

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

УКРАЇНСЬКА МОВА

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

4(60) 2016

ЗАСНОВАНИЙ
У ЖОВТНІ 2001 р.

ВИХОДИТЬ
4 РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор

Василь НІМЧУК

**Заступник
головного редактора**

Павло ГРИЦЕНКО

Відповідальний секретар

Оксана ПРИСЯЖНЮК

Петро БІЛОУСЕНКО

Ганна МАРТИНОВА

Ангеліна ГАНЖА

Віктор МОЙСІЄНКО

Катерина ГЛУХОВЦЕВА

Іван САБАДОШ

Ірина ГНАТЮК

Мар'ян СКАБ

Ніна ГОРГОЛЮК

Світлана СОКОЛОВА

Катерина ГОРОДЕНСЬКА

Микола СТЕПАНЕНКО

Василь ГРЕЩУК

Наталія ХОБЗЕЙ

Андрій ДАНИЛЕНКО

Фелікс ЧИЖЕВСЬКИЙ

Світлана ЄРМОЛЕНКО

Марія ЧІЖМАРОВА

Євгенія КАРПІЛОВСЬКА

Микола ШТЕЦЬ

Ніна КЛИМЕНКО

Віктор ШУЛЬГАЧ

Засновники

*Національна академія наук України,
Інститут української мови НАН України*

Видавець

Інститут української мови НАН України

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації 05.09.2000 р. Перереєстроване 12.01.2007 р. (серія KB № 12180 — 1064ПР) Міністерством юстиції України.

Включено до Переліку друкованих наукових фахових видань України (наказ МОН України № 528 від 12.05.2015)

Адреса редакції

Україна. 01001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4, к. 706

Електронна пошта: movajournal@ukr.net

Тел.: 278-12-09, 279-18-85

У Києві кореспонденцію, адресовану редакції журналу, можна передавати через експедицію Президії НАН України

Рекомендувала до друку вчена рада

*Інституту української мови НАН України,
протокол № 9 від 26.09.2016 р.*

Редагування

Марії Сулими

Комп'ютерне верстання

Наталії Яременко

Підписано до друку 02.12.16. Формат 70 × 108/16. Гарн. Newton C.
Ум. друк. арк. 15,93. Обл.-вид. арк. 14,56. Тираж 305 прим. Зам. 4747.

Оригінал-макет виготовлений та тираж видрукований
Видавничим домом «Академперіодика» НАН України,
01004 Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

УДК 811.161.2:81'0

Василь Німчук

Інститут української мови НАН України, м. Київ

**ПЕРЕСОПНИЦЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ —
ЗНОВУ ЮВІЛЯР**

Пересопницьке Євангеліє — видатна пам'ятка української мови й образотворчого мистецтва. Працю над ним розпочато 1556 р. у Дворецькому монастирі (тепер Хмельницька обл.), а завершено в Пересопниці (тепер Рівненська обл.). У пам'ятці виявлено риси діалектів карпатського регіону. Імовірно переклав церковнослов'янський текст українською мовою Михайло Василієвич із м. Сянока (тепер у Польщі, недалеко від українсько-польського кордону). Збереглося воно завдяки гетьманові І. Мазепі, який подавав манускрипт кафедральному соборові в м. Полтаві. Нині на цьому Євангелії приносить присягу Президент України.

Ключові слова: Євангеліє, переклад, українська мова, карпатські діалекти, лексика, Михайло Василієвич, гетьман І. Мазепа, Президент України.

У другому столітті після народження Христа римський графік Теренціал Мавр сказав слова, що стали крилатими та всесвітньознаними: «Habent sua fata libelli» — «[І] книжки мають свою долю». Але, мабуть, мало у світі книг, котрі так щільно пов'язані з судьбою нації, як Пересопницьке Євангеліє (далі — ПЄ) з долею українського народу.

У духовній спадщині українців книжки посідають особливе місце. Пересопницьке Євангеліє, працю над яким розпочато 1556 р., і за мовою, і за художнім оформленням — надзвичайне вітчизняне творіння. Воно привернуло увагу наших гуманітаріїв майже 175 р. тому: 1837 р. про нього в листі до М.П. Погодіна писав Осип Максимович Бодянский [34: 1–2; 8: 393–395], який 1838 р. надрукував відомості про пам'ятку у вигляді листа до Міністра народної освіти. Відтоді час від часу про манускрипт писали філологи та мистецтвознавці XIX — поч. XX ст., в тому числі на нього звертали увагу М. Максимович, М. Думитрашко,

© В.В. НІМЧУК, 2016

М. Драгоманов, П. Житецький, О. Грузинський. У радянський період пам'яткою цікавилися поодинокі дослідники, зокрема про неї надрукували статті лінгвіст П.П. Плющ та мистецтвознавці Я. Запаско, П. Жолтовський [48: 16–25].

Аж до 450-річного ювілею пам'ятки духовні особи майже не звертали уваги на цей манускрипт.

У зв'язку з новим «статутом» пам'ятки — використанням її під час процедури присяги Президентів Держави — та ювілеєм Книги перлина української духовності зацікавила працівників ЗМІ, і в пресі з'являються не тільки відомості, взяті з наукових розвідок, а й публікуються всілякі домисли про ПЄ.

Напевне, бажаючи звеличити ПЄ, хтось назвав його українською першокнигою. 12 травня 2010 р. Верховна Рада України прийняла постанову про відзначення в серпні 2011 р. на державному рівні 450-річчя ПЄ (за проголосувало 382 народні депутати з 409 зареєстрованих). «Оголосити 2011 роком української першокниги», — сказано в постанові. Та це псевдозвеличення пам'ятки фактично є приниженням національної реліквії! Якщо ПЄ — українська першокнига, то якими в цьому сенсі є Остромирове Євангеліє, переписане й чудово художньо оформлене в Києві майже на 500 літ раніше — в 1056–1057 рр., та Реймське Євангеліє XI ст., що його київська княжна Анна Ярославівна привезла до Франції, на якому присягали королі сеї країни. Правда, мова цих Євангелій — старослов'янська східнослов'янської редакції. ПЄ не є українською першокнигою й щодо мови. Його випередила українськомовна Четья 1489 р.

У чому досліджуваній пам'ятці у вітчизняній культурі належить безсумнівна, незаперечна першість — вона найдавніший збережений повний переклад українською мовою головної книги християн — Євангелія.

За видатною книгою давно закріпилася назва Пересопницьке Євангеліє, яку дали їй перші дослідники — протоієрей М. Думитрашко та лінгвіст П. Житецький із огляду на місце, де було завершено працю над її створенням. О. Грузинський, який віддав дослідженню нашої пам'ятки багато енергії, наголошував, що оскільки виконання цієї праці задумано й розпочато в с. Двірці й лише закінчення її пов'язане з Пересопницею, то було б справедливніше називати цей рукопис Дворецьким, а не Пересопницьким, проте за пам'яткою давно вкоренилася стара назва, тому не варто наполягати на вживанні нової [11: 324]. Ще один дослідник Пересопницького Євангелія — відомий польський філолог Я. Янук писав, що пам'ятка znana переважно під назвою «*ewangeliji Peresopnickiej, radziej Peresopnicko-dworzeckiej*» [54: 473]. Ці думки заслуговують на увагу, адже в Двірці перекладено перші два євангелія — від апостолів Матвія та Марка, а в Пересопниці решту — від апостолів Луки та Івана.

В Інтернеті на сайті Українська правда під заголовком «Історична правда» від 8 жовтня 2011 р. читаємо: «Хмельницька облдержадміністрація підтримує пропозицію науковців щодо перейменування Пересопницького Євангелія на Двірцько-Пересопницьке Євангеліє ... Відпо-

місце написання немає. Лише в кінці перекладу Євангелія від апостола Івана Михайло Василієвич дав конкретніші відомості: «За помочоу божою, естъ съвършена четвѣртаа книга, нового закона. Ётои еѵ(г)лии... їѡанна бѣгословца ... при църкви. рождества бѣцародичина [!] монастыра прѣвосѡпѣникого [!] року по бо(ж)еѿмъ нароженїи ѿ ѿѿѿа» (арк. 442 зв.), а в післямові зафіксував не лише рік, але й місяць і рік завершення праці над книгою: «Ю(ж) за помочу Бѣіею маєшь всѣ зоуполна выписаныи книги чѣтыре(х) еѵ(г)листовъ ... выложеныи изъ языка блѣгарского на мову рускую читачоу милыи. Которые соу(т) доконаны в лето тиса(ч)ное ѿѿа. на пама(т) усѣкновенїа, Ётго и славнаго пр(о)рка и предтечѣ и кр(с)титѣла Гѣна Іѡанѣна. м(с)ца авѣгуста. Кѣ-го дѣна» (арк. 481 зв.) (тобто 29 серпня 1561 р.).

Отже, працю над ПЄ розпочато 1556 р. в с. Двірець (нині — Ізяславського р-ну Хмельницької обл.), а завершено 1561 р. в Пересопниці (нині — село Великошпаківської сільської ради Ровенського р-ну Ровенської обл.).

У післямові до книги Михайло Василієвич подав важливі відомості про інших осіб, дотичних до створення ПЄ: «Накладомъ, блѣговерѣнои, и хр(с)толюбивои, кѣгинѣ Козминои Ивановича Жѣсла(в)скои. кѣгинѣ Параскеѣїи възѣанѣнои Настасѣ Юреѣвны Голша(н)ско(г)[о]. И при блѣговерномъ, и хр(с)толюбивомъ кѣнсю Іѡанѣнѣ, Феѣдоровича Чрѣторыйскомъ. зятю еи мл(с)ти. И при блѣговернои и хр(с)толюбивои кѣнгинѣ его Єѵдокии» (арк. 481 зв.).

Процес творення ПЄ тісніше, ніж здавалося б, пов'язаний із долею родини князя Кузьми Івановича Заславського. Князь помер того ж 1556 р. [52: 323], коли розпочато працю над нашою пам'яткою. Його вдова Настася (Анастасія) Юріївна Гольшанська (Ольшанська) Дубровицька після смерті чоловіка постриглася в черниці, взявши ім'я Парасковія, ймовірно, в монастирі у с. Двірці, що належав Заславським. Переїзд творців пам'ятки до Пересопниці, можливо, пов'язаний із тим, що туди переїхала на постійне проживання Парасковія-Настася.

Параскевія упокоїлася 1561 р. [52: 278] — у рік, коли було завершено працю над ПЄ. Князь Іван Федорович Чорторийський (помер близько 1567 р. [52: 202]), справця Київського воєводства в 1564–1565 рр., і його дружина — дочка Заславських Єлизавета (в деяких джерелах її іменують Ганною, імовірно, так перекладаючи полонізоване ім'я Гальшка [52: 323]), можливо, також відіграли певну роль у фінансуванні праці над ПЄ та в збереженні пам'ятки.

Напевне, після смерті княгині Настасі (Анастасії)-Парасковії Євангеліє завершено і використовувано у відправах у храмі Пересопницької обителі.

Зберігся документ із описом інвентаря Пересопницького монастиря, складений його колишнім ігуменом Симеоном Косовським 25 жовтня 1600 р., в якому згадано, вочевидь і Пересопницьке Євангеліє: «Серебро церковное тоестъ: евангелие тетрь друкованое, атласомъ крытое, на верху

блях п'ят, посродку распятие Господне, а по рогах евангелисты, клевзуры, на сподку пуклов невеликих п'ят, все з позолотою, а коло тых же блях верхних бляшокъ сребра белого дванацать; *евангелие другое тетръ писаное, атласомъ зеленым крытое*, на немъ сребра белого бляшекъ пять» [2: 294; акт колись зберігався в Почаївській лаврі]. Варто нагадати, що залишки зеленого полотна на оправі Пересопницького Євангелія збереглися донині. Між іншим, бачимо, що наша пам'ятка вже в самому кінці XVI ст. зовні мала скромне оздоблення (невідомо, чи так було з самого початку створення досліджуваної Книги), якщо її порівняти оправою згаданої в акті перед нею друкованої книжки.

Важко уявити долю ПЄ, якби книжка не потрапила до рук гетьмана І. Мазепи і він 17 квітня 1701 р. не вніс би її до скарбниці Переяславського кафедрального собору, «котóрый ѿ(т) егóжъ ктиторской мл(с)ти создáнь, ѿ(т)новлѣнь и драгоцѣнными утвáри църковными [!] оукрашѣнь при преосъще(н)но(м) еп(с)пѣ Захарїи Корниловичѣ» (запис на нижніх полях арк. 2—7 пам'ятки). На славного будівника православних храмів Російська Православна Церква восени 1708 р. наклала анафему (звичайно, не з релігійних, а політичних мотивів). Прокляття досі не знято з покійного гетьмана (щоправда, в РПЦ із чину Торжества Православія ще 1869 р. було вилучено всі імена). УПЦ (МП), яка перевидала факсиміле ПЄ з дарчим написом І. Мазепи, могла б порушити перед відповідними інстанціями питання про зняття анафеми з церковного благодітеля.

І. Мазепі ПЄ могли подарувати на Волині (відомо, зокрема, що гетьман свого часу побував у Білій Криниці недалеко Крем'янця в доньки князя Вишневецького княгині Дольської [27: 63]). Йому могли привезти й подарувати книгу волинські діячі, які їздили в Гетьманщину. Наприклад, засвідчено, що, шукаючи підтримки, до І. Мазепи в Батурин у 1700 р. приїздив православний патріот, громадський діяч, поет Данило Братковський [16: 369]. Імовірно, що подароване ПЄ в Переяславському кафедральному соборі читали принаймні до Полтавської битви, а, може, й пізніше (у XVIII ст.).

Як не дивно, але й нині є випадки приниження української мови і недопускання її в храми. Українською мовою не служать в тисячах храмів УПЦ (МП) України. Почався наступ на місцеву староукраїнську орфоєпію в УПЦ (МП) навіть у Закарпатті.

Заповіт ПЄ буде виконано лише тоді, коли наша рідна мова скрізь звучатиме у церковних відправах. Хто не допускає українську мову до її використання в храмах, грішить проти П'ятої Заповіді Божої, яка велить шанувати своїх рідних батька й матір.

Текст усієї пам'ятки написав Михайло Васи́лієвич, який тричі сказав, що він — син протопопа сяноцького: [перша книга Євангелія] «... дописана ... Рукою многогрѣшнаго раба ... имене́мъ Михайла Васи́лієвича, Протопопы саноцького» (арк. 123 зв.), «За помочу божою, е́сть съвръшѣна четвёртаа книга. нового закона ... рокоу... роукою ꙗ́ко ꙗ́ко, Ми́хаила Васи́лієвича протопопы саноцько(г)[о], для читаня църквеи бжїихъ

а для науки людюу хр(с)тіанско(г)[о]» (арк. 442 зв.), «Я тыж многогрешныи, слуга, або раб бжїи Михайло Василієвичь снъ протопопы саноцкого. того тыжь, и оучень. Надеючися я, на тоє слово тебе вл(д)кы и Ха моего. а не по моеи оумееетности. але по доброты данной мне ѿ(т) тебе истиннаго Ба. похотель есми написати сїю книгоу Стую Єв(г)лію. наоукоу людюу мешкаючомуу в ново(м) тастаментѣ [!], або в ново(м) законѣ вѣры хр(с)твы. котороую есми за помочу Бжїєю и исписаль» (арк. 482). У перших двох контекстах у словосполучі *протопопы саноцкого* іменник *протопопа* має форму родового відмінка, що вказує на належність (тобто «Михайла Василієвичового»). Тут, отже, не обов'язково пропущено слово *сынъ*, як думали деякі дослідники ПЄ [48: 24].

Напевне, батько М. Василієвича чимось виділявся з сяніцького священництва того часу, адже йому було надано звання протопопа — головного серед єреїв. У нього здобув освіту син Михайло («того тыжь и оучень»; за правописом пам'ятки за формою *оучень* може ховатися *оучен* («(на)вчений», але це малоімовірно). М. Василієвич скромно пише про свою *оумееетность* — вченість чи своє знання (пор. ст. — укр. *оумпъетность* «мистецтво, знання, наука» [46: 429], полонізм). Він міг мати добру освіту, що дозволило йому взятися за переклад Євангелія.

Отже, двох осіб, безпосередньо пов'язаних із створенням Пересопницького Євангелія, названо в самій пам'ятці. Це — згаданий чернець Михайло Василієвич та архімандрит Григорій. Із кількох скромних заміток Михайла випливає, що весь текст книги написав він. Про роль кожного з них у перекладі дослідники висловили різні думки. Ми гадаємо, що Григорій був натхненником і керівником праці, можливо, й редактором. Одні дослідники вважають перекладачем Михайла, інші — Григорія.

Як зазначалося, Михайло Василієвич назвав себе сином і учнем сяніцького протопопа (арк. 482). Місто Сянік у XVI ст. було жвавим економічним центром. Напевне, там вирувало й культурно-конфесійне життя. Докладне дослідження документів, актів XVI ст., пов'язаних із цим містом, напевне, дозволить глибше з'ясувати родовід Михайла Василієвича. Нам видається, що Василієвич — це не ім'я по батькові, а прізвище Михайла. Прізвища-деривати із суф. *-ович/-евич*, хоч і не часто, засвідчуються в Сяніцькому старостві середини XVI ст. навіть у нешляхетському середовищі, наприклад: *Zan Waszylowicz*; *Stecz Paskowicz*, *Kłym Leczowicz*; *Kuzma Jaroszwowicz*, *Ilko Hriczowicz*, *Chwedor Demkowicz* [18: 251, 266, 272]. 1565 р. в Сяноку було кілька священників [18: 226], але між їх іменами антропоніма *Василієвич* немає. Батька Михайла на той час, мабуть, уже не було в живих.

Єдиний знаний оригінальний твір Михайла Василієвича — післямова в ПЄ — свідчить про те, що він був людиною освіченою та наділеною письменницьким хистом.

У післямові до ПЄ М. Василієвич подав важливі відомості про Георгія — другої людини, безпосередньо причетної до створення ПЄ: «Тыи книги чтыри єв(г)листоє соу(т) оустроєны кро(т)кымь смиреннымь и

бголюбивымъ ермонахо(м) Григорые(м) архимандритомъ Пересопницкимъ. силою Бжїєю и поспѣшенїемъ Сѣго Дѣха. и моленїемъ Сѣя вл(д)ча нашеа Бгороди(ц) зане не любилъ злата и сребла тлєющихъ. але имель любовь и прилежанїе къ бж(с)твномуу писанїю. ѿ которое проси(л) Га Ба, вѣднє и вночи... А иже естъ так изведен[а] таа то книга Сѣаа Ев(г)їла, ис преписками дробнаго писанїа. въ ѿчерѣтахъ положеного. где знаменується глава. То для людїи законуу рымского, сиречь латинань. А иже естъ прекладана изъ языка блгарского на мову роускою. то для лепшо(г)[о] вырзоумлена людоу хр(с)тіанского посполитого. Ѡ томъ товаришу милый не скрѣби. Але дрѣжи такъ, якъ есмо ти в пере(д)немъ оуказанїи, а постановленномъ по конци блговестїа стлѣпа Іоаннова ѿзначили. тоє все *радою пїлнотю* и *прилежанїемъ*, вышше реченного монаха Григорїа, архимандрита пересопницкого, постановленно є(ст). Прото иже есми еще недооумель, пре несталость розоума моего. Был бо мои разоумъ в тыа дни моутень яко воды в рекоу приходящїи изъ горь. и яко плѣныи былины ѿ(т) вѣтровъ колеблемы. для троски сего мимо идочого света. Прото жъ выше реченныи смиренныи архимандрить Григорїе, имель пїлнотю и любовь к писанїю сєи книги. котораа для пїлноты и любве его съвршила» (арк. 481 зв. — 482).

Отже, Григорій, архимандрит Пересопницького монастиря, чернець-священник — натхненник праці над перекладом Євангелїя. Михайло прямо пише, що Григорій порадив робити сумарїї «дрібним письмом», показувати поділ текстів на глави за західнохристиянською традицією (а не тільки на зачала), подати місяцеслов і євангельські читання на відповідні дні і свята.

Одначе важко піддається інтерпретації повідомлення Михайла Василієвича про те, що «тыи книги чтыри євглистовє соу(т) устроєны ермонахо(м) Григорые(м) архимандритомъ Пересопницкимъ» у зв'язку з тим, що дієслово *оустроити* у давніх слов'янських текстах має різноманітні значення, зокрема старослов'янські пам'ятки фіксують його з семантикою: «побудувати, зробити», «впорядкувати», «оздобити», «підготувати», «оснастити», «організувати» [57 IV: 691], східнослов'янські — зі значеннями: «споруджувати», «оснастити», «оздобити, прикрасити», «назначити» [44 III: 1287]. Вокабула *оустроаю* в «Лексиконі» П. Беринди (1627 р.) перекладена словами *споражую, приготавлиаю, направляю, ѿ(т)новляю, привертаю* [24: 141]. Пор. *Строитель: Поручникъ, справца, шафаръ, ѿпатрите(л), розрадите(л), господаръ, ра(д)ца, поправуючїй, оурадниъ* [24: 123].

Єромонах Григорій під час створення ПЄ міг брати участь і як організатор, і як керівник праці, і як редактор перекладу, і навіть як художник.

У передмові до Місяцеслова «Сказанїє ѿ главахъ и зачалє(х)...» (арк. 443 — 443 зв.) звертання до священників, дияконів і всіх причетників церковних іде не від однієї особи: *Ѡ(т)ци*, и братїа... Абы естє *на(м) пишоучи(м)*, сїє ев(г)лїє пре недозорь свои, не злєречили. Што *єсмо мєли*, в предьписа(н)но(м) ключи... Вамъ, коу вырзоумленю, ѿзначити, и выписати. главы зачала, початки, и концѣ ... Зде пакъ *починаємъ*, съборникъ. дванадєсатємъ

м(с)цѣмь. в которо(м). вамь *оуказоуемо*. главы, зачала. початкы, и концѣ (арк. 443 — 443 зв.).

Це, ймовірно, вказує лише на те, що Місяцеслов упорядкували разом Михайло та Григорій, адже в нотатках після благовістей окремих євангелістів Григорія ні разу не згадано.

Існують ще два українські переклади Євангелія XVI ст., подібні до Пересопницько-Дворецького — Волинське (Житомирське) Євангеліє і Літківське Євангеліє. Їх не можна трактувати як копії ПЄ. Може виявитися, що обидва вони походять від якогось іншого протографа.

Михайло Васи́лієвич кілька разів писав, що Євангеліє, над котрим він працював, перекладено «з языка болгарского на мову рускую». Треба далі шукати церковнослов'янський текст Євангелія (навіть XI–XIV ст.), з якого здійснено український переклад. Залежність українського тексту від чеського О. Грузинський не довів. Проблему використання старопольських перекладів, про які говорив Я. Янів, треба далі вивчати, маючи на увазі й те, що низка запозичень із польської мови, вочевидь, була і в рідній мові дворецьких та пересопницьких ченців.

Важливим завданням дослідників ПЄ є з'ясування стосунку мови пам'ятки до перекладів Св. Письма в Учительних євангеліях, які були дуже популярні в Карпатському регіоні. Одне зі збережених Учительних Євангелій початку XVII ст. походить із Сянока [49: 106]. В Учительних Євангеліях спочатку подавано український переклад канонічного тексту, а далі — проповідь, повчання [38].

Навіть коли б Михайло Васи́лієвич не сповістив, що він син сяніцького священика, багато лексем у ПЄ промовляють про те, що перекладач походив із регіону Карпат. Ще І. Огієнко виділив у пам'ятці лемкізми і не виключав того, що й Григорій архімандрит походив із Лемківщини [29: 12–32].

Про карпатське походження Михайла Васи́лієвича додатково свідчить таке його авторське порівняння: «Бы́л бо мои разумъ в тыа д́ни моутень яко воды в рекоу приходящѣи изъ горь...» (арк. 482).

Необхідно наголосити, що м. Сянік розташоване на межі Лемківщини та Бойківщини [53: 1]. Здається, говір цього поселення був ближчим до бойківського, ніж лемківського діалекту.

У ПЄ широко представлена загальноукраїнська лексика, на тлі якої яскраво виділяються локальні карпатські елементи, що маніфестують особливості рідного говору перекладача.

Тут маємо діалектні лексеми і діалектні зазначення різних класів повнозначних слів та деякі службові слова.

Ми розглянемо лише частину виявленого матеріалу. З іменних частин мови нашу увагу привернули такі лексеми і їхня семантика.

Іменник *зимница* «лихоманка»: оуздорувиль тѣщоу петровоу ѿ(т) *зимнѣцъ* [!] (сумарій, арк. 221 зв.) нині функціонує в деяких карпатських говірках української мови — в бойківських: *зимница* «пропасниця» [30: 309], закарпатських: *зімниця* «лихоманка» [39 II: 153]. Щоправда, аналогічне

слово є в чеській мові — *zímnice* «лихоманка», воно було у старопольській — *zimnica* «лихоманка» [56: 646].

Ужитому в ПЄ термінові *мѣсачникъ* «лунатик»: *мѣсачники...* исцѣлиль (Мт., с. 30), ѿ оуздоровленіи немощи на *мѣсачникоу* (сумарій, арк. 75 зв.) нині відповідники спостерігаються в західних українських говорах — гуцульських: *місічник* «лунатик, сновида» [35: 103], закарпатських: *місячник* «лунатик, сновида» [36: 174]. Пор. ще: *місячник* «лунатик» [19: 444].

Карпатський ареал має назва *поличок* «щока, ляпас» та дериват — дієприкметник *поличкованъ* «битий по щоках», котрий трапляється в сумаріях ПЄ: *хс ѿ(т) слоугы ... великыи вытерѣ(л) поличо(к)* (Й., с. 424 зв.), *ѿплюва(н)* и *поличкованъ* (М., с. 183). Нині відповідні слова або основи функціонують у закарпатських говірках: *поличковати* «давати ляпаса» (*пóличок* «скроня», Іршавщина), бойківських: *поличок* «щока» [30 II: 105], буковинських: *полишник* «ляпас, удар в обличчя» [42: 442]. Дієслово *віполичкувати* «надавати ляпасів» зафіксоване у В. Стефаника в новелі «Камінний хрест» [43: 71]. Пор. пол. *policzek* «щока», *policzkować* «давати ляпасів».

Дериват *загородникъ*, яким перекладено церковнослов'янське слово *врѣтоградарь*, у ПЄ має семантику «садівник, садівничий» (а не «малоземельний селянин — загородник» [41 X: 5]): а ѿна са надѣвала иже бы *загородникъ* (Й. XX, 15; арк. 436). Чи це українське говіркове (лемківське) значення слова *загородник* (пор. *загорода* «сад» — 39 II: 29), чи перекладачева калька з чеського або словацького слів, важко сказати (пор. чеськ. *zahradník* «садівник, садівничий», словац. *záhradník* «садівник»).

Показовим діалектним елементом, що допомагає з'ясувати особу перекладача ПЄ, вважаємо форму особового займенника третьої особи однини чоловічого роду *овун* — *иѿваннь*. и то(т) пришо(л) на свѣдоцтво иже бы свѣ(д)чиль ѿ свѣтѣ. абы ѿси вѣрили ємоу. не былѣ ти *ѿву(н)* свѣ(т)-лостю. але иже бы свѣ(д)чиль ѿ свѣтѣ (341 зв.). Пор. старослов'янський текст: 7. съ приде въ свѣдѣтельство. да свѣдѣтельствуєть о свѣтѣ да вси вѣрѣ имѣть. нѣ да свѣдѣтельствуєть о свѣтѣ (Й. I, 7–8) [15: 3], текст Острозької: Не бѣ той свѣтѣ, но да свѣдѣтельствуєть о свѣтѣ [4: 44]. У сучасних українських перекладах маємо: 8. Не був *він* світло — був лише, щоб свідчити світло [37: 113]; *Він* не був посланий, щоб свідчити про *Світло* [6: 1188]; Не був *він* Світло, а прийшов засвідчити про *Світло* [7: 1034].

Нині аналогічну структуру досліджуваного займенника зафіксовано в бойківських говірках Турківського району Львівської області — *він...*, рідко *ѿв'ін'*: *ѿв'ін'* увид'іу менѣ [30 I: 126]. Вона є звичайною у більшості закарпатських говірок — *овѣн* (початковий *о* — наслідок впливу початку форм жіночого й середнього роду: *она*, *оно* та називного множини: *они*) [28: 195], *овун* [36: 213]. Мабуть, форма *овін* «він» колись була (а, може, й тепер є) в Жидачівському районі на Львівщині, адже реєстрове слово *овін* у словнику Є. Желехівського та С. Недільського паспортизується і покликанням на Є. Згарського, який народився в Жидачеві [19: 552]. За

усним повідомленням М.Д. Матіїва, форма *овін* уживається в с. Либохори Сколівського р-ну Львівської обл. За «Атласом української мови» структура *овун, увін, овун* функціонує в закарпатських говірках і в ареалі бойківських говорів, що прилягають до Сяніччини [3 II: 62].

Церковнослов'янський текст: *възаша камене да връгътъ* на нь [15: 42] у Пересопницькому Євангелії перекладено: тогды похватили камѣна, и хотѣли на него *веречи* (383 зв.), а огна прїидох(ъ) *въверещи* на землю [4: 36] — огна пришол єсми *оуверечи* на землю (278).

Інфінітив (із повноголоссям) *веречи* (*веричи*) «кинути» має й нині карпатський ареал функціонування — вживається в бойківських [30 I: 90], гуцульських [10: 257], закарпатських говірках [36: 36]. Форму *веречи* «кинути» засвідчують й інші пам'ятки території поширення зазначених говірок [41 III: 230].

Освічені християни добре знають євангельську оповідь апостола Йоана про зустріч Ісуса із самарянкою біля колодязя патріарха Якова. Частина діалогу між Христом і самарянкою в перекладі Пересопницького Євангелія звучить: 6. былъ тыжь тамъ и колодазь іаковль *стоу(д)на або криница* [підкреслене — глоса — В.Н.] а їс яко то з дороги *змордовал(с)* // и сѣлъ на(д) колодаземъ..... 7. и пришѣла жена съ самарїи почръпсти воды и рекъ ей їс. дай ми пити... 9. и рекла ємоу она то жена *самарита(н)ка*. якъ же ты жидовино(м) будучи ѿ мене жены *самаританьки* просишь пити ... 10. ѿповидѣль їс и рекъ ей. єсли бы еси вѣ(д)[а]ла даръ бжїи. кто єсть, который мовить тобѣ // дай ми пити. ты бы еси просила а даѣ бы ти воду живу. 11. и рекла ємоу жена. ѿги. ани то(г)[о] не маєшь чимъ бы еси *зачерль*. а *стоудна* єсть глоубока ... 13. ѿповидѣль їс и рекъ є(и) ... 14 ... таа вода котороую я да(м) ємоу боуде(т) в немъ колодазь живої воды текоучої в живо(т) вѣчныи. 15. Рекла к ємоу жена. ѿги. даи ми тої воды. абы(х) тоу не ходила ани *зачирала* (Й. IV, 6—15, с. 354 зв.).

Для порівняння використаємо старослов'янський текст Євсевієвого Євангелія 1283 р. (звичайно, умовно, бо редакцію церковнослов'янського тексту, з якого зроблено переклад ПЄ, поки що не визначено!): 6. Бѣ же тоу студенецъ іаковль. їсѣ же троужеса ѿ(т) поути сѣдаше тоу на *стоудѣнци* ... 7. приде жена ѿ(т) самарѣи *почертъ* воды гла є їсѣ да[и] же ми воды пити ... 9. гла ємоу жена *самараныни*. како ты июдѣи сыи ѿ(т) мене пити просиши жены *самараныни* суш(а) ... 10. ѿ(т)вѣщавъ їсѣ и р(ч)є єи аще бы вѣдала даръ бжїи. кто єсть тѣє. ты бы просила оу него и даѣ ты бы водоу живоу. 11. гла ємоу жена. ги ни *почерпала* имаши. и *стоуденеце* єсть глоубокъ ... 13. ѿ(т)вѣща їсѣ и р(ч)є єи ... 14. ... нѣ вода иже азъ дамъ ємоу боудеть в нѣмъ *источнико* воды текоуща въ животъ вѣчныи. 15. гла ємоу жена ги даи же ми сию водоу да ни жажю ни прихожю сѣмо *почерпатъ* [17: 15—16].

Варто прочитати переклад І. Хоменка відповідного євангельського тексту сучасною українською мовою: 6. Там і криниця Якова була. Натомився з дороги Ісус, то ж і присів біля криниці... 7. Надходить же жінка з Самарії води взяти. Ісус до неї каже: «Дай мені напиться»... 9. Отож каже

до нього жінка самарянка: «Юдей еси, а просиш напиться в мене, жінки самарянки?...» 10. ...Ісус у відповідь сказав до неї: «Була б ти відала про дар Божий, і — хто той, хто каже тобі: Дай мені напиться, — то попросила б сама в нього, а він дав би тобі води живої». 11. Мовить до нього жінка: «Ти й зачерпнути не маєш чим, пане, а й криниця глибока... 13. А Ісус їй у відповідь: ... 14. ...вода бо, що дам йому я, стане в ньому джерелом такої води, яка струмує в життя вічне». 15. Говорить до нього жінка: То дай мені, пане, тієї води, щоб не мала я більше вже спраги та й не ходила сюди черпати» (Й. IV, 7–15) [37: 117].

Для передання відповідних старослов'янських слів перекладач використовує вживане майже на всій українській етнічній території слово *колодязь*, але в глосі до нього пише *студня*, *криниця*. Лексему *студня* він застосовує і в євангельському тексті. Назва *криниця* також znana на більшій частині нашого етнічного терену.

Однак термін *студня* має обмежений ареал. Він засвідчений у говорах лемків: *студня* «колодязь, криниця» [47: 306], бойків: *студн'а*, *стульня* «криниця» [30 II: 263], *студня*, *стульня* «глибокий колодязь...» [26: 445], західних закарпатських [13: 109].

У пам'ятках ця лексема засвідчується з XVI ст., зокрема в словниках Л. Зизанія — ровеникь, ровь, *студна* [25: 72] та П. Беринди — Ровь, *студна*, студенець, колода(з) [24: 109]. Аналогічні деривати наявні в білоруській, польській, словацькій мовах [13: 109].

Щодо інфінітива у формі *почръпъсти* (води) на місці супіна *почертъ* (*почъртъ*) у ПЄ треба сказати, що вже в дуже давніх списках Євангелія виявлено форми на -сти — *почръѣсти*, *почръсти* [15: 15], а в церковнослов'янських неканонічних текстах трапляються структури *почръпсти*, *почръпъсти* «черпати деякий час» [55: 652]).

У розгляданому уривку в пам'ятці виступає характерний діалектизм *зачерти* «зачерпнути (рідину)», *зачирати* «черпати (рідину)», і нині активний у бойківських — *зачирати*, *зачир'ати*, *зачерати*, док. *зачерети*, *зачерити*, *зачерти* 1. «черпати, зачерпнути», 2. «набирати, набрати (ложкою)», *чиряти* «(ложкою з миски) набирати, черпати» [30 I: 293 II, 370], *зачерти* «зачерпнути» [26: 171], закарпатських — *зачирьовати*, *зачиряти* і *зачерти* «зачерпнути рідину», *чиряти* «черпати (рідину)» [36: 117, 415]. Пор. також *зачерети* «зачерпнути», *зачерпати*, *зачерти*; *чирати* «черпати» [19: 281, 1071]. Дієслово *зачерти* (*зачръти*) «зачерпнути» засвідчене в інших пам'ятках XVI ст. — із Бойківщини та Закарпаття [41 XI: 47].

Увагу привертає форма іменника *самаританка* в нашій пам'ятці, якій у старослов'янському тексті відповідає *самаряныни*. Вона базується на західнослов'янській формі — чеськ. *samaritánka*, польськ. *Samaritanka*, а ті — на латинській *samaritana* (хоч. пор. гр. *σαμαρειτης*; «самарянка»).

До виразних карпатизмів у ПЄ зараховуємо дієслово *звѣдати(ся)*, *звѣдовати(ся)* «питати(ся)»: и спыталь его едины ѿ(т) нихъ ... оучителю. котораа є(ст) заповѣ(д) болъшаа ѿ законѣ ... и никто ємоу на то не могъль ничего

ω(т)повидѣти ани его смѣль кто ω(т) оного дѣна *извѣдовати*. (Мт., с. 96 зв.—97), Потомъ *пытали*² его фарисее и кѣници [!] рекучи. || дѣла чого оученици твои... неоумытыма роукама яда(т) хлѣба (М., с. 152). и *звѣдалъ* ихъ рекучи коѣко хлѣбовъ имаете (М., с. 155 зв.—156), и *звѣдоваль* на доросѣ оучениковъ своихъ рекучи. кимъ мене повѣдають члѣци быти (М., с. 158), *звѣдоваль* его. котораа есть прѣваа всѣ(х) заповѣдїи. а їс ω(т) повидѣль ємоу (М., с. 177),... и никто южъ не смѣль его дале *звѣдовати* (М., с. 178), А коли онъ сѣдѣль на горѣ оливної... *звѣдовали* его особно петръ иаковъ ѿванъ и андреи. рекучи. повѣжъ нам коли то боудеть (М., 179 зв.), и *звѣдовали* їса рекучи... (М., с. 189 зв.), И *звѣ(до)валь* его пилать рекучи. ты ли еси црѣ. ѿуде(и)скыи. а онъ ω(т)повѣдаючи рекль ємоу... (М., с. 191), призвавши сотника и *звѣдалъ* его если же ю(ж) оумрѣль (М., с. 195), И рекль їс к нимъ. *звѣдоу*ю васъ годить ли въ соуботы добро чинити. или зѣло чинити (Л., с. 233) а їс *звѣдалъ* его рекучи якъ есть има твоє (Л., с. 249). а потомъ дроугого звѣда(л). ты пакъ еси много длѣжень. а онъ пови(д)лѣ (Л., с. 291 зв.), *звѣдалъ* его їс рекучи. што хочешъ, абы(х) ти оучинилъ (Л., с. 303), *звѣдовали* его рекучи ... которого зѣни(х) боуде(т) жена (Л., с. 311 зв.), а потомъ не смѣли его ω то(м) болше *звѣдовати* (Л., с. 312), а моужеве тыи который дръжали їса ... били его по лицу. и *пытали* его рекучи. прорѣци, кѣто есть которыи тебѣ оудари(л)... архіерѣѡве, законѣници. и оувели его до рады своеи, и *пытали* его рекучи. если же еси ты хс повѣжъ нам. а онъ рекль имъ. если ва(м) повѣ(м). не имете ми вѣры. а если бы(х) ты(ж) васъ *звѣдоваль* не ω(т)повидѣли бы есте мнѣ. ани ω(т)поустите (Л., с. 323 —323 зв.), и *звѣдовали* его, што (ж) еси ты. ци илїа еси ты. и рекль не есмь... а тыи которыи были посланѣни(и) изъ законѣниковъ. *звѣдовали* и рекли ємоу. а дѣла чого жъ кр(с)ти(ш) коли ты не есть еси хс... (Й., с. 343), повторѣ пакъ *звѣдалъ* ихъ їс, рекучи. кого гладаете (Й., с. 425).

Необхѣдно окремо сказати про дослѣджуване слово в такому контекстѣ: рекли ємоу оучителю. таа то жена ѣнѣ есть поймана на прѣлюбодѣйствѣ. а въ законѣ написаль намъ мойсеи таковы(х) каменїе(м) побивати, ты пакъ на(м) якъ кажешъ. а тоє мовили покоушаючи его. абы ѡбвинити его могли, а їс нахиливши(с) и писалъ перьстомъ на землїи ... а они его передса *звѣдовали*. а ω(н) по(д)не(с)шиса рекль имъ (Й., VIII, 4—7, с. 376 зв.—377). Прийнято трактувати частину тексту як *перε(δ) са звѣдовали* [32: 333]. Дослѣдження показало, що тут може йтисѣ про слово *перε(δ)са*, що вѣдповѣдає старопольському *przedsię* «адже, однак» [56: 375] (пор. словацьк. *predsa* «все-таки, все ж, проте»). У церковнослов'янському текстѣ на цьому мѣстѣ читаємо: *якоже прилѣжаху вѣпрошати его* [4, арк. 58 зв.] (у сучасному українському перекладѣ І. Огієнка: «А коли ті не переставали питати Його, Він підвівся й промовив до них...») (Й. VIII, 7) [6: 123], І. Хоменка: «А що вони наполягали та допитувалися в нього, то він підвівся і каже до них...» (Й. VIII, 7) [37: 124].

² а на березі рукопису написано: ... въ ω(н) (т) ча(с) *звѣдовали*.

Нині континуанти досліджуваних лексем вживаються у лемків: *звідуватися* «питати, запитувати» [47: 118], бойків: *звїдуватися, з'відатис'а* «довідуватися», «питати», «довідуватися», «запитувати» [30: 323–324], закарпатців: *звідати, звідатися, звідовати, звідоватися* «питати», «питатися» [36: 122], буковинців: *звідувати, звідати* «дізнатися, питати, розвідувати» [42: 155].

Діалектизми *звѣдати(ся), звѣдовати(ся)* «питати(ся)» засвідчуються і в інших пам'ятках XVI–XVII ст. з території Карпат. Як ми бачили, в деяких цитованих вище уривках із ПЄ дієслова *звѣдати, звѣдовати(ся)* вжито в близьких контекстах із нині нормативним дієсловом *пытати*.

Як і лексеми *звѣдати, звѣдовати*, дієслово *пытати* і похідні від нього трапляються в пам'ятці в перекладах Євангелій від усіх чотирьох євангелістів, наприклад: ирѡ(д) таино призвавши моудрыѣ. и *пыталь* ихъ ча(с)у. явльшаяса свѣз(д)ы (Мт., с. 24), и *пыталь* его игѣмонь рекоучи. ты ли еси ѥрѣ иоудейскыи (Мт., с. 117), *пытали* его оучници є(г)[о] о пр(т)чи (М., 153 зв.), фарисее *пытали* его покоушаючи его. если же годитѣса моужеви женоу поустити (М., с. 164 зв.), А оученици его *пытали* его што бы того за причина была (Л., с. 246 зв.). *Пыталь* его... рекоучи ... што маю оучинити. абы(х) живо(т) вѣчныи могль наслѣдовати (Л., с. 300 зв.), *пытали* его. тогды. яковыи бы былъ то(т) ѣлкь (И., с. 360), для чого ма *пытаєшь, пытайся* ты(х) который [!] мене слоуховали. то тыи вѣдаю(т) (Й., 426 зв.).

Це є достатньою підставою для твердження, що ПЄ повністю переклала одна людина і редагувала текст одна людина. Редагувати міг сам перекладач або інша особа, зокрема Григорій.

Знаковим є той факт, що в ПЄ нема лексеми *шукати*. Натомість відповідне поняття передають інші два слова — *искати*, наприклад: хоче(т) бо ирѡ(д) *искати* ѡтрочатє (М., с. 24 зв.), рѡ(д) тои знаменїа *ищєть* (Мр., с. 156 зв.), *ищѣтє*, и найдете (Л., с. 267), бо ѿць таковы(х) *ищє(т)* который бы са кланали ємоу (Й., 355 зв.) та ін. (разом близько 42 разів) та *гладати*, наприклад: подобно є(ст) ... коупцю. *гладаячємоу* добри(х) перель (М., 64), *гладаль* такового часоу якъ бы имъ его выдалъ (Мр., 184 зв.), жалоуючи *гладали* єсмо тебе, а ѡнь имъ ѡповѣдиль рекоучи чємоу есте мене *гладали* (Й., 217) тощо (загалом близько 35 разів). Бачимо, обидва дієслова трапляються впродовж усього тексту. Зазначені лексеми прадавні — *jъskati, *ględati [51 VIII: 238–239; VI: 122–123]. Перша (*искати*) зі старовинною семантикою функціонує в українських говорах, але в більшості їх і в літературній мові слово *ськати* звузило семантику: «шукати вошей у чиємусь волоссі» [40 IX: 913]. Друге дієслово (*гл'адати*) з новим значенням — «шукати» нині притаманне українським говорам карпатського ареалу — лемківським [9: 404], бойківським [30 I: 175], закарпатським [36: 49]. Аналогічний розвиток семантики праслов'янського *ględati «дивитися» → «шукати» спостерігається в західнослов'янських мовах. Й.О. Дзендзелівський уважає, що йдеться про паралельний розвиток значення дієслова [13: 40–41].

Дієслова *колтати* «стукати», *поколтати* «постукати»: и почали бысте на дворѣ стояти и *колтати* в дверѣ рекоучи. ги, ги ѿ(т)твори [!] намь (Л., с. 282), а вы подобни боудьте члѣко(м) чекаючи(м) г(с)пдна своего... абы емоу борзо ѿ(т)ворили, коли едно прїиде, а *покольтає* (Л., с. 276) — праслов'янські (*kьltati [51 XIII: 190–191]), проте з семантикою «стукати», «постукати» функціонують в українських карпатських говірках — лемківських: *ковтати* «стукати, монотонно ударяти в одне й те ж місце» [33: 141], *ковтати* «стукати, монотонно злегка вдаряти по чому-небудь, майструючи що-небудь» [47: 146], бойківських: *ковтати* «вдаряти молотком по залізу тощо», «стукотіти» [30 I: 363], закарпатських: *ковтати* «стукати» [36: 146] (пор. у Нягівських повчаннях XVI ст. у списку XVIII ст.: *ковтати* «стукати» [14: 156]), гуцульських: *ковтати* «стукати, стукотіти» [35: 81]. Пор. в іншому місці ПЄ: *тѣлицѣ*, и боуде(т) вамь ѿтворено (Л., с. 267).

Перекладач своєрідно сприйняв значення дієприслівника *возрѣвше* в євангельській оповіді про прихід мироносиць до Гробу Господнього: приїдоша на гробъ вѣсїавшу єлнцу, и глаху к себѣ. кто ѿ(т)валить намь камень ѿ(т) дверїи гроба; и *взрѣвше* видѣша яко ѿ(т)валенъ камень (М. XVI, 2–4) [4, арк. 26–26 зв.], переклавши його лексемою *обыздрѣвшиися*: пришлїи на гробъ, ано южъ єлнце възшло. и мовили межи собою. кѣто ѿ(т)вали(т) намъ камень ѿ(т) дверїи гробовыхъ. а *обыздрѣвшиися* обачили иже камень ѿ(т)валенъ єсть (М., 196 — 196 зв.).

Відповідне вихідне дієслово функціонує в сучасних карпатських говірках, але із іншим значенням — у бойківських: *обзиратисї* «оглядатися», *обїздрїтисї* «оглядатися» [30 II: 5], гуцульських: *обїздрїтисї'и*, *обїзрїтисї'и* «виглянути, показатися (про сонце)» [35: 120], закарпатських: *обзиратисї*, *обзирнутисї* «оглядатися, озиратися» [36: 210], *обыздрїтисї* «оглянутися, озирнутися» (с. Довге, Іршавського р-ну); буковинських: *обїздруватисї (-са)*, док. *обїздритисї (-са)*, *обїздритисї (-са)*, *обїздритисї (-са)* «оглядатися, озиратися» (пор. і *обзиратисї* «роздивлятися навколо») [42: 348]. Пор. також: *обзиратисї* «озиратися, оглядатися» [19: 539], *обзерати* «оглядати, приглядатися до чогось» [33: 204], *обзира-ти* «оглядати, озирати» [36: 210].

Якє точно значення дослідженої лексеми представлене в ПЄ, потрібно ще далі вивчати, але треба мати на увазі, що слово нині має карпатський ареал.

Церковнослов'янський текст: и се духъ ємлетъ єго, и вєзапу вопїєть, и *пружаєтсї с пѣнами* (Л., IX, 39) [4, арк. 34] у ПЄ перекладено так: и того доухъ нечистый попадаєть, и велїми кричить и *пружаєтсї* и *пѣны тѣщитъ* (Л., с. 257 зв.). Дієслово *пружаєтсї* в перекладі, можливо, залишено не випадково, бо у мовленні бойків і нині є співзвучне *пругатисї* «чинити опір кому-небудь, відбивати чийсь напад, роблячи різкі рухи ногами, руками або всім тілом» [26: 392–393] (пор. і закарпатське *пружа-тисї* «напружуватися», «натужуватися», нормативне *пручатисї*). А лексема *тіщити* в бойківських говірках функціонує нині зі значенням «тягти» [30: 292], у закарпатських — із семантикою «грубо б'ючи, спонукати

худобу швидко рухатися, бігти» (с. Довге, Іршавського р-ну). Пор. ще *тіщити* «вихоплювати», *тіщитися* «протискуватися» [19: 968].

Дослідникам ПЄ треба пам'ятати, що карпатські українські діалекти, в тому числі й лемківські та бойківські, зберігають чимало давніх елементів, серед них і лексичних, які в контексті ПЄ людям не обізнаним зі словниковим складом цих говірок можуть здаватися залишеними, не перекладеними лексемами, наприклад: *смотрѣте* на пѣтицѣ, иже не сѣють ани жноуть (Л., с. 275), на того пришли *смотрити*. и видѣли шѣто (с) стало (Л., с. 329) тощо. Пор. у лемків: *смотрити* «дивитися, оглядати» [33: 285]; «дивитися, виглядати кого-небудь» [47: 296], у бойків: *смотріти* «перевіряти сухість всередині чогось, напр., стіжка сіна» [30: 232]. Пор. також закарпатське *усмóтріти* «помітити» (с. Довге, Іршавщина).

Континуантів дієслів *соромѣтисл*: ачеи са боудоу(т) *соромѣти* бна мого (М., 174 зв.), копати, не могоу а просити *сѣромѣю(с)* (Л., 291 зв.), ачеи коли того оуз(д)рѣтъ, и *посоромѣються* (Л., 309 зв.) тощо в друкованих діалектних матеріалах ми не знайшли, але в закарпатській говірці с. Довге (Іршавського р-н) як архаїзм зафіксували лексему *посоромітис'а* «засоромитися».

Загадкою є, звідки взято текст для перекладу в ПЄ: тогди пѣлювали на лице его, и вѣшю *троучали* его. А инѣи пак по лицу били его, рекоучи. прорѣци нам хѣ кто естъ оударивый та (Мт., с. 115). Пор. у Євсевієвому Євангелії 1283 р.: тогда запльваша лице ѿмоу и пакости ѿмоу дѣша ѿви за ланитоу оударяюще. бѣлаше прорѣци намъ хѣ кто естъ оударивый та [17: 207], в Острозькій Біблії 1583 р.: Тогда заплеваша лице его, и пакости ему дѣаху. за ланиту оударіша бѣюще, прорѣци намъ хѣ кто естъ оударѣи та (Мт., XXVI, вірш 67–68) [4, арк. 15 зв. Новий Завіт].

Дієслово *тручати* має континуанти в говорах лемківських: *трутити* «турнути, штовхнути, зіпхнути» [33: 307], *тручати* «штовхати, спихати (кого, що)» [47: 318], бойківських: *тручати(ся)* «штовхати(ся)» [30: 304], гуцульських: *трутити* «штовхнути» [35: 196], закарпатських: *тручати* «штовхати, посувати, пхати» [36: 355], буковинських: *тручати, тручети* «штовхати» [42: 554] (пор. і нормативне *втручатися*).

Значення «шанувати» дієслова *чєстовати* в ПЄ: бѣ бо заповѣдалъ бѣла. чти ѿ(т)ца и матеръ... кто бы не *чєстоваль* ѿ(т)ца або мѣтръ свою... (Мт., с. 68 зв.—69) донині зберігають карпатські говірки української мови — гуцульські: *чєстувати* «поважати; шанувати; пригощати» [35: 220], закарпатські: *чєстовати* «шанувати», «пригощати» [36: 415]. Мабуть, семантика дієслова *чєстовати* «шанувати» — давня. Але коли дієслово *шанувати* витіснило лексему *чєстовати* з цим значенням, необхідно простудіювати окремо.

Семантичним діалектизмом у ПЄ трактуємо значення «рясно, багато вродити» дієслова *зродити*: Чѣкоу единому богатому. *зродило* поле вѣ(л)мѣ (Л., с. 274). Він живий у говірках південно-західного наріччя: *зродити* s. *зародити* (19 I: 316), *зародити* «вродити багато плодів», «дати багатий урожай» (Там само: 268).

Специфічним є прислівник місця *всады*, який у Пересопницькому Євангелії фіксується тільки один раз: *облагоу(т) та. и обыймоу(т) всады. и розбѣють та* (Л., 307 зв.). Його засвідчено в таких українських говірках: лемківських — *всяды, всягды* «скрізь» [9: 401], *всяди, всядий* [33: 53], *всяди* [47: 55] «скрізь, усюди», бойківських — *усягди* «усюди» [30 II: 323], закарпатських — *всяды, усяды* «скрізь, усюди» [36: 42, 388]. Цей прислівник сягає праслов'янської давнини, але повну паралель українському діалектному складає тільки польський *wszędzie* «всюди».

Яскравим карпатським діалектизмом у ПЄ є прислівник (присудкове слово) *можь* (Л., с. 216): *оушлі якъ много черезъ днь можь* воити и гладали его межи прироженными (Л., с. 216), що нині функціонує в лемків: *мож* «можна» [47: 179], бойків: *можь* «можна» [30 I: 449], закарпатців: *мож* «можна» [36: 175], буковинців: *мож* «можна» [42: 294].

У ПЄ переважає частка *чи* (близько 57 вживань), але в ньому спостерігаємо фонетичний варіант партикули — *ци* (5 уживань): *ци* не бо́ша ли є(ст) д́ша ни́жли пи́ща (М., 37 зв.). Пор: *гладаящѣи на(и)доуѣтъ ... коли бы просиль // с́нь его хлѣба, чи пак камень пода(ст) ємоу* (М., с. 39 зв.). *рекль петрови симоне симоне ци спиш* (Мр., с. 187), а *о́нь рекль ќ нимъ а ци можете с́ны веселѣа докола женихъ с ними є(ст) казати са имъ постити* (Л., с. 231), *якъ можеть слѣпецъ слѣпца водить ци не оба ли въ ямоу впадоуѣтъ* (Л., с. 237), *што (ж) еси ты. ци илѣа еси ты. и рекль, не есмь* (Й., с. 343).

Нині питальна частка *ци* притаманна говіркам лемківським [33: 332], бойківським [30 II: 351], закарпатським [36: 407], гуцульським [12: 354], буковинським [42: 622], наддністрянським [50: 270], західнополіським [1: 239].

Як бачимо, ареал частки *ци* на заході України — значний. Сама частка *ци*, як і її нині нормативний еквівалент *чи*, — праслов'янська — **ci* [51 III: 194] (пор. і **ċi* [51 IV: 109]).

Розглянуті вище лексичні та лексико-семантичні діалектизми пересвідчують нас, що перекладач ПЄ походив із Бойківщини або Лемківщини (менш імовірно), і ним був Михайло Васи́лієвич із Сянока.

Однак у ПЄ наявний і північноукраїнський слід, зокрема у фонетиці. Виявлено в пам'ятці випадки написання *е* на місці етимологічного *ѣ*, особливо — в ненаголошеній позиції: *дѣвици, лєнивыи, пов(ь)текали, роздѣлилѣ, ослепилѣ*. І.П. Чепіга відзначає, що «у ділових документах, писаних у той період і на тій же території, що і Пересопницьке Євангеліє, написання *е* на місці етимологічного *ѣ* переважає [48, 36]. Вживання *е* на місці ненаголошеного *ѣ*, мабуть, відбиває північноукраїнський мовно-літературний узус або фонетику говіркового оточення ченця-перекладача чи редактора, яке в середині XVI ст. могло належати до північного наріччя української мови.

Окрема проблема стоїть перед мистецтвознавцями, насамперед — визначення художника, що оформляв ПЄ. Але не можна забувати того, що на мініатюрі, яка зображує св. апостола-євангелиста Івана, є дата

1556, — отже, мистецьке оформлення Книги відбувалося водночас із її написанням.

Дослідники історії української культури ще в ХІХ ст. мріяли про видання повного тексту пам'ятки для доступності його ширшим колам філологів. Мабуть, із огляду на унікальність манускрипту Українська Академія Наук як перший том у серії «Пам'ятки мови» запланувала «виготовлення для друку» вже до січня 1920 р. «Пересопницьке Євангеліє, текст і розвідка О.С. Грузинського» [20]. Але цей задум чомусь не було реалізовано.

Знаючи винятковість ПЄ як джерела для вивчення історії української мови та мистецтва, ми запропонували видати його в академічній серії «Пам'ятки української мови».

Видання рукопису було введено в інститутські плани приблизно в 1974 р. Ще 25 березня 1975 р. І.П. Чепіга на засіданні вченої ради Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні зробила доповідь «Наукове значення Пересопницького Євангелія та принципи його публікації». Вона з великою любов'ю та сумлінністю готувала пам'ятку до видання, досліджувала її. Особливо багато праці вимагав повний словопоказчик до тексту. Картки тиражовано на цинкографі, картотеку зроблено вручну. Уже коли пам'ятка була готова до друку, ми запропонували дати в книзі кольорову вкладку з мініатюрами, заставками, ініціальними буквами. Тоді виникла думка видати факсиміле ПЄ. Через Міністерство іноземних справ УРСР у ФРН одержано високоякісну кодаківську фотоплівку для слайдів. Планувалося видання такої книги 1989 р., та згодом настали скрутні економічні часи. І текст ПЄ, що його підготувала І.П. Чепіга, зі словопоказчиком до нього та її лінгвістичною студією, а також із додатком палеографічного (Л. Гнатенко) та кодикологічного (Л. Дубровіної) досліджень, вийшов друком лише в 2001 р. Цього ж року з деякими модифікаціями видання повторене. Тим часом УПЦ (МП) 2011 р. опублікувала факсиміле ПЄ. Це видання пам'ятки коштовне й науковцям фактично малодоступне³. Його немає навіть у Науковій бібліотеці Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України. Багато знаних лінгвістів не змогли взяти участь у ювілейній конференції в м. Рівному, бо в бібліотеках вишів, де вони працюють, немає жодного видання славного рукопису⁴.

У незалежній Україні ПЄ прославилося як національна реліквія, без оригіналу якої не обходиться інаугурація Президента Держави.

У Конституції України (розділ V, стаття 104) сказано: «Приведення Президента України до присяги здійснює Голова Конституційного Суду України. Президент України складає таку присягу: «Я, (ім'я та прізвище), волею народу обраний Президентом України, заступаючи на цей

³ Пор.: «Відомий у краї меценат і бізнесмен подарував музею [Національного університету «Острозька академія» — В.Н.], створеному в навчальному закладі, факсимільну копію Пересопницького Євангелія. Вартість її — 10 тисяч доларів (газ. «Експрес», 22–24 квітня 2011 р. — С. 3)».

⁴ Страхувальна ціна рукопису ПЄ в 1991 р. складала 6,5 мільйонів доларів (газ. «Известия». — 1991. — 7 декабря. — № 290 (23556). — С. 1).

високий пост, урочисто присягаю на вірність Україні. Зобов'язуюсь усіма своїми справами боронити суверенітет і незалежність України, дбати про благо Вітчизни і добробут Українського народу, обстоювати права і свободи громадян, додержуватися Конституції України і законів України, виконувати свої обов'язки в інтересах усіх співвітчизників, підносити авторитет України у світі»⁵.

В Основному Законі не описано процедури приведення до присяги Президента України, тому під час інавгурації спостерігаємо різні варіанти церемонії.

Вступаючи на високу посаду Президента 5 грудня 1991 р., Л. Кравчук складав присягу, поклавши праву руку на серце, а лівою торкаючись водночас книг із написами: «Акт проголошення незалежності України», «Конституція України» (хоча тоді ще не було Конституції самостійної України!). Пересопницьке Євангеліє лежало одалік на столі.

Першим, поклавши правицю на Святу Книгу, 10 липня 1994 р. присягав Л. Кучма. Коли Л. Кучма вдруге складав присягу в 1999 р., він тримав правицю водночас і на Пересопницькому Євангелії і Конституції України.

Про цю подію А. Слободяник влучно пише: «Принципово важливо і водночас символічно: Президент України присягав на Конституції України (Основному Законі України) і на шедеврові українського книговидання, національній реліквії — Пересопницькому Євангелії. Власне, у цьому багатозначному факті є своя закономірність, логіка, необхідність, оскільки і Конституція, і Книжка в першооснові уособлюють поєднання сучасності, минувшини і майбуття, акумулюють невичерпну мудрість поколінь, консолідують суспільство, Словом Закону і Словом Божим сприяють утвердженню Української Державності»⁶.

В. Ющенко також присягав разом і на Конституції України, і на Пересопницькому Євангелії, поклавши праву руку на Святу Книгу і торкаючись кінцями пальців Основного Закону. Промовивши слова Присяги, новообраний Президент поцілував Пересопницьке Євангеліє й осінився хрестом, а далі — поцілував Конституцію України й знову перехрестився.

В. Янукович присягав, поклавши правицю на Конституцію та Пересопницьке Євангеліє, але кисть його руки була на Святій Книзі [За матеріалами You Tube].

Складаючи присягу, Президент П. Порошенко тримався за ПЄ, а більша частина руки була на Конституції.

Але говорити, що на Пересопницькому Євангелії приймають присягу Президенти України, можна хіба що умовно. В. Ющенко через хресне знамення посередньо засвідчив клятву Богові. Інші Президенти і цього не робили. А присяга на Євангелії без згадки про Бога не є адекватною.

⁵ Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. — К., 1997. — С. 45.

⁶ Слободяник А. Пересопницьке Євангеліє — святиня українського народу // Друкарство. — Січень-лютий 2000. — С. 1.

Пор. *божитися* «присягатися Богом у тім, що сказане є правда» (СУМ І, 212), *божитися* «присягатися, взивати Бога на свідка» [21 І: 164].

Зразком може бути присяга на Євангелії (5 квітня 1710 р.) гетьмана П. Орлика, початок і кінець якої звучить: «Я, Филиппъ О(р)ликъ, новои(з)бра(н)ный Во(й)ска Запоро(ж)ского Гетманъ присягаю Г(с)ду Б҃гу, во Тро(й)цы с҃той славимому, на томъ, ижъ будучи волними голосами ... обраный, оголошений и во(з)ведений на знаменитый урядъ гетманский, яко сїє договори и постановленя... непремѣнно исполняти ... заховати обѣцую и долженъ буду. Такъ мнѣ Бж҃е помози, непорочное сїє Ев҃гліє и невинная Страсть Х҃ба» [31: 114–116].

Вочевидь, про ритуал присяги Президента сучасної України нашим політичним діячам варто ще поміркувати.

Звертаємо увагу на те, як присягають Президенти деяких інших держав світу (за матеріалами Інтернету).

Після виголошення тексту присяги, передбаченого Конституцією США, перший Президент країни Дж. Вашингтон поклав руку на Біблію і сказав: «Хай допоможе мені Бог!». Відтоді майже всі Президенти цієї держави клялися на Святому Письмі і закінчували присягу звертанням до Бога.

При своєму вступі на посаду Федеральний Президент Німеччини перед присутніми членами Бундестагу та Бундесрату присягає так: «Я присягаюся присвятити свої сили на благо німецькому народові, примножуючи його надбання, оберігати його від шкоди, дотримуватися й оберігати Основний закон і закони Федерації, сумлінно виконувати свої обов'язки і дотримуватися справедливості щодо кожного. Нехай допоможе мені Бог». За Конституцією ця присяга може бути виголошена без релігійного звернення.

Пересопницьке Євангеліє — перший повний переклад Христового вчення живою українською мовою окремою книгою. Воно ввело її в коло європейських мов, у яких закріпився й розвивається сакральний стиль.

ПЄ — символ єдності українського народу, його духовної культури на своїх споконвічних землях: переклад зробив виходець із Карпат, працю здійснено на Волині, збереглася пам'ятка на Наддніпрянщині завдяки гетьманові І. Мазепі. Ця Свята Книга використовується в процедурі присяги новообраного Президента Української Держави. Треба докласти всіх зусиль, щоб про ПЄ знали якнайбільше мешканців Вітчизни, всебічно й систематично вивчали пам'ятку фахівці.

СКОРОЧЕННЯ

- Мт.** — Євангеліє від апостола Матвія.
М. — Євангеліє від апостола Марка.
Л. — Євангеліє від апостола Луки.
Й. — Євангеліє від апостола Йоана.

1. *Аркушин Г.* Словник західнополіських говірок. — Т. 1–2. — Луцьк, 2000.
2. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов... — Ч. 1: Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1322–1648 гг.). — Т. VI. — К., 1883. — С. 294.
3. Атлас української мови. — Т. 1–3. — К., 1984–2001.

4. Библија сирѣ(ч) книги ветхаго и новаго завѣта, по языку Словенску. — [Острог], 1581. — [8], 276, 180, 30, 56, 78 арк.
5. Библия, або Книги Святого Письма Старого и Нового Заповіту: Новий Заповіт Господа... Ісуса Христа. — [1990: Об'єднання Біблійних Товариств]. — 959 с. + 296 с.
6. Библия. Книга Священного Писання Старого та Нового Завіту в українському перекладі з паралельними місцями та додатками. — К., 2004. — 1397 с.
7. Библия. Книга Святого письма Старого та Нового Завіту. Повний переклад з давньогрецької мови. — К., 2011. — 1213 с.
8. Бодянский И.М. Донесение г. Министру народного просвещения магистра Московского университета из Праги от 25 марта ст. ст. 1838 г. // Журнал Министерства народного просвещения. — 1838. — Кн. 5. — С. 393–395.
9. Верхратський І. Про говор галицьких лемків. — Львів, 1902. — 489 с.
10. Горбач О. Словник говірки села Бродина // Гуцульські говірки: Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. — Львів, 2000. — С. 245–364.
11. Грузинский А. Палеографические и критические заметки о Пересопницком Евангелии // Журнал Министерства народного просвещения. — Новая серия. — Ч. XXXVIII. — 1912, апрель. — С. 320–335; Ч. XXXIX. — 1912, июнь. — С. 322–341.
12. Гуцульські говірки / Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. — Львів, 2000. — 364 с.
13. Дзенделівський Й.О. Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі. — К., 1969. — 211 с.
14. Дэже Л. Украинская лексика сер. XVI века: Няговские поучения (словарь и анализ). — Дебрецен, 1985. — 525 с.
15. Евангелие от Иоанна в славянской традиции. — С.-Пб., 1998. — 82 с.
16. Енциклопедія історії України. — Т. 1. — К., 2003. — 677 с.
17. Євсевіє Євангеліє 1283 року. — К., 2001. — 319 с.
18. Жерела до історії України-Руси. — Т. II: Описи королівщини в руських землях XVI віку: Люстрації земель Перемиської й Сяноцької. — Львів, 1897. — С. 251; 266; 272.
19. Желеховський Є., Недільський С. Малоруско-німецький словар. — Т. I–II. — Львів, 1886. — 1122 с.
20. Звідомлення про діяльність Української Академії Наук у Києві до 1 січня 1920 року. — [К., 1920?].
21. Лларіон митрополит. Етимологічно-семантичний словник української мови. — Т. 1–4. — Вінніпег, 1979–1994.
22. Каманин И. Дошло ли до нас в подлиннике Пересопницкое евангелие? // Чтения в Историческом обществе Нестора летописца. — 1911. — Кн. 20. — № 3. — К., 1911. — С. 83–85.
23. Кралюк П. Євангеліє княгині Жеславської. Українська національна святина: історія, зміст, згадки // День. 2010. — № 134–135. — 30 липня. — С. 8.
24. Лексикон словенороський П. Беринди / Підгот. В.В. Німчук. — К., 1961. — XL + 172 с.
25. Лексис Л. Зизанія. Синоніма славеноросская / Підгот. В.В. Німчук. — К., 1964. — 203 с.
26. Матіїв М. Словник говірок центральної Бойківщини. — К.-Сімферополь, 2013. — 601 с.
27. Млиновецький Р. Гетьман Мазепа в світі фактів і дзеркалі «історій» / Вид. 3. В 2 книгах. — [Торонто]. — 1976. — 376 с.
28. Німчук В.В. Словотвір займенників у говорах району верхньої течії р. Боржави // Наукові записки Ужгородського державного університету. — Т. XXVI: Діалектологічний збірник. — Вип. 2. — Ужгород. — 1957. — С. 195–199.
29. Огієнко І. Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр. // Путь правды. — 1930. — № 1. — С. 12–32.
30. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. — Ч. 1–2. — К., 1984.
31. Пакти і Конституції Української козацької держави (до 300-річчя укладання). — Львів, 2011. — 439 с.
32. Пересопницьке Євангеліє 1556–1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик. — К., 2001. — 700 с.
33. Пиртей П. Короткий словник лемківських говірок / Упорядкув. й підгот. до друку Є.Д. Турчин. — Івано-Франківськ, 2004. — 332 с.
34. Письма к М. Погодину из славянских земель (1835–1861). — Вып. 1: Письма О.М. Бодянского. — М., 1879. — С. 1–2.
35. Піпаш Ю., Галас Б. Матеріали до словника гуцульських говірок: Косівська Поляна і Росішка Рахівського р-ну Закарпатської обл. — Ужгород, 2005. — 265 с.

36. *Сабадош І.* Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. — Ужгород, 2008. — 478 с.
37. Святе Письмо Старого та Нового Завіту / Повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, араміїськими та грецькими текстами [о. І. Хоменко]. — Рим, 1963. — 1070 с + 352 с.
38. Скотарське учительне Євангеліє — український гоміліар 1588 року / Текст рукопису підготував і видав М. Кочіш / З передмовою проф. В. Німчука. — Сомбатгей, 1997. — 479 с.
39. Словарь украинского языка, собранный ред. ж. «Киевская старина» / Ред., с добавл. собствен. Материалов, Б.Д. Гринченко. — Т. I–IV. — К., 1907–1909.
40. Словник української мови. — Т. I–XI. — К., 1970–1980.
41. Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. — Вип. 1–16. — Львів, 1994–2013.
42. Словник буковинських говірок. — Чернівці, 2005. — 688 с.
43. *Стефанік В.* Повне зібрання творів у трьох томах. — Т. 1. — К., 1949. — 369 с.
44. *Срезневский И.И.* Материалы для словаря древнерусского языка. — Т. I–III. — Спб., 1893–1903.
45. *Тереженко А.В.* Евангелие княгини Жеславской // Библиографические записки. — Т. 3. — 1861. — С. 457–467.
46. *Тимченко Є.* Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. / Підгот. до вид. В.В. Німчук та Г.І. Лиса. — Кн. 1–2. — К.—Нью-Йорк, 2003.
47. *Турчин Є.* Словник села Тилич на Лемківщині. — Львів, 2011. — 383 с.
48. *Ченіга І.П.* Пересопницьке Євангеліє — унікальна пам'ятка української мови // Пересопницьке Євангеліє 1556–1561: Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказник. — К., 2001. — С. 16–25.
49. *Чуба Г.* Українські рукописні учительні Євангелія / Дослідження, каталог, описи. — К.—Л. : «Свічадо», 2011. — 223 с.
50. *Шило Г.* Наддністрянський регіональний словник. — Львів-Нью-Йорк, 2008. — 287 с.
51. Этимологический словарь славянских языков. Праoslavянский лексический фонд / Под ред. О.Н. Трубачева. — Вип. 1–36. — М., 1974–2010.
52. *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993. — 416 с.
53. Atlas gwar bojkowskich / Opracowany ... pod kierunkiem J. Riegera. — Т. 1–7. — Wrocław etc., 1980–1991. — Cz. 1.
54. *Janów J.* Źródła Ewangeliji Peresopnickiej // Slavia. — R. 5. Seš. 3. — Praha, 1927. — С. 470–499.
55. *Miklosich F.* Lexicon palaeo-slovenico-graeco-latinum. — Wien, 1862–1865. — 1171 с.
56. *Reczek S.* Podręczny słownik dawnej polszczyzny. — Cz. I: Staropolsko-nowopolska. — Cz. II: Nowopolsko-staropolska. — Wrocław–Warszawa–Kraków, 1968. — 933 с.
57. Slovník jazyka staroslověnského. — D. 1–4. — Praha, 1966–1977.
58. *Stieber Z.* Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny. — Zesz. 1–8. — Łódź, 1956–1964.

Статтю отримано 02.07.2016

Vasyl' Nimchuk

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

THE PERESOPNYTSIA GOSPEL CELEBRATES THE ANNIVERSARY AGAIN

Peresopnytsia Gospel is an outstanding monument of Ukrainian language and art. Work on it began in 1556 in Dvoretz monastery (now Khmelnytsky region.) and completed in Peresopnytsya (now Rivne region.). The features of dialects of the Carpathian region were revealed in this historical book. Presumably the text was translated into Ukrainian Church Slavonic language by Michael Vasylijevych from the town Sanok (now it is in Poland, near the Ukrainian-Polish border). It was preserved by Hetman Ivan Mazepa, who gave the manuscript to the cathedral of the city Poltava. Now on this gospel the President of Ukraine oaths during the ceremony.

Keywords: Gospel, translation, Ukrainian, Carpathian dialects, vocabulary, Michael Vasylijevych, Hetman Mazepa, the President of Ukraine.

УДК 81'38

Світлана Єрмоленко, Світлана Бибик,
Ангеліна Ганжа, Тетяна Коць, Наталія Мех, Галина Сюта
Інститут української мови НАН України, м. Київ

УКРАЇНСЬКА ЛІНГВОСТИЛІСТИКА ТА КУЛЬТУРА МОВИ НА МЕЖІ СТОЛІТЬ: ПОЛІЛОГ ПОКОЛІНЬ

Стилісти повертають нам віру в слово —
скалічене й спотворене варварським із ним поводженням,
брутально розтоптане й зачовгане ногами,
опромінене байдужістю до нього.
У стилістів слово — релігія. Тобто слово в них — це все.
Для них світ починається зі слова
і ніколи не закінчується саме тому, що в ньому є слово.

М. СЛАБОШПИЦЬКИЙ

У статті узагальнено теоретичні і практичні результати роботи відділу стилістики та культури мови від часу створення Інституту української мови НАН України. Сформульовано концептуальні засади досліджень у галузі академічної лінгвостилістики у зв'язку з наступністю в розвитку загальної і прикладної стилістики, динамікою соціокультурних змін української спільноти, змінами в методиках і поняттєвому апараті досліджень. Представлено інтегративний зміст праць з лінгвостилістики, зауважено про широке розуміння культури мови як напрямку, що об'єднує практичні засади літературно-мовного життя і теорію часово-просторового наповнення текстів.

Ключові слова: лінгвостилістика, культура мови, функціональний стиль, норма, метод дослідження, текст.

Запропоновану тему обговорюють наукові співробітники відділу С.Я. Єрмоленко, С.П. Бибик, Н.О. Мех, А.Ю. Ганжа, Т.А. Коць, Г.М. Сюта.

Єрмоленко С.Я.: Першого вересня ц. р. відділ стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України

© С.Я. ЄРМОЛЕНКО, С.П. БИБИК, А.Ю. ГАНЖА,
Т.А. КОЦЬ, Н.О. МЕХ, Г.М. СЮТА, 2016

перейшов знакову дату своєї історії — 45 років від дня створення. Ми працюємо майже півстоліття... До речі, наступного року — 50-річчя єдиного в Україні видання, яке готують науковці відділу, — науково-популярного щопіврічника «Культура слова». Це теж окрема тема й цікавий предмет аналізу...

Бибик С.П.: Мабуть, поява відділу культури мови в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР не була випадковою?

Єрмоленко С.Я.: Так, саме таку назву мав відділ, створений 1 вересня 1971 року. Очолював його до 1976-го Віталій Макарович Русанівський. Упродовж десяти років (1977–1987) завідувачем відділу був Микола Миколайович Пилинський. Я прийняла відділ 1987 р., а з 1991-го в структурі Інституту української мови ми отримали назву *відділ стилістики та культури мови*.

Час диктував нові вимоги до наукової діяльності академічної установи. Створення відділу було підготоване соціокультурною ситуацією. Уже був відомий наш щопіврічник, до речі, заснований в один рік із журналом «Мовознавство». Відбувалися регулярні телепередачі «Живе слово», «Культура української мови», радіопередачі «Слово про слово». Тобто в засобах масової інформації пропагувалася, культивувалася українська літературна мова. Інша річ, що офіційна пропаганда української мови була дозована, існувала цензура цих передач. Не можна було говорити про гострі питання національно-мовної політики, а втім, листи на адресу згаданих передач часто були глибоко аналітичними, бо виявляли справжній стан української мови в Україні.

Ганжа А.Ю.: Культуру мови насамперед розуміли як дотримання літературної норми української мови. Поширені в газетах, журналах мовні поради стосувалися норм літературного слововживання, орфоепічних, орфографічних, граматичних, стилістичних правил. І оскільки літературної мови навчали в школі, її дотримувалися в друкованих виданнях, то й був створений образ літературної мови — основного засобу спілкування. Тим часом мовна практика завжди ширша й різноманітніша, ніж визначені в підручниках, посібниках літературні стандарти. У тодішніх умовах важко було б уявити дискусії про вибір мовної норми, про різні критерії формування літературної норми.

Коць Т.А.: Але згадаймо, які дискусії на тему культури мови (або літературної норми) були на сторінках української преси в кінці XIX — на початку XX ст. [13]. Тоді, до речі, дописувачі найчастіше наводили аргумент зрозумілості/незрозумілості літературної мови для широкого кола читачів, а також торкалися питань використання в ній елементів народних говорів та міри введення іншомовних запозичень.

Єрмоленко С.Я.: Тобто культура мови насамперед сприймалася як практична галузь мовознавства. І соціальний запит на неї актуалізувався на початку 90-х рр. XX ст., коли українська мова була визнана державною. У спільній програмі Київської міської держадміністрації, Інституту української мови НАН України та Українського науково-виробничого

центру «Рідна мова» було передбачено створення «Бібліотеки державного службовця. Державна мова і діловодство» (1995 р.). Співробітники відділу (Л.О. Пустовіт, С.Я. Єрмоленко, К.В. Ленець, С.П. Бибик, Г.М. Сюта) першими прилучилися до виконання такої широкої програми. Було укладено й видано низку російсько-українських словників різного обсягу й термінологічного спрямування, новий словник іншомовних слів, універсальний довідник-практикум з ділових паперів [2; 24; 25; 37]. Новітня за формою і за змістом довідкова література у сфері офіційно-ділового спілкування допомагала державним службовцям в українськомовній усній і писемній практиці.

Бибик С.П.: Культура мови як галузь свідомого впливу й лінгвістичного оцінювання мовної практики безпосередньо пов'язана зі сферою терміноутворення, кодифікацією термінів у галузевих і загальномовних словниках. Одним із важливих завдань у роботі відділу є надання письмових та усних консультацій з культури мови у зв'язку з активними процесами в сучасній мовній практиці, явищами, які потребують нормалізації та кодифікації. Відповідаючи на практичні потреби, авторський колектив співробітників відділу (Н.Я. Дзюбишина-Мельник, Н.С. Дужик, С.Я. Єрмоленко, К.В. Ленець, Л.О. Пустовіт, Н.Г. Сидяченко, Л.О. Ставицька, Н.М. Сологуб, С.Г. Чемеркін) підготував 1998-го та 2000-го рр. видання «Культура мови на щодень» [14], згодом, 2005-го, — «Довідник з культури мови» [5]. Наклади порадників — 5 тис. та 9 тис. примірників відповідно!

Сучасна репрезентація цих порад — електронна інформаційно-довідкова система «Культура мови на щодень» та CD «Говоримо і пишемо зразковою українською мовою» (ініціатор проекту — П.Ю. Гриценко, за підтримки Президентського фонду Леоніда Кучми «Україна») [4].

Час змінює способи обміну інформацією між соціумом і мовознавцями — через електронне листування. Такі матеріали, що відбивають актуальні культуромовні запити, збрала і представила в пораднику О.В. Ожигова [27].

Сюта Г.М.: Маємо сказати, що в 1990-х рр. особливу увагу громадськості було приділено саме сфері офіційно-ділового спілкування. Наголошуємо: не лише згадані словники, довідники, посібники були орієнтовані на поширення української мови в діловій сфері. Співробітники відділу (С.Я. Єрмоленко, Т.А. Коць) вели заняття на курсах української мови, заснованих і фінансованих КМДА, також на курсах підвищення кваліфікації державних службовців Київської обласної державної адміністрації працювала С.П. Бибик, практично всі співробітники відділу читали лекції в банківських установах, перед військовими...

Єрмоленко С.Я.: Доповнення у 1991-му р. в назві відділу слова *стилістика* не було лише формальною зміною. Тематика нашої роботи від початку закрюювалася широко: щоб обґрунтовувати статус літературної норми, потрібні були відомості з лексикології, фразеології, граматики, стилістики, історії літературної мови. Попередні напрацювання у відділі були визначені таким напрямком: **історія літературної мови — це історія формування і розвитку її стилів.**

У нашому підрозділі Інституту розроблялася теорія **широкого розуміння культури мови**: не лише увага до рівневих, структурних норм української мови, не лише пропагування літературного слововживання, використання правильних закінчень, суфіксів, а поширення глибинного мовного досвіду українського народу через естетично довершені художні, публіцистичні тексти, через тісніший зв'язок із соціальною психологією. Адже звертання до наукового доробку О.О. Потебні, до публіцистичних праць І.Я. Франка («Двоязичність і дволичність»), Івана Огієнка («Наука про рідномовні обов'язки»), М.С. Грушевського, М.П. Драгоманова та ін. відкривало нові можливості тлумачення таких понять, як «рідна мова», «культурна мова» тощо.

Коць Т.А.: Коли читаєш газети й журнали початку ХХ ст., мимоволі порівнюєш, зіставляєш різночасові соціально-психологічні умови формування національно-мовного світогляду українців. За кожною конкретною рекомендацією лінгвістів, публіцистів проступає природний зв'язок із мовним середовищем. А звідси — і кількість варіантів: орфоепічних, лексичних, граматичних, стилістичних. Невипадково ми заглиблюємося в теорію прескриптивної і дескриптивної мовної норми.

Бибик С.П.: Так, це відбила колективна монографія «Літературна норма і мовна практика» [17], де обґрунтовано такі важливі теоретичні поняття культури мови, як “символічний і прагматичний зміст літературної норми”, “слабка і сильна норма”. Сучасна мовна практика виявляє помітні зміни в українській літературній мові, у ставленні до її літературного стандарту. Тому актуальним є вивчення динаміки літературної норми та пов'язаної з нею варіантності мовних форм. Часом мовці сприймають рекомендації з культури мови як заборону, обмеження, стримування природного в індивідуальному слововживанні вільного вибору слів, конструкцій, фразеологічних зворотів. У зв'язку з цим маємо розрізняти явища *пуризму і культури мови*.

Єрмоленко С.Я.: Ці питання дотичні також до теоретичного поняття **просторово-часової глибини літературної норми**. Сутність його розкриваємо, зокрема, на прикладі мовотворчості І. Котляревського, який, за словами П.Г. Житецького, «подивився на світ очима українців» і мову творів якого вважаємо початком нового періоду в історії української літературної мови.

Ганжа А.Ю.: Доречно буде навести тут уривок із ваших, Світлано Яківно, українознавчих студій, у яких факти з історії літературної мови слугували й вираженню національної ідеї, й поясненню становлення літературної норми української мови: «Мабуть, не треба вдаватися до формально-схоластичних розмежувань — хто засновник, а хто основоположник нової української літературної мови. Адже новий період завжди зароджується в попередньому. *Котляревський узяв у народу його мову, узвичаївши її в статусі літературної, а Шевченко власне повернув мову народові, але в новій якості: він дав літературній мові звання народної, бо ж і сам народ сприйняв її як свою. Не було б Шевченкової мови, якби не було мови І. Котляревського.*

Олітературювання народної мови — не простий процес, і залежить він не тільки від практики письменника, традицій письменства взагалі, а й від мовної свідомості читачів, усіх, хто сприймає літературний твір і в кого виробляється чуття писаної, відшліфованої письменником культурної бесіди, отже, і чуття норми. Для підтвердження й утвердження літературно-писемної норми важлива була ідея, яку висловив Котляревський в «Енеїді»:

Но тільки щоб латинське плем'я
Удержало на вічне врем'я
Імення, мову, віру, вид

[8: 271-274].

Сюта Г.М.: Очевидно, саме літературна норма, писемна традиція забезпечує стійкість національно-мовної свідомості. Показово, що в радянських шкільних підручниках не цитували цих рядків і не пояснювали їхнього глибинного змісту. Нам більше відомі з тексту «Енеїди» інші афористичні вислови, наприклад:

Любов к Отчизні де героїть,
Там вража сила не устоїть,
Там грудь сильніша од гармат.

Ганжа А.Ю.: Мовно-культурну діяльність супроводжують зазвичай дискусії, суперечки щодо конкретного слововживання, вибору тієї чи тієї граматичної форми. Найчастіше мовці звертаються до таких джерел літературної мови, як народні говори, мовна практика письменників.

Бирик С.П.: Стрижневою для історії літературної мови є проблема її взаємодії з діалектами. Цій темі присвятив багато років своєї наукової діяльності І.Г. Матвіяс. Його монографія «Варіанти української літературної мови» (1998) [18], а також низка статей у «Культурі слова» про мову письменників XIX ст. — XX ст. (Г. Квітки-Основ'яненка, М. Шашкевича, Леся Мартовича, В. Стефаника, І. Франка, Б. Грінченка та ін.) є внеском у вивчення історії української літературної мови, своєрідною ілюстрацією до теми про часову й просторову глибину літературної норми, про динаміку формування літературного стандарту, що репрезентує єдність нації.

Коць Т.А.: Питання варіантності літературної мови, мовно-літературних інновацій стосується і сфери культури мови, і галузі соціолінгвістики. І це найвиразніше можемо бачити на прикладі виконаної у рамках міжнародного проекту «Найновіша історія слов'янських мов» теми «Українська мова». У співавторстві з колегами Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні видано монографію [40], в якій є історичний екскурс про українську мову, характеристика мовної ситуації і мовної політики кінця 80—90-х рр., структурно-мовна характеристика функціональних різновидів української літературної мови. У науковий обіг введено новий соціолінгвальний матеріал з мовокраїнознавства (розділ «Українська мова в Новому Світі»).

Сюта Г.М.: Варто наголосити, що соціокультурна, соціолінгвальна лінія пізнання змісту сучасного художнього слова виразно простежується в розділі згаданої праці «Мовно-стильові тенденції у художній прозі

90-х років» (автор — Л.О. Ставицька). Цікаво, що науковий інтерес Лесі Олексіївни, глибокий соціолінгвальний аналіз художнього слова визначив майбутні студії авторки в очолюваному нею відділі соціолінгвістики.

Початок 90-х рр. XX ст. пов'язаний в українській лінгвостилістиці з відкриттям нових джерел вивчення літературної мови. Це тексти реабілітованих письменників, науковців, публікації авторів — представників західної української діаспори. На сторінках «Культури слова» та інших науково-освітніх, науково-популярних видань з'явилися публікації членів відділу: С.Я. Єрмоленко — про мовотворчість Олега Ольжича, Євгена Маланюка, Уласа Самчука, Н.С. Дужик — про мовну особистість Миколи Хвильового, Н.М. Сологуб — про мову і стиль Яра Славутича, Івана Багряного [31; 32].

Бибик С.П.: А у працях Г.М. Сюти — про загальне та індивідуальне у стилістиці творів членів Нью-Йоркської поетичної групи, які зокрема відкривали українським читачам, дослідникам-стилістам новий світ українського слова.

Сюта Г.М.: В аналізі цієї поезії ми поєднали такі лінгвостилістичні методи, як моделювання лексико-семантичних полів у поетичному тексті, окреслення слів-образів та створення лінгвостилістичної структури мовного портрета творця поетичного тексту [34]. Такий підхід виявився продуктивним для оприявлення цілісної картини поетичного лінгвосвіту досліджуваних текстів.

Мех Н.О.: Галина Мирославівна згадала про лінгвостилістичні методи дослідження тексту. Обговорюючи дисертації із галузі стилістики в нашому відділі, часто акцентуємо на адекватності застосованих (часом лише названих) авторами лінгвостилістичних методик дослідження. Різноманітність методів, якими оперують дослідники стилістичних категорій української мови, детермінована як складністю наукового об'єкта, так і зміною загальнонаукових парадигм вивчення літературної мови.

Інтегративний характер сучасних лінгвостилістичних досліджень, на мою думку, виразно простежується у збірнику наукових праць «Лінгвостилістика: об'єкт — стиль, мета — оцінка» [16]. Автори наукових розвідок пропонують різні підходи, методи аналізу функціональних, індивідуальних стилів і стилістичних явищ української мови. Ми свідки народження різних стилістик.

Єрмоленко С.Я.: Справді, терміном «стилістика» послуговуються й літературознавці, і мовознавці. В історії українського мовознавства 50-х — 60-х рр. XX ст. йшлося про розмежування п р а к т и ч н о ї і з а г а л ь н о ї (теоретичної) стилістики. Перша орієнтована на практичне удосконалення мови, вибір мовцем найдоцільніших форм спілкування у різних суспільних сферах, на засвоєння мовних норм, друга — на обґрунтування поняття мовного стилю, стилістичної системи національної мови, загалом — на визначення сутності лінгвостилістичних категорій.

У праці «Нариси з загальної стилістики сучасної української мови» І.Г. Чередниченко розрізняв з а г а л ь н у стилістику як «вчення про ви-

ражальні мовні засоби і використання їх у різних стилях і стилістичних колоритах мови» та ч а с т к о в і стилістики, «призначені для висвітлення питань окремих стилів» [39: 12].

Бирик С.П.: Ви згадали ім'я одного з перших авторів підручників зі стилістики для вищої школи. Це важливо — пам'ятати, що академічна школа лінгвостилістики формувалася і розвивається нині у тісній взаємодії з теоретичними напрацюваннями і практичними результатами, що викладені в підручниках зі стилістики І.Г. Чередниченка [39], А.П. Коваль [12], О.Д. Пономарева [28], Л.І. Мацько [19].

Ганжа А.Ю.: А чи можна говорити про існування академічної школи лінгвостилістики?

Ермоленко С.Я.: Очевидно, що так. До 1991 р., коли відділ почав функціонувати у складі Інституту української мови НАН України, були створені праці: «Курс історії української літературної мови» у 2-х т. (1958 і 1961), «Статистичні параметри стилів» (1967), «Теоретичні проблеми лінгвістичної стилістики» (1972), «Сучасна українська літературна мова. Стилiстика» (1973), «Слово і труд» (1976), «Мова і час. Розвиток функціональних стилів сучасної української літературної мови» (1977), «Науково-технічний прогрес і мова» (1978), «Мова сучасної масово-політичної інформації» (1979), «Взаємодія усних і писемних стилів мови» (1982), «Стиль і час. Хрестоматія» (1983), «Жанри і стилі в історії української літературної мови» (1989), «Взаємодія художнього і публіцистичного стилів української мови» (1990); індивідуальні монографічні дослідження І.К. Білодіда («Мова і стиль роману «Вершники» Ю. Яновського», 1955; «Питання розвитку мови української радянської художньої прози», 1955; «Мова творів Олександра Довженка», 1959), М.М. Пилинського («Мовна норма і стиль», 1976).

Розвиваючи методологію дослідження не лише художнього, а й інших функціональних стилів української літературної мови, автори видання «Сучасна українська літературна мова. Стилiстика» засвідчили, що в 70-ті роки ХХ ст. лінгвостилістика «стала одним із плідних напрямків українського мовознавства» [33: 12].

Сютя Г.М.: Хоч би який відтинок історії відділу стилістики та культури мови ми не оглянули, повсякчас помічаємо, що ключовим для розвитку галузі лінгвостилістики є поняття “стиль”.

Ермоленко С.Я.: Інтерпретація цього поняття змінюється, у різні періоди розвитку мовознавства в нього вкладають різний зміст.

Функціональні стилі становлять складні нелінійні системи. У них віддзеркалюється стан літературної мови, її часовий зріз, тобто наявний історичний аспект, історія культури, а також прагматичний аспект — оцінка мовця, його сприймання. Дослідник-стиліст постає перед проблемою виявлення сфер функціонування мови й накладання на одиниці мови нових функціональних і експресивних конотацій. Функціональний стиль — це не самі елементи (одиниці) мовної системи, а принципи їх комбінування, настанови, конструкти, за якими організовується текст. Отож завдання дослідника полягає у виявленні, пізнанні цих принципів.

Коць Т.А.: У різних лінгвістичних джерелах ідеться про неоднакову кількість функціональних стилів. У «Курсі історії української літературної мови» [15: 9] виділено художньо-белетристичний, суспільно-публіцистичний, стиль наукового викладу, виробничо-технічний, офіційно-документальний, епістолярний стилі. У своїй праці І.Г. Чередниченко розрізняє такі стилі: мова живого усного загальнонаціонального спілкування, офіційно-діловий стиль, мова наукової і технічної літератури, стилі масової радянської преси та агітаційно-масової публіцистики, ораторський стиль, мова художньої літератури та естетико-художньої публіцистики [39: 133]. Про науковий, публіцистичний, художній, діловий стилі говорить А.П. Коваль [12: 64]. В академічній «Стилiстичi» [33: 121] автори розрізняють стиль наукового викладу, публіцистичний, офіційно-діловий, художньо-белетристичний. Значну увагу в цій праці приділено стильовій диференціації усного мовлення (автор розділу Д.Х. Баранник), зокрема розрізненню монологічного і діалогічного мовлення, диференціації усного літературного мовлення за експресивними, соціально-професійними і територіальними ознаками.

У 90-ті рр. XX ст. — на початку XXI ст. увагу науковців привертає вивчення конфесійного стилю української мови, який посідає повноправне місце серед інших стилів сучасної української літературної мови: художнього, офіційно-ділового, публіцистичного, наукового, розмовно- побутового, епістолярного.

Ганжа А.Ю.: Які ознаки треба вважати релевантними для диференціації функціональних стилів?

Єрмоленко С.Я.: Релевантними для функціональних стилів є сфера суспільної діяльності, тип мислення, стереотипні конструкти, тобто призначення, мета текстів, кількість використовуваних одиниць і їхнє стильове навантаження.

У визначенні стилів найчастіше наголошують на можливості вибору мовних засобів, способі, принципах їхньої стильової організації. Якщо розуміти стиль не як форму втілення певного змісту, а як активну взаємодію змісту і форми, що нерозривні в процесі висловлювання, треба визнати неточність вживання поняття “вибір мовних засобів”. Певний зміст потребує лише такої, а не іншої форми; варіювання форми, зміна її зумовлює виникнення нових змістових нюансів. Іншими словами, думка, народжуючись, утілюється в певній мовній формі; вона не існує окремо, щоб до неї добирався той чи той стильовий “одяг”; вона відразу народжується як стильово окреслене, призначене для конкретної сфери спілкування, зумовлене комунікативною метою висловлювання. Конкретне стильово орієнтоване висловлювання підпорядковане певним принципам узгоджуваності складників, певному характерові, типові мислення в кожній сфері мовної діяльності.

Тип мовомислення в офіційно-діловій або науковій сферах відрізняється від типу мовомислення мовця, який створює художній чи публіцистичний текст. Тип мовомислення і принципи організації мовних одиниць

належать до категоріальних ознак стилю. Розуміння мови не лише як системи знаків, певного коду, а саме як мовно-розумової діяльності, як мовної свідомості, скеровує думку дослідників на пошуки власне мовних і позамовних чинників формування стилю. Отже, **стиль — це різновид творчої мовної діяльності, тип мовомислення, мовної поведінки в різних колективно усвідомлених ситуаціях спілкування, дотримання умов комунікації в конкретних сферах культури**. У центрі розуміння динамічної моделі стилю — людина, яка і породжує, і сприймає (декодує) стильові різновиди мови.

Бирик С.П.: Новітню теорію стилю як способу мислення, оформлення висловлювання в конкретній комунікативній ситуації підтримують у працях відділу стилістики та культури мови з середини 90-х років ХХ ст. [9: 270–272]. Вона стимулювала диференціацію функціонального навантаження мови в повсякденно-побутовій культурі (щоденна побутова діяльність представників соціуму, пов'язана з реалізацією повсякденно-практичного мовомислення) та в культурі професійно-виробничого повсякдення [3]. Саме в цьому сегменті культури сконцентрований обсяг комунікації “сьогодні, тут і зараз”, тобто під час професійно-виробничої діяльності мовців: через усні і писемні тексти в художній, політичній, релігійній, науковій, освітній, економічній тощо сферах.

Фактично, коли говоримо про стиль як діяльність за певним типом психолінгвальної організації, коли проектуємо його на сфери реалізації в культурі повсякдення, то помічаємо, що в сучасних дослідженнях дедалі активніше замість терміна “стиль” використовують багатозначне поняття “дискурс”, яке ніби знімає дистанцію між мовцем, продукованим текстом і екстралінгвальними чинниками, що спричинили комунікативну діяльність.

Ермоленко С.Я.: До речі, ще 2001 р. в нашому короткому словнику лінгвістичних термінів [36: 47–48] запропоновано тлумачення терміна *дискурс*, в якому можна побачити спільні ознаки із наведеним вище визначенням стилю як форми мовної діяльності: зв'язне мовлення в конкретних соціокультурних, психологічних умовах; текст разом з умовами його творення і сприймання, динамічний контекст культури, в якому змінюється прочитання тексту та його вплив на свідомість читача. У цьому словнику було наведено також тлумачення такого поширеного в сучасних лінгвостилістичних дослідженнях терміна, як *мовна картина світу*.

Сюта Г.М.: Це поняття в українську лінгвостилістику міцно входить з 90-х років ХХ ст., воно узгоджується в наших дослідженнях з поняттями “індивідуальний стиль письменника”, “образ автора”, “мовна особистість”. Пор. інтерпретацію згаданих понять у працях Н.М. Сологуб: В основі індивідуальної картини світу лежать вихідні принципи світобачення людини. [...] Мова художнього стилю постає не як сукупність мовних засобів окремих рівнів і не як атомарний набір тропів, а як художня цілісність, як текст, яким “диригує” особистість автора, його світогляд [30; 32].

Ганжа А.Ю.: Вивчення мови художньої літератури як одного з визначальних функціональних стилів, а також індивідуального стилю письменника проектується на стилістичні параметри нової **української літературної мови в концептуально-знаковому і часовому вимірі**. Саме такий підхід застосовано до аналізу індивідуальної мовної картини світу в її зв'язку зі світоглядом автора, внеском письменника в розвиток літературної мови, роллю художніх текстів як **мовно-естетичних знаків національної культури** (розвідки С.Я. Ермоленко — про мову І. Котляревського, Т. Шевченка, Лесі Українки, М. Рильського та ін. [11], Г.М. Сюти — про поетичний дискурс у контексті **інтертекстуальності** [34], Н.О. Мех — про **концепти “логос”, “розум”** в українській мовній картині світу [20; 21; 22; 23]).

Бибик С.П.: Повернімося до новітньої історії, Світлано Яківно, до останнього 25-річчя. Які стратегічні напрямки розвитку української теоретичної і практичної лінгвостилістики відкрилися перед колективом у 90-ті?

Ермоленко С.Я.: Я б сказала, що практична стилістика тепер реалізується як широке розуміння культури української мови. А над теоретичною лінгвостилістикою працюємо, досліджуючи питання теорії, історії, функціонально-стильової та жанрової диференціації літературної мови — важливого чинника розвитку національної культури. На основі зібраного (до 2007 р.) емпіричного матеріалу співробітники відділу створили довідкову працю «Українська лінгвостилістика XX — початку XXI ст.: система понять і бібліографічні джерела», в якій узагальнено основні поняття лінгвостилістики, подано бібліографічні джерела за відповідними розділами (характеристика художнього стилю з жанровими різновидами, а також — публіцистичного, наукового, офіційно-ділового, розмовного, сакрального функціональних різновидів літературної мови); індекси термінів і персоналій (письменників, чиї твори стали об'єктом дослідження лінгвостилістів). Ця праця є надійним джерелом, підґрунтям для створюваної у відділі енциклопедії «Українська лінгвостилістика».

Ми окреслюємо в загальній проблемі інтегративної сучасної лінгвостилістики свої підтеми. Зокрема, ще в кандидатській дисертації С.П. Бибик «Естетичні модифікації народнорозмовності в ідіостилі Григора Тютюнника» (1994) художній прозовий текст репрезентовано як мовно-естетичну модель аксіологічної, емоційно-експресивної трансформації розмовно-побутової лексики, фразеології, словотвору і розмовного синтаксису. Це був старт для виходу Світлани Павлівни на важливу проблему розмовно-побутового стилю в сучасній українській культурі повсякдення.

Бибик С.П.: Так. У монографії «Оповідність в українській художній прозі» (2010) [1] розмовність інтерпретовано як категорію історії літературної мови (народнорозмовність) і стилістики. А в монографії «Усна літературна мова в українській культурі повсякдення» (2013) [3] наголошено, що розмовно-побутовий стиль — це функціональний різновид мови, який забезпечує спілкування представників соціуму у сфері побуту, виконуючи роль експонента матеріальної та комунікативної культури народу (мовний етикет у найширшому розумінні), акумулятора принципів,

прагматики міжособистісного неофіційного спілкування. На матеріалі усного спілкування в медійній та науковій сфері вдалося підтвердити, що усна літературна мова завжди зберігає лексико-синтаксичні, фонетико-орфоепічні, логіко-композиційні маркери 'розмовності'. Ця теорія взаємодії 'усності' та 'розмовності' розвиває постулати праць З.Т. Франко, М.М. Пилинського, Д.Х. Баранника, С.Я. Ермоленко та ін.

Ермоленко С.Я.: Ще один напрямок наших досліджень — спостереження за динамікою соціальних умов функціонування національної мови, які зумовлюють активізацію лексико-семантичних, словотвірних процесів, пов'язаних з іншомовними запозиченнями, адаптацією їх до системи української мови. Ці процеси насамперед відбиваються в мові сучасних ЗМІ (Т.А. Коць), а також у нових комунікативних сферах (С.Г. Чемеркін).

Сюта Г.М.: Маємо змогу оцінювати мовознавчі дослідження аспірантів, здобувачів наукових ступенів із вищих навчальних закладів України. Це, наприклад, дисертації з культури мови, виконані під керівництвом д. філол. н. Л.В. Струганець, дослідження з лінгвостилістики, якими керує академік НАПН Л.І. Мацько.

Ермоленко С.Я.: За чверть століття відділ співпрацював з усіма вищими України, взяв участь у підготовці фахівців, які виконували кваліфікаційні роботи на широкому джерельному матеріалі. За нашими спостереженнями, введення в науковий обіг нових джерел супроводжується пошуками нових методів, у яких виявляється й інтегративна сутність лінгвостилістики.

Конкретні методи лінгвостилістичних досліджень дедалі виразніше окреслюють зв'язок лінгвостилістики із загальною проблемою «мова і культура суспільства». Наприклад, Н.О. Мех на матеріалі мови поезії Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка спочатку змодельовала лексико-семантичне поле «мова-слово» [23], а згодом використала методологію інтерпретації цих знаків як концептів [20]. Дослідниця залучає інструментарій лінгвостилістики та комунікативної лінгвістики в її дискурсивному варіанті як чинника синтезу ідей когнітивної лінгвістики, лінгвокультурології, лінгвофілософії, прагмалінгвістики і вводить до наукового обігу багатоаспектне поняття *лінгвокультурологема* (інтенційна одиниця знання, репрезентована мовним знаком, основу якої становить визначальна властивість людської свідомості — бути скерованою на об'єкт як предмет досвіду, формувати щодо нього конкретний смисл, утілюючи його в одиниці й категорії мови, співвідносні з різними сферами національної культури [21]).

Бирик С.П.: В останні десятиліття наші праці засвідчили й розширення методів дослідження лінгвостилістики в контексті розвитку стилістичної лексикографії. Адже кожна із кандидатських праць закінчувалася додатками — показниками новітнього мовного матеріалу, який виявляв роль письменника в історії літературно-мовного процесу, в контексті взаємодії понять *мова і час*.

Єрмоленко С.Я.: Коли говорити про інтегративний характер лінгвостилістики, тобто про її зв'язок із культурою мови, історією літературної мови, соціолінгвістикою, то закономірно виходимо на ширшу проблему — філософію мови, а щодо художнього стилю — філософію мови письменника. Вона по-своєму відбита в укладених у відділі «Словнику епітетів української мови» (1998) [29] та «Новому словнику епітетів української мови» (2012) [26]. Мовне наповнення лексикографічних джерел — це реєстри часово змінюваних означень, індивідуально-авторських інтерпретацій художніх образів, це фіксація змін мовної свідомості спільноти впродовж останнього століття, що спричинилася зокрема до формування груп поняттєвих означень, термінологізації прикметників.

Ганжа А.Ю.: Науковою скарбницею, експериментальним дискусійним майданчиком, образно — «обличчям» відділу стилістики і культури мови, без перебільшення, можна назвати «Культуру слова». Як народжувалося це видання, що вже фактично півстоліття активно реагує на мовні запити соціуму і є своєрідним законодавцем сучасного літературного стандарту української мови?

Єрмоленко С.Я.: Збірник «Культура слова» було започатковано як науково-практичне видання, адресоване широкому колу читачів. Він сприяв поширенню тих лінгвістичних знань, які так чи так пов'язані з культурою мови, з аналізом щоденної мовної практики, з відповідями на запити мовців. Статті в «Культурі слова» можна розглядати як цілісний науково-популярний текст, у якому теоретичні питання мовознавства постають перед читачем у цікаво ілюстрованому, невимушеному викладі.

Час, коли народжувалося видання, позначений зростанням уваги науковців до усної мови як форми літературної мови. Порівняно з початковими випусками «Культури слова» згодом зростає питома вага публікацій, присвячених питанням історії мови, пов'язаним із «життєвим шляхом» окремих слів, фразеологізмів, назвами народного календаря. Вагоме місце займають ономастичні студії. Показові рубрики збірника, які структурують його зміст. До речі, перші випуски не мали рубрик, а згодом назви розділів лексично й стилістично урізноманітнювалися. Рубрика «Слово в художньому творі» — найповніша, найрозвиненіша, найрізноманітніша (предметом уваги лінгвістів упродовж аналізованого періоду стала мова понад 400 українських і зарубіжних письменників). Дослідники художнього слова зосереджують увагу на естетичній функції мови, на значенні практики письменників-мовотворців для розвитку літературної мови, на виявленні ознак індивідуального стилю, відтворенні особливостей місцевого колориту художньої оповіді.

У кожному випуску збірника вміщено мовні консультації — це поради, яке слово вибрати у конкретній ситуації спілкування, як правильно вживати ту чи ту форму тощо. За опублікованими консультаціями можна простежити гнучкість, динаміку мовної норми.

Ганжа А.Ю.: Доба інформаційних технологій відкриває нові можливості і для лінгвістів. Не лишилася осторонь і «Культура слова». 70 ви-

пусків видання було удоступнено для якнайширшого кола читачів у вигляді CD «Говоримо і пишемо зразковою українською мовою» [4]. Авторський колектив мав на меті започаткувати інтерактивне спілкування дослідників сучасного життя українського слова з тими, хто бажає удосконалити свої знання мови. Виконання проекту, зокрема комп'ютерне опрацювання змістового контенту «Культури слова» за 1967—2008 роки, дало змогу вивчити динаміку числових показників терміноапарату понять норми, культури мови та стилістики, реалізованого крізь призму видавничої практики науково-популярного збірника. У чому ж полягала новизна цього дослідження?

Сюта Г.М.: Для аналізу метамови видання було застосовано новаторську методику кількісної параметризації із наступною побудовою моделей розвитку терміносистем стилістики та культури мови [17: 292]. Загальні показники кількості терміновживань у «Культурі слова» за 1967—2008 роки засвідчили, що науковці в цей період найчастіше зверталися до питань лексикології. Дослідження поетичної мови активізувалося від кінця 60-х років ХХ ст. і набуло системного характеру від 1980-х р., з цього часу увага дослідників зосереджується на з'ясуванні естетики художнього слова, особливостей концептуалізації художньої мови, експлікації засобом поетичного слова мовної картини світу. Публікації в «Культурі слова», пов'язані з осмисленням національної й (епізодично) світової словесності, мовотворчої практики, актуалізують різні питання теорії стилю, виявляють суперечності і в трактуванні самого поняття *стиль*, і у визначенні його диференційних ознак, і в розумінні стильових явищ. Найвищий коефіцієнт наукового зацікавлення мовою творів письменників належить мовотворчості Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки. Майже в кожному з опублікованих випусків за період із 1967 до 2008 року творчість Т.Г. Шевченка була предметом уваги лінгвістів. До речі, за кількісними даними можна простежити динаміку зростання і спадання коефіцієнта наукового зацікавлення мовою того чи того письменника. Інтенсивні інформаційні процеси, які відбуваються в сучасній мові, підтверджують думку про те, що чинні норми літературної мови формуються не лише під значним впливом мови художньої літератури, а й засобів масової комунікації.

Ганжа А.Ю.: Від 71 випуску починається «нова доба» в історії «Культури слова». Зазнають змін не лише концепція та дизайн видання, а й урізноманітнюються зміст і форма публікацій. Маркерами новітньої рецепції стилістичних та культуромовних проблем стають нові рубрики, зокрема «Теорія лінгвостилістики», «Мовосвіт письменника», «Постаті українських мовознавців», «Мовна норма: стає і змінне», «Культура факхової мови». Нині збірник має on line версію на сайті Інституту української мови та сторінку видання у соціальній мережі Facebook. Це дає змогу оприлюднювати наукові напрацювання в галузі лінгвостилістики та культури мови для щонайширшої аудиторії, а також підтримувати постійну комунікацію з читачами й оперативно реагувати на їхні запити щодо мовних консультацій.

Сюта Г.М.: За весь час діяльності відділу стилістики та культури мови колектив організував чимало загальноукраїнських наукових заходів: конференцій «Українська лінгвостилістика: нові джерела дослідження» (1992), «Українська мова: з минулого в майбутнє» (1998), «Лінгвостилістика: об'єкт — стиль, мета — оцінка» (2007), круглих столів «Мовосвіт Ліни Костенко» (2010), «Українська мова в засобах масової комунікації сьогодні» (2013), «Мова підручників для загальноосвітніх навчальних закладів: сучасний стан і погляд у майбутнє» (2014), у яких щоразу брали участь до ста учасників.

Спільно з кафедрою української та іноземних мов Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі» (завідувач кафедри д. філол. н. Н.М. Бобух) ми проводимо вже третю міжнародну науково-практичну конференцію «Мова і міжкультурна комунікація», де спільно з іноземними колегами і викладачами вишів розглядаємо питання мови й міжкультурної комунікації в контексті актуальних міжнаціональних та глобалізаційних процесів, обговорюємо проблеми освітньо-культурних стратегій вищих навчальних закладів. До речі, щодо стратегій. Вважаємо перспективним спілкування із кафедрами вишів у форматі вебінару. Продуктивність такої комунікації з магістрантами, викладачами Харківського національного педагогічного університету імені Г. Сковороди засвідчив вебінар «О.О. Потебня та українська лінгвостилістика» (2015).

Згадаємо багаторічну співпрацю з Опольським університетом та професором Станіславом Гайдою — відвідування конференцій, участь у пленарних засіданнях, у міжнародних проектах (*Najnowsze dzieje języków słowiańskich*), у редколегії міжнародного наукометричного видання «*Stylistyka*» (член редколегії — С.Я. Єрмоленко).

Єрмоленко С.Я.: Відділ підтримує тісні наукові зв'язки не лише з тими, хто готує студентів, але й зі школами. Традиція співробітників нашого колективу — співпраця з педагогами-практиками у створенні навчально-методичних комплектів (підручників, робочих зошитів) з української мови для 5—11 класів (від 2004 року); розроблення концепцій: «Навчально-виховної концепції вивчення української (державної) мови» (автори: С.Я.Єрмоленко, Л.І. Мацько, 1993) [10], концепції електронного підручника (автори: С. Г. Чемеркін, С.Я. Єрмоленко, А.Ю. Пономаренко, В.В. Шляхова, 2010) [6], «Концепції створення підручників «Українська мова» для 5—9 класів загальноосвітніх навчальних закладів» (автор С.Я. Єрмоленко, 2012) [7], проектів програм тощо.

Єрмоленко С.Я.: Отже, підсумуємо наш полілог і наголосимо, які завдання у нас на щодень і на перспективу.

Бибик С.П.: Узагальнення теорії сучасних лінгвостилістичних досліджень — підготовка енциклопедії «Українська лінгвостилістика».

Сюта Г.М.: Якнайширше використання нових інформаційних технологій для посилення соціального звучання здобутків академічної науки в галузі лінгвостилістики та культури мови.

Ганжа А.Ю.: Переосмислення сучасного життя української літературної мови крізь призму філософії мови письменників, рецепцію впливу засобів масової комунікації, актуалізацію соціальної престижності української мови в офіційно-діловій та науковій сферах.

1. *Бирик С.П.* Оповідність в українській художній прозі / Бирик С.П. — Луганськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. — 288 с.
2. *Бирик С.П.* Словник іншомовних слів. Тлумачення, словотворення та слововживання / С.П. Бирик, Г.М. Сюта; за ред. С.Я. Ермоленко. — Х. : Фоліо, 2006. — 624 с.
3. *Бирик С.П.* Усна літературна мова в українській культурі повсякдення / Бирик С.П. — Ніжин : Аспект-Поліграф, 2013. — 589 с.
4. Говоримо і пишемо зразковою українською мовою : [Електронне видання] / С.Я. Ермоленко, С.П. Бирик, Т.А. Коць, Н.О. Мех, Г.М. Сюта, Н.М. Сологуб, С.Г. Чемеркін. — Режим доступу до ресурсу : <http://www.kuchma.org.ua/fund/exhibitions/7073/>
5. Довідник з культури мови : Навч. посібник / [С.Я. Ермоленко, С.П. Бирик, Н.М. Сологуб, Г.М. Сюта, С.Г. Чемеркін] ; ред. С.Я. Ермоленко. — К. : Вища шк., 2005. — 400 с.
6. Електронний підручник з української мови на українознавчій основі (концепція) / [С.Г. Чемеркін, С.Я. Ермоленко, А.Ю. Пономаренко, В.В. Шляхова]. — К. : ВБ «Максимум», 2010. — 56 с.
7. *Ермоленко С.* Концепція створення підручників «Українська мова» для 5—9 класів загальноосвітніх навчальних закладів / С. Ермоленко // Освіта і управління. — 2012. — 15, № 2—3. — С. 61—65.
8. *Ермоленко С.Я.* Мова та українознавчий світогляд / Ермоленко С.Я. — К. : НДІУ, 2007. — 444 с.
9. *Ермоленко С.Я.* Нариси з української словесності. Стилїстика і культура мови / Ермоленко С.Я. — К. : Довіра, 1999. — 431 с.
10. *Ермоленко С., Мацько Л.* Навчально-виховна концепція вивчення української (державної) мови // Дивослово. — 1994. — № 7. — С. 28—33.
11. *Ермоленко С.Я.* Мовно-естетичні знаки української культури / Ермоленко С.Я. — К. : Інститут української мови НАН України, 2009. — 352 с.
12. *Коваль А.П.* Практична стилїстика української мови / Коваль А.П. — К. : Вища школа, 1987. — 351 с.
13. *Коць Т.А.* Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі / Коць Т.А. — К. : Логос, 2010. — 303 с.
14. Культура мови на щодень. — К. : Інститут української мови НАН України, 1998. — Вип. 1. — 168 с.; Культура мови на щодень / Н.Я. Дзюбишина-Мельник, Н.С. Дужик, С.Я. Ермоленко та ін. — К. : Довіра, 2000. — Вип. 2. — 169 с. — (Б-ка сер. «Словники України»); Культура мови на щодень / С.Я. Ермоленко, С.П. Бирик, Т.А. Коць, Н.О. Мех, Г.М. Сюта, Н.М. Сологуб, С.Г. Чемеркін. — Режим доступу до ресурсу : <http://kulturamovy.univ.kiev.ua> ; <http://kultura-movy.wikidot.com>
15. Курс історії української літературної мови. Т. 1. (дожовтневий період) / [за ред. І.К. Білодіда]. — К. : Вид-во АН УРСР, 1958. — 590 с.
16. Лінгвостилїстика: об'єкт — стиль, мета — оцінка : зб. наук. праць, присвяч. 70-річчю від дня народження проф. С.Я. Ермоленко / відп. ред. академік НАН України В.Г. Скляренко. — К., 2007. — 528 с.
17. Літературна норма і мовна практика / [Ермоленко С.Я., Бирик С.П., Коць Т.А. та ін.]; за ред. С.Я. Ермоленко. — Ніжин : ТОВ «Вид-во Аспект-Поліграф», 2013. — 320 с.
18. *Матвіяс І.Г.* Варіанти української літературної мови / Матвіяс І.Г. — К., 1998. — 162 с.
19. *Мацько Л.І.* Стилїстика української мови : підруч. / Мацько Л.І., Сидоренко О.М., Мацько О.М. — К. : Вища шк., 2003. — 462 с.
20. *Мех Н.О.* Інтерпретація концептів *слово, мова* в українській культурній традиції / Мех Н.О. — К. : Інститут української мови НАН України, 2008. — 211 с.
21. *Мех Н.О.* Лінгвокультурологема ЛОГОС у науковій, релігійній та художній картинах світу / Мех Н.О. — К., 2011. — 410 с.

22. Мех Н. О. Наскрізнi концепти Григорія Сковороди / Мех Н.О. — К. : Інститут української мови НАН України, Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Григорія Сковороди, 2005. — 237 с.
23. Мех Н.О. Структура лексико-семантичного поля «мова-слово» в українській поетичній мові XIX — поч. XX ст. — К. : Інститут української мови НАН України, 2001. — 181 с.
24. Новий російсько-український словник-довідник юридичної, банківської, фінансової, бухгалтерської та економічної сфери: Близько 85 тисяч слів [уклад. С.Я. Єрмоленко, В.І. Єрмоленко, К.В. Ленець, Л.О. Пустовіт]. — К. : Довіра, 1998. — 783 с.
25. Новий російсько-український словник-довідник: Близько 65 тисяч слів [уклад. С.Я. Єрмоленко, В.І. Єрмоленко, К.В. Ленець, Л.О. Пустовіт]. — К. : Довіра, 1996. — 797 с.
26. Новий словник епітетів української мови / С.Я. Єрмоленко, В.І. Єрмоленко, С.П. Биби́к ; ред. С.Я. Єрмоленко. — К. : Грамота, 2012. — 488 с.
27. Ожигова О.В. Українська мова: зворотний зв'язок / Ожигова О.В. — К. : Грамота, 2007. — 184 с.
28. Пономарів О.Д. Стилiстика сучасної української мови : підруч. / Пономарів О.Д. — 3-тє вид., переробл. та доповн. : навч. кн. — Тернопіль: Богдан, 2000. — 248 с.
29. Словник епітетів української мови / С.П. Биби́к, С.Я. Єрмоленко, Л.О. Пустовіт ; ред. С.Я. Єрмоленко. — К. : Довіра, 1998. — 431 с.
30. Сологуб Н.М. Поняття «індивідуальний стиль письменника» в контексті сучасної лінгвістики / Н.М. Сологуб // Науковий вісник Чернівецького університету. Слов'янська філологія. — Чернівці, 2001. — Вип. 117–118. — С. 34–39.
31. Сологуб Н.М. Мовний портрет Яра Славутича / Сологуб Н.М. — Вінніпег, 1999. — 152 с.
32. Сологуб Н.М. Мовний світ Олеса Гончара / Сологуб Н.М. — К. : Наук. думка, 1991. — 137 с.
33. Сучасна українська літературна мова : стилістика / [за ред. І.К. Білодіда]. — К. : Наук. думка, 1973. — 588 с.
34. Сюта Г.М. Лінгвосвіт поезії авторів Нью-Йоркської групи / Сюта Г.М. — К. : Видавничий Дім Д. Бураго, 2010. — 162 с.
35. Українська лінгвостилістика XX — початку XXI ст. : система понять і бібліографічні джерела / за ред. д-ра філол. наук, проф. С.Я. Єрмоленко. — К. : Грамота, 2007. — 368 с.
36. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / [Єрмоленко С.Я., Биби́к С.П., Тодор О.Г.] ; за ред. С.Я. Єрмоленко. — К. : Либідь, 2001. — 224 с.
37. Універсальний довідник-практикум з ділових паперів / [Биби́к С.П., Міхно І.Л., Пустовіт Л.О., Сюта Г. М.]. — К. : Довіра, 1997. — 507 с.
38. Чемеркін С.Г. Українська мова в Інтернеті: позамовні та внутрішньоструктурні процеси / Чемеркін С.Г. — К., 2009. — 240 с.
39. Череди́нченко І.Г. Нариси з загальної стилістики сучасної української мови / Череди́нченко І.Г. — К. : Рад. школа, 1962. — 495 с.
40. Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Українська мова 1945—1995 pp. / за ред. С.Я. Єрмоленко. — Opole, 1999 p. — 268 с.

Статтю отримано 06.09.2016

Svitlana Yermolenko, Svitlana Bybyk, Angelina Ganzha, Tetyana Kots, Natalia Mekh, Halyna Siuta
Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

UKRAINIAN STYLISTICS AND CULTURE OF SPEECH AT THE TURN OF THE CENTURY: POLYLOGUE OF GENERATIONS

This article summarizes the theoretical and practical results of work of the Department of Stylistics and Culture of Language since the establishment of the Institute of Ukrainian Language as a part of National Academy of Sciences of Ukraine. Conceptual bases of research in academic stylistics were formed due to continuity in the development of general and practical Stylistics, the dynamics of social and cultural changes in Ukrainian society, changes in methods and conceptual apparatus of research. Integrative content of works on stylistics related to communica-

tive and pragmatic, discursive focus of language learning, projection of stylistic research on the philosophy of language, cultural aspect of linguistics, the stylistic differentiation literary language as one of the most important expressions and state forming functions of the national language was presented. Broad understanding of culture as language direction that combines practical principles of literary and linguistic theory of life and time-spatial functioning language was remarked. Almost half a century of experience in the publication of the book "Culture of the word" confirms the importance of popularizing linguistic knowledge and live communication with readers, their language education for taste and aesthetic examples of linguistic signs of Ukrainian culture. Understanding the contemporary problems of stylistics and culture of speech in their relationship with the history of Ukrainian linguistics determines the prospects for future research to be aimed at expanding of the field of functional language according to the Ukrainian intellectual and aesthetic needs of modern society.

Keywords: *stylistics, culture of speech, functional style, norm, research method, text.*

Мовна мозаїка

У РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА ЧИ РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩІ?

Повні офіційні назви багатьох країн утворені з родової назви *республіка* та індивідуальної, переважно іменникової назви, які пишуть з великої літери, пор.: *Республіка Польща, Республіка Молдова, Республіка Білорусь, Федеративна Республіка Німеччина, Республіка Казахстан, Республіка Узбекистан* та ін. У таких назвах відмінюють слово *Республіка* і не змінюють наступне слово у формі жіночого або чоловічого роду, напр.: *Конференцію організували та провели канцелярія президента Республіки Польща, а також громадський рух ім. Президента Республіки Польща Леха Качинського* (Україна молода, 23.12.2015); *Незабаром відбудуться вибори президента Республіки Казахстан* (Українське радіо). Якщо ж слово *Республіка* опущено, то назву країни відмінюють, пор.: *Серед учасників конференції був президент Польщі Анджей Дуда...* (Україна молода, 23.12.2015). Уживання другого іменникового слова в називному відмінку в зазначених назвах країн порушує морфологічну норму сучасної української літературної мови, відповідно до якої відмінювані повнозначні слова потрібно відмінювати, пор.: *Прибути до Республіки Польщі; Підписати угоду з Республікою Молдовою; Побувати в Республіці Болгарії; Україна відчуває підтримку Федеративної Республіки Німеччини; Емігранти намагаються потрапити до Федеративної Республіки Німеччини; Обрано президента Республіки Казахстану.* Щоправда, у «Довіднику з культури мови» (К.: Вища школа, 2005) визнано за можливе вживати друге іменникове слово і у формі називного відмінка, якщо його граматичний рід відрізняється від граматичного роду слова *Республіка*, напр.: *із Республікою Іран* (с. 286). На нашу думку, немає підстав робити виняток для іменникових назв чоловічого роду, їхні відмінкові форми нормативні й органічні для української мови, пор.: *Побувати в Республіці Азербайджані; Прибути до Республіки Судану; Розширювати зв'язки з Республікою Сингапуром; Світ спостерігає за подіями в Республіці Гондурасі; Розширювати торгівлю з Республікою Узбекистаном.* Не відмінюємо лише незмінні слова, що входять до повних офіційних назв країн, пор.: *Працювати в Республіці Конго; Побувати в Республіці Гаїті; Установити взаємовигідні зв'язки з Республікою Перу.*

Отже, у повних офіційних назвах країн **потрібно відмінювати всі їхні змінювані слова.**

Катерина Городенська

УДК 808.3-083-55

Євгенія Карпіловська

Інститут української мови НАН України, м. Київ

СИСТЕМНО-СТРУКТУРНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ ДИНАМІКИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: здобутки та перспективи

У статті розглянуто принципи застосування системно-структурного підходу до вивчення динаміки сучасної української мови, лексичних, словотвірних і граматичних інновацій у ній за роки незалежності. Проаналізовано здобутки, які на цій ділянці має колектив відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України, та накреслено перспективи досліджень.

Ключові слова: система, структура, лексикон, граматики, динаміка, інновація, модель.

Запит сучасного суспільства забезпечити повноцінне функціонування української мови в статусі мови держави передусім спонукає мовознавців до вивчення її реального стану, засвідченого у мовній практиці, до зіставлення його з тим корпусом мови, який кодифіковано в словниках і граматиках, виданих до 1991 р. Невідкладність розв'язання цього завдання слушно підкреслив Ю.О. Карпенко в статті «До проблеми футурологічної лінгвістики»: «Можливо, це парадоксально, але сучасну мову ми знаємо значно гірше, ніж її минуле. Але до пізнання сучасної мови і вимоги значно вищі» [1: 9]. Виявлення реальної системи мови, змін у ній порівняно з її станом у попередню добу передбачає, з одного боку, з'ясування чинників її розвитку, визначення причин, джерел і ресурсів її поповнення й оновлення, передусім тих її підсистем, які найоперативніше реагують на соціодинаміку, — лексичної, граматичної, сло-

© Є.А. КАРПІЛОВСЬКА, 2016

вотвірної, фразеологічної, а з другого, — аналіз тих ресурсів системи мови, які втрачають або вже втратили свою активність у мовній діяльності суспільства, встановлення причин та наслідків пасивізації певних мовних засобів, зменшення їхнього впливу на структуру системи сучасної української мови, або на спосіб її внутрішньої організації. Вивчення взаємодії таких різноспрямованих процесів у системі української мови — збільшення й зменшення її складу — закладає підґрунтя для з'ясування поза- і внутрішньомовних важелів динаміки мови та її наслідків.

Динаміку звичайно розуміють як рух мови, її дію, уживання її корпусу, унормованого й кодифікованого в словниках, граматиках і правописі певного періоду, у мовній практиці, протиставляючи динаміку статиці як системі мови в стані нерухомості, спокою, рівноваги. Проте рух не обов'язково призводить до розвитку мови, змін у складі її системи та в її структурі. Динаміка може лише доводити стабільність корпусу мови, засвідчувати збереження типологічних рис національномовної номінації, предикації, експресії та оцінки, підтверджувати розподіл одиниць системи мови між її активним і продуктивним центром (ядром) та неактивною, непродуктивною периферією. Наявність у системи мови стабільного ядра забезпечує її стійкість як засобу пізнання та спілкування спільноти, підтримує єдність нації та тяглість її культурної традиції, а проміжна зона між ним і периферією надає системі гнучкості, здатності змінюватися у відповідь на нові вимоги суспільства.

Про зміни стану мовної системи сигналізує поява в її складі одиниць з новими формою, змістом, функціями, встановлення нових відношень між ними і вже наявними одиницями системи, а також втрата мовних одиниць чи зміна їхнього місця в системі. Саме такі зміни пов'язують динаміку з поняттями «розвиток», «еволюція» мови як на осі одночасності (синхронія), так і на осі послідовності (діахронія) її станів. О.С. Мельничук, аналізуючи чинники еволюції системи мови, виділяв три різновиди динамічних процесів у структурі мовної системи як її наслідки: 1) становлення і розвиток нових компонентів структури; 2) заміна одних компонентів у відповідних функціях на інші і 3) некомпенсована втрата компонентів структури [26: 173]. Визначальним для розвитку системи мови, для створення моделей, адекватних її реальному стану, О.С. Мельничук вважав зміни класів мовних фактів. Він наголошував на тому, що «результати цих змін прийнято позначати як зміни і розвиток внутрішньої структури або системи мови» [27: 28].

Нова модель системи сучасної української мови має відбивати тенденції розвитку мовної діяльності сучасного українського суспільства, відповідати його потребам і запитам, адже вона має лягти в основу опису та кодифікації корпусу української мови в нових її словниках, граматиках і правописі. Це масштабне й багатоаспектне завдання закономірно привертає увагу як дослідників сучасної української мови, так і її істориків. В історичній перспективі мовознавці шукають витоки й причини сучасної динаміки мови, коріння способів і ресурсів її номінації, предикації,

експресії та оцінки, причини їхньої активізації чи пасивізації, блокування в сучасних суспільних обставинах функціонування української мови. За роки незалежності українське мовознавство збагатили такі ґрунтовні дослідження динаміки української мови в синхронії та діяхронії, як монографії П.І. Білоусенка, В.В. Німчука, Л.В. Струганець, О.А. Стишова, Г.М. Вокальчук, І.М. Кочан, М.В. Жуйкової, Ж.В. Колоїз, А.М. Нелюби, М.І. Навальної та інших дослідників.

Цілком закономірно завдання вивчити сучасний стан системи української мови і, зіставивши його з попереднім її станом, виявити зміни в ній і змодельовати її новий стан передбачало застосування системно-структурного підходу до аналізу мовних фактів. Саме на цьому напрямку дослідження динаміки сучасної української мови з 1991 р. активно працює колектив співробітників відділу структурно-математичної лінгвістики — до 2011 р. у складі Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, а з 2011 р. — у складі Інституту української мови НАН України. Чвертьвіковий ювілей, який цього року Інститут української мови НАН України відзначає разом із незалежною Українською державою, дає привід підсумувати вивчення динаміки української мови в системно-структурному аспекті за цей період і накреслити його перспективи.

У динаміці сучасної української мови наш колектив передусім цікавлять не поодинокі зміни в складі системи мови на її різних структурних рівнях — лексичному, граматичному, словотвірному, морфемному, — а зміни, які набувають стійкості, повторюваності, регулярності, активності, призводять до зрушень у структурі системи, до її поповнення й переорганізації [4]. Такі релевантні зміни набувають ознак тенденцій розвитку сучасної української мови, а отже, потребують всебічного вивчення й відображення в новій моделі її системи. Вивчення зазначених типів структурних змін відкриває перспективу для виявлення чинників переорганізації системи мови, що сприяють не лише активізації її засобів для задоволення нових суспільних запитів, а й збереженню її стабільності й типологічних рис. Тенденцію розвитку системи мови трактуємо в контексті взаємодії та протиставлення процесів інтеграції і диференціації мовних засобів, а саме: їхньої 1) інтернаціоналізації (глобалізації) — націоналізації (етнізації); 2) інтелектуалізації («окниження») — демократизації («орозмовлення»); 3) генералізації, семантичної та функціонально-стильової нейтралізації — специфікації, аспектуалізації, деталізації; 4) посилення, уніфікації норм літературного стандарту загальнонаціональної мови — стратифікації мовних норм, зростання їхнього аксіологічного й комунікативно-прагматичного потенціалу у різних її функціональних стилях і сферах її уживання [5; 9; 10–12; 14].

У центрі нашої уваги незмінно перебуває слово як стрижнева, базова одиниця номінації і предикації української мови. Аналіз його як мінімальної самостійної формально-семантичної й комунікативно-прагматичної мовної структури і дає дослідникам можливість з'ясувати при-

чини й наслідки змін у системі й структурі мови під впливом змін у суспільному житті, у відповідь на нові когнітивні й комунікативні запити мовців. Для їхнього виявлення застосовано комплекс методів системно-структурного аналізу мови, як класичних (метод опозицій, компонентний і трансформаційний аналіз, метод перифразування, лінгвістичного моделювання), так і новітніх. Комплекс цих методів формує створену у відділі оригінальну процедуру визначення функціонального потенціалу слова в системі мови і в тексті, його ваги в їхній структурній організації. Функціональний потенціал слова складає спектр його відношень з іншими одиницями, новими й уже наявними, а саме: парадигматичних (синонімічних, антонімічних, паронімічних, омонімічних, гіперо-гіпонімічних), синтагматичних (позиційних і комбінаторних) та епідигматичних (дериваційних і асоціативних) [7].

Комплекс взаємопов'язаних завдань, спрямованих на вивчення й моделювання системи української мови з урахуванням її динаміки за останні 25 років, передбачав аналіз та осмислення: 1) змін у складі лексикону та граматики мови, причин, джерел і ресурсів появи інновацій, активізації та пасивізації наявних слів, словоформ і словосполук; 2) функціонального потенціалу інновацій у текстах різних стилів і в системі мови, встановлення типів лексичних і граматичних класів (об'єднань слів), які вони формують, їхньої взаємодії з іншими класами слів (новими і вже наявними) в системі мови, ролі в процесах концептуалізації, категоризації та аспектуалізації світу; 3) участі нових слівних структур у розширенні та поглибленні когнітивного й комунікативного просторів сучасної української мови; 4) впливу динаміки на стійкість норм її літературного стандарту, зокрема на функціонально-комунікативну й прагматичну стратифікацію норм загальнонаціональної мови за її окремими підсистемами (фаховими, соціальними, територіальними); 5) ознак форми, семантики або вживання слів, релевантних для створення формально-логічних моделей нового стану системи мови, придатних для укладання нових словників і граматик української мови, опрацювання мови за допомогою новітніх комп'ютерних технологій, формування різних типів корпусів мови і картотек як фактографічної основи та інструментів визначення стабільності її системи та характеру змін у ній.

Основні результати розв'язання цих завдань узагальнили колективна монографія Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловської і Л.П. Кислюк «Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі» [21], доповіді Н.Ф. Клименко та Є.А. Карпіловської на Міжнародних з'їздах славістів [2; 5; 14; 19–20], індивідуальна монографія А.А. Таран «Конкурування номінацій у сучасній українській мові: тенденції стабілізації нової лексики» [33], ідеографічний словник нової лексики «Активні ресурси сучасної української номінації» Є.А. Карпіловської, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко, В.І. Критської, Т.К. Пуздирєвої і Ю.В. Романюк [АРСУН] та «Граматичний словник української літературної мови. Словозміна» В.І. Критської, Т.І. Недозим, Л.В. Орлової, Т.К. Пуздирєвої, Ю.В. Романюк [ГС].

Взагалі за роки незалежності результати дослідження різних виявів динаміки української мови у системно-структурному аспекті наш колектив оприлюднив у понад 150 публікаціях в українських і зарубіжних виданнях, зокрема в томах праць Комісій зі слов'янського словотворення, соціолінгвістики та лінгвістичної бібліографії при Міжнародному комітеті славистів. Нині ми готуємо до друку монографію «Вплив соціодинаміки на систему та структуру мови: тенденції мовних змін», у якій плануємо узагальнити спостереження над перебігом динамічних процесів у мові як її реакції на нові вимоги й запити українського суспільства, зміни в його свідомості й ставленні до мови за роки незалежності України.

За еталон для нашого зіставлення стану українського лексикону початку XXI ст. з його станом до 1991 р. й для формування масиву нової лексики правив реєстр комп'ютерного морфемно-словотвірного фонду (МСФ) української мови, створеного у відділі протягом 1988–1991 рр. і постійно поповнюваного. Реєстр МСФ сформовано за 5-ма авторитетними й різнотипними словниками сучасної української мови, виданими протягом 1970–1989 рр.: 1) академічним тлумачним «Словником української мови» в 11-ти томах (1970–1980); 2) словником-довідником І.Т. Яценка «Морфемний аналіз» у 2-х томах (1980–1981), 3) «Частотним словником сучасної української художньої прози» у 2-х томах за редакцією В.С. Перебийніс (1981), 4) «Словником іншомовних слів» за редакцією О.С. Мельничука (1974, 1-е видання) та 5) «Словником-довідником з правопису та слововживання» С.І. Головащука (1989). На сьогодні він налічує понад 170 тис. слів з відомостями про їхню морфемну будову, частиномовну належність, кількість значень та абсолютну частоту вживання у півмільйонному корпусі художніх прозових текстів, а також з відомостями про омографію та варіантність різних класів морфем у їхньому складі [22; 34].

Основу моделювання в наших дослідженнях стану оновлюваних ділянок українського лексикону, змін у його системній організації та реалізації у текстах різних функціональних стилів і сфер уживання становлять матеріали комп'ютерного фонду інновацій у сучасній українській мові (далі — КФІ), який ми формуємо з 2006 р. за текстами українськомовних друкованих та інтернет-видань, науково-популярними, офіційно-діловими й навчально-освітніми ресурсами українського сектору Інтернету, а також за реєстрами нових українських загальномовних, термінологічних і спеціальних, неологічних, словників, записами усного мовлення (теле- і радіопередач). На сьогодні фонд налічує понад 20 тис. контекстів уживання близько 10 тис. нових найменувань. У спеціальній параметризованій базі КФІ нові слова описано за їхніми формальними, семантичними та функційними властивостями й проілюстровано вживанням у різностильових діагностичних контекстах [АРСУН: 9].

У вищезгаданій монографії «Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі» термін *інновація* потрактовано як гіперонім, що позначає будь-яке нове явище у мові безвідносно до його походження,

формальних, семантичних або функціональних ознак і місця в її системі. Залежно від ступеня новизни виділяємо інновації *абсолютні* з цілком новими для української мови формою та значенням (новозапозичення *інтернет, піар, слоган*) та інновації *часткові*, що мають лише окремі нові компоненти форми та/або значення (новотвори *клонувати, альтернативник, мережний/мережевий*), а також тільки нову форму (неографізми *розіграш, лібрето, фортисимо*) чи тільки нове значення (неосемантизми *простір, сірий, вимір, версія, формат, трейлер*). Новотвори, новозапозичення, неосемантизми та неографізми становлять гіпоніми щодо гіпероніма *інновація* [21: 9–35].

Аналіз лексичних інновацій підтвердив провідну роль словотворення в сучасній українській номінації й завдяки йому підтримання синтетизму як її типологічної риси. За нашими підрахунками, у масиві нової української лексики, на одне непохідне слово припадає 4-5 похідних. Словотворення сприяє вербалізації як нових, так і уже відомих понять у когнітивному просторі сучасної української мови. Доказом цього є розбудова лексико-словотвірних гнізд від новозапозичень, неосемантизмів і актуалізованої лексики. Наприклад, гнізда або словотвірні парадигми від таких новозапозичень, як *інтернет* і *піар* налічують уже понад сотню похідних.

Активізації певного слова у мовній практиці може сприяти нейтралізація його семантики, усунення з неї ідеологічних, негативно заряджених компонентів. Спостерігаємо це нині на прикладі давно відомого українській мові запозичення *бізнес*, яке впевнено стає активним ресурсом сучасної української номінації. 1970 р. в 1-му томі СУМ-11 це слово подано з такою дефініцією: *бізнес* — Комерційна, біржова або підприємницька діяльність як джерело наживи в капіталістичному світі [СУМ-11, I: 179]. Показовим щодо стереотипу тогочасного сприйняття цього поняття, нав'язуваного радянською ідеологією, є й приклад з поезії М.Т. Рильського, поданий у цьому словнику до слова *бізнесмен*: *Не спиться вам, нью-йоркські бізнесмени, Чикагські* (за правописною нормою того часу — *ЄК*) *м'ясники і різники, Вам, що хотіли б світ увесь зелений Залить огнем смертельної ріки?* Згодом 2002 р. Д. Мазурик в словнику-довіднику «Нове в українській лексиці» зафіксувала це слово вже з нейтральним значенням «підприємництво, діяльність, яка дає прибуток» [СМ: 16]. СУМ-11 зареєстрував лише слова *бізнес* і *бізнесмен*. Л.П. Кислюк у нових словниках і текстах 2008 р. виявила вже 92 деривати з такою основою [21: 265–267]. Нові номінації засвідчують характер не лише профілювання поняття «бізнес», а і його оцінювання. Якщо словосполучки *гральний (інтелектуальний, інформаційний, комп'ютерний, модельний, стоковий) бізнес*, опозиція *великий — середній — малий бізнес* стилістично нейтральні, то номінації *чорний (нелегальний, тіньовий, підпільний) бізнес* виявляють у своїй семантиці негативний оцінний компонент. Ширший спектр нейтральних і негативно заряджених номінацій засвідчують композити, які переконливо доводять стійкість типологічних рис української номінації, перевагу в ній синтетизму над аналітизмом. У складі

комполітів основа **бізнес**- виявляє здатність виступати в ролі категоризатора як у початковій, так і в кінцевій позиції. На дедалі впевненіше входження цього англіцизму до свідомості українців, його перетворення на суспільно-культурний стереотип вказують не лише нові адаптовані запозичення, а й творення комполітів-гібридів з питомими українськими лексемами, використання питомої лексики для творення кальок, пор.: *бізнес-аналіз, бізнесвумен, бізнес-група, бізнес-клас, бізнес-клуб, бізнес-леді, бізнес-план, бізнес-партнер і бізнес-гравець, бізнес-зустріч* (англ. *business meeting*), *бізнес-інтереси* (англ. *business motives*), *бізнес-навички* (англ. *business capacity*), *бізнес-новини* і навіть *бізнес-нюх* або *автобізнес, відеобізнес, інвестбізнес* (і паралельно вживана вихідна словосполучка *інвестиційний бізнес*), *інтернет-бізнес, кінобізнес, медіабізнес, телебізнес, фітнес-бізнес, шоу-бізнес і наркобізнес, порнобізнес*. Прикметно, що завдяки активному профілюванню поняття «бізнес» в сучасній мовній практиці засвідчено і його вживання у формах множини: *операції з об'єднання бізнесів, сайт сприяє власникам малих бізнесів, малі бізнеси банкрутують, створення продуктів та бізнесів* тощо [7: 90–91]. Зростання словотворчого і в цілому номінаційного потенціалу слова *бізнес* не лише доводить його активну роль у розвитку когнітивного простору української мови, розбудову його власної поняттєвої «ніші» в ньому поруч зі словами *робота, справа, діяльність, підприємництво, фірма, структура*, а й потужний вплив на лексичну, словотвірну й граматичну систему мови, її комунікативно-прагматичний простір [АРСУН: 49–57]. Ці суттєві зміни у функціональному потенціалі слова *бізнес*, безперечно, мають знайти адекватне відображення в нових українських словниках, загальномовних і термінологічних, тлумачних, ідеографічних, перекладних і аспектних (синонімічних, антонімічних, омонімічних).

Аналіз причин активізації у мовній діяльності сучасного українського суспільства вже сформованої системи засобів номінації, зокрема джерел і способів неосемантизації лексики, важливий для виявлення її ще не реалізованих можливостей, сприяє захисту самотності української номінації перед напливом нових запозичень. Про появу нових конотацій, семантичних відтінків, а то й нових значень уже наявних слів сигналізує новий контекст їх уживання, їхні нові лексична й синтаксична сполучуваність. Для предметних імен — це передусім їхні нові означення, для імен ознакових — нові об'єкти таких означень. Як свідчить, зокрема, аналіз прикметників-неосемантизмів, формуванню їхніх нових значень сприяє зміна їхньої функції в словосполучках, наприклад, функції ідентифікувальної, або функції вказівки на відношення одного об'єкта до іншого, на функцію характеризувальну, або функцію виділення такого об'єкта з-поміж інших, підкреслення його іншої якості або його оцінки мовцем. Нині в українській мові спостерігаємо активне формування у розряді відносних прикметників якісно-оцінних значень і завдяки такому розширенню їхньої семантичної структури — перерозподіл слів з новими значеннями між розрядами відносних і якісно-оцінних при-

кметників, їхню словотворчу активність саме в новому якісно-оцінному значенні [21: 91–97; 201–221]. Це стосується таких прикметників, як *адресний, вертикальний, зірковий, знаковий, культовий, платиновий, профільний, форматний, цифровий* та ін. Наприклад, якщо СУМ-11 у VIII томі, виданому 1977 р., подає прикметник *профільний* ще як суто відносний у складі сполук *профільний портрет, профільний переріз, профільний інструмент*, то нині в текстах засобів масової інформації, офіційно-діловому стилі натрапляємо на його вживання в складі сполук на зразок *профільне міністерство, профільний комітет, профільний ВНЗ, профільна діяльність* як синоніми до прикметників *основний, базовий, провідний, пріоритетний*.

Розвиток нових якісних, оцінних, образних значень послідовно демонструє й розряд українських колоративів: *сірий, зелений, помаранчевий, жовтий, синій* та ін. Інтернаціональний характер таких неосемантизмів дає підстави замислитися над джерелом їхнього формування. Часто важко визначити, чи це семантичний дериват на українському мовному ґрунті, чи нове, так зване вторинне, приховане (з відомою формою), запозичення. Якщо питомий мовний ґрунт, тобто система самої української мови, дає основу для появи такого нового значення слова, то ми маємо право розглядати його як факт розвитку українського лексикону, когнітивного й комунікативного простору української мови на базі власних ресурсів. Підстави для такого розгляду, дають, наприклад, нові значення в прикметниках *сірий* і *прозорий*, попри їхню близькість до семантики англійських прикметників *grey* і *transparent* в словосполучах на зразок *grey import* «сірий імпорт» або *transparent elections* «прозорі вибори». Більше того, наявність питомої семантичної бази сприяє органічному засвоєнню таких і інших інтернаціоналізмів, які вже знайшли свою «нішу» в системі сучасної української мови. Неосемантизми, виявляючи активність у мовній практиці, розширюють функціональний потенціал в системі української мови їхніх базових слів з уже наявною формальною структурою. Наприклад, колоративи в нових якісно-оцінних значеннях стають базою для творення за допомогою конфіксальної моделі *по-...-ому* прислівників способу дії, пор.: *Громадськість хоче працювати не в “міні”, не “по-чорному” чи “по-сірому”, а “по-білому”* (Громадянин України, Суми — www.gukr.com, 1.05.2009). У СУМ-11 не знаходимо прислівників, похідних від прикметників-кольороназв. Ці факти експресивного словотворення свідчать про важливу роль неосемантизмів не лише в номінуванні нових понять, а й у висловленні їхньої оцінки, ставлення до них сучасних українців [9].

Численні інновації засвідчують інтенсивну взаємодію загального й професійного лексичного й граматичного ресурсу української мови, «прозорість» їхніх меж. У дослідженнях цих процесів Н.Ф. Клименко [14; 15; 18; 19; 21: 134–227] обґрунтувала такі їхні риси, прикметні для сучасного функціонування української мови: 1) в різних стилях сучасної української літературної мови, у різних сферах її функціонування процеси

термінування й детермінування, а також транстермінування й вторинного термінування лексики відбуваються по-різному, віддзеркалюючи зміни у мовній свідомості українців, в ідеологічних і наукових парадигмах, соціальних і мовних стереотипах українського суспільства; 2) термінування й детермінування поєднані в спільній системі пізнання світу й позначення його нових реалій або переосмислення, переоцінювання реалій уже відомих, відкриття їхніх нових ознак, нових аспектів пізнання; 3) процеси термінування та детермінування діють як «сполучені посудини» в окремих оновлюваних терміносистемах та в загальному лексиконі сучасної української літературної мови.

Динаміку, що призводить до розвитку українського як загального, так і професійного лексикону, а отже, й когнітивного та комунікативно-прагматичного простору мови, виявляють не тільки інновації та актуалізована лексика, а й усталені словотворчі ресурси мови — афікси, основи, способи та моделі словотворення. Сучасна мовна практика виявляє зростання або спадання їхньої активності, зміни в твірній базі, появу нових моделей словотворення й нових словотвірних значень. Серед інновацій періоду незалежності звертає на себе увагу словотвірна категорія високого ступеня вияву ознаки, розвитку дії або якості об'єкта, зокрема розряд новотворів з префіксом **супер-**. У словниках до 1991 р. засвідчено 47 іменників і прикметників, утворених за його участю. Це, зазвичай, терміни-іменники, прикметників зафіксовано лише 3: *супераеродинамічний*, *супермодний* і *супершвидкісний*. За висновками Н.Ф. Клименко, у тематичній структурі цього словотвірного розряду слів переважали на той час назви машин, приладів на зразок *супергенератор*, *суперавтомобіль*, *супертанкер*. За роки незалежності в структурі цього словотвірного розряду стався кардинальний перерозподіл слів за тематичними групами й частинами мови. Зросла кількість прикметників з цим префіксом, що мають виразний експресивно-оцінний компонент, причому, в сполученні не лише з іншомовними, а й з питомими основами. Їхній лік у сучасних публіцистичних, художніх, медійних, рекламних текстах іде нині вже на десятки, хоча саме оцінна семантика блокує фіксацію таких новотворів у нормативних українських словниках, пор.: *суперактуальний*, *супервинахідливий*, *супердорогий*, *суперприємний*, *суперфантастичний* та ін. Збільшилася й група іменників-назв осіб, яких у словниках попереднього періоду було зафіксовано лише 4: *суперагент*, *суперарбітр*, *супермодник* і *супершпигун*. «Орозмовлення» абстрактної лексики, її втягнення в орбіту експресивно-оцінного словотворення сприяло підвищенню активності префікса **супер-** у творенні назв осіб, що доводять такі новотвори, як *супербагатій*, *супергравець*, *суперкрасень*, *суперлідер*, *суперпатріот*. Місце новотворів з префіксом **супер-** у поглибленні й урізноманітненні вербалізації поняття «найвищий вияв ознаки, дії, найвища оцінка об'єкта» унаслідок зіставлення цього розряду слів з розрядами синонімічних новотворів з префіксами **над-** (*надмета*, *надподаток*, *надактуальний*), **архі-** (*архімільйонер*, *архітвір*, *архіскладний*), **гіпер-** (*гіперінфляція*, *гі-*

перзростання, гіперелітний), **екстра-** (екстраагент, екстраактор, екстра-видовище), **ультра-** (ультрапатріот, ультранепопулярний, ультраринковий), основами **топ-** (топ-модель, топ-новини), **макро-** (макроекономіка, макро-підхід, макрофотознімання), **мега-** (мегазавдання, мегазірка, мегавітамінний) [14: 78–82; 21: 158–162].

Такі динамічні процеси охоплюють не лише іменники й прикметники [23], а й дієслова, що з професійного лексикону проникають до загального мовлення, розширюючи свою семантику й употужнюючи потенціал функціонування. Це переконливо доводить Ю.В. Романюк на прикладі дієслів-неосемантизмів *артикулювати*, *позиціонувати*, *дистанціюватися*. Українці сьогодні артикулюють не лише певний звук мови, як це засвідчив 1970 р. СУМ-11, а й думку, переконання, тенденцію, ставлення до чогось [АРСУН: 41–43]. У такому узагальненому значенні дієслово *артикулювати* стає синонімом дієслів *стверджувати*, *виявляти*, *висловлювати*, *виражати*, *визначати*, *окреслювати*, *формулювати*, *демонструвати* з кваліфікаторами *чітко*, *виразно*, *ясно*, а отже, не тільки семантично поглиблює вже наявне словотвірне гніздо за рахунок похідних-неосемантизмів *артикулюватися*, *артикулювання*, *артикульований*, *зртикулювати*, а й поповнює наявний синонімічний ряд дієслів, розширює свою лексичну й синтаксичну сполучуваність [29]. З огляду на їхню активність у сучасній мовній практиці, зокрема у суспільно-політичному лексиконі, такі наслідки мовної динаміки мають відобразити нові тлумачні словники.

Мовці активно шукають найоптимальнішого ресурсу для позначення нового. У цьому процесі стикаються і конкурують два шари номінаційних ресурсів мови: питомих і запозичених, уже адаптованих і припасованих до системи української мови або нині запозичуваних і припасовуваних. Конкурування певних номінацій унаслідок спільних контекстів їх уживання, їхня здатність до взаємозаміни в тексті. Такі назви можуть перебувати в стані: 1) боротьби, наслідком якої стає перевага одного з них у певних поняттєвих групах і полях та зникнення інших; 2) мирного співіснування в одному полі з різним семантико-прагматичним статусом і 3) паралельного існування у мові завдяки розподілу за різними сферами її функціонування, різними зонами певного концептуального поля, а то й за різними полями. Вивчення цих типів взаємодії власних та іншомовних ресурсів відкриває перспективу для з'ясування причин вибору кожного з них, їхньої доцільності й відповідності чинним нормам української мови. Між собою члени таких конкурентних лексичних угруповань можуть перебувати у відношеннях: 1) графічної варіантності (*SMS/sms*, *СМС/смс*, *есемес/еСеМеС*); 2) словотвірної (*мережний* — *мережевий*) і 3) лексичної синонімії (*прозорий* — *транспарентний*). Перебіг конкурування номінацій у різних ділянках когнітивного й комунікативного простору сучасної української мови, у різних її стилях і сферах функціонування розглянуто в низці публікацій Є.А. Карпіловської [5; 8] та у монографії А.А. Таран «Конкурування номінацій у сучасній українській літературній мові: тенденції стабілізації нової лексики» [33].

Нова лексика, стаючи активним складником мовної практики, неминуче втягується в процеси предикації, побудови суджень і висловлень, а отже, потребує словозміни, творення текстових форм. Крім того, зміни в семантиці слова закономірно тягнуть за собою і зміни в його не лише словотвірному, а й у формотвірному потенціалі. З огляду на це другим важливим напрямком для побудови моделі реальної системи української мови було вивчення її граматичного ладу. На цій ділянці зосередили свої зусилля укладачі першого в українській лексикографії «Граматичного словника української літературної мови. Словозміна» [ГС]. Словник у паперовому вигляді видано 2011 р. Нині його автори разом з програмістом лабораторії комп'ютерної лінгвістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка В.М. Сорокіним підготували електронну версію словника й удоступнили її на лінгвістичному порталі www.mova.info для вільного користування. У цій праці з показовим реєстром обсягом близько 140 тис. слів уперше в українському мовознавстві здійснено моделювання змінних граматичних класів мови. Загалом одержано 1088 моделей словозміни: 689 — для іменників, 280 — для дієслів, 55 — для займенників, 39 — для числівників і 25 — для прикметників [24]. Моделі ґрунтовано на таких ознаках форм слова у складі парадигми: 1) набір флексій; 2) схема наголошування і 3) морфонологічні зміни в основі [25]. У моделях враховано варіантність словозміни, послідовно подано семантичну диференціацію відмінкових форм, наприклад, форм місцевого відмінка іменників чоловічого роду (*в(у), на, при, по ріці і по ріку*) або форм знахідного відмінка особових займенників (*кого і на кого*). До складу словозмінних парадигм іменників чоловічого й середнього роду введено окремий розряд форм обмеженого числа у називному, родовому та знахідному відмінках. Уміщені в додатках до словника таблиці словозмінних характеристик парадигм і таблиці словозмінних парадигм становлять граматику української словозміни, подану у вигляді правил творення конкретних форм від основ слів певної графічної будови, частини мовної належності та семантики. Окремий додаток до словника становить ранговий список моделей словозміни слів окремих частин мови і граматичних класів у їхніх межах. Завдяки кількісним показникам їхньої продуктивності в системі сучасної мови користувач словника дістає можливість для кожної частини мови та для окремих граматичних класів слів визначити центр і периферію їхньої словозміни.

Високу міру стабільності словозмінної системи й відповідності її реальному стану моделі, створеної в ГС, довів, зокрема, аналіз 5314 нових іменників у нашому КФІ, не засвідчених у нормативних словниках української мови до 1991 р., який здійснили В.І. Критська і Т.К. Пузирева. Для встановлення словозмінних характеристик таких неологізмів вони розробили алгоритмічну процедуру присвоєння новим словам коду словозмінної парадигми за ознаками їхньої формальної структури.

На окрему увагу заслуговували нові запозичення з не засвідченими раніше кінцевими буквосполуками, що не дають змоги знайти для них

взірець у наявній системі української словозміни, такі, як *екшин*, *фешн*, *ф'южн* та інші. Чи не розхитає їхнє засвоєння вже сформовану систему словозміни, норми українського формотворення? Зауважу, що в СУМ-11, як і в сучасних орфографічних словниках, немає жодного слова з такими кінцевими буквосполуками. Аналіз уживання подібних екзотизмів у сучасній мовній практиці переконливо доводить стійкість правил української словозміни. Наприклад, популярний у сучасному професійному мовленні англіцизм *екшин* знайшов свою поняттєву «нішу» поруч з уже відомою питомою назвою *бойовик* і аж ніяк не поступається місцем таким номінаціям, як *фільм про війну*, *фільм-катастрофа*, *фільм жахів* або *жахливчик*, *хорор*. Запитаний мовцями, він уже активно відмінюється, досить подивитися хоча б приклади зі статті про це нове явище нашого життя в українській Вікіпедії: *сходження екшену*, *сучасні напрями екшенів*, *у багатьох екшенах* тощо. Чи вводити це запозичення до нормативних словників і в якій вихідній формі — *екшин* чи *екшен*, як у формах непрямих відмінків, — питання ваги цього слова в сучасній українській номінації, а отже, доцільності й критеріїв його кодифікації в термінологічних і загальномовних словниках, але що система української словозміни здатна адаптувати такі слова, що вона знаходить засоби їхнього «зукраїнення» для використання у мовній практиці, не викликає жодних сумнівів. Дослідження В.І. Критської, Т.К. Пуздиревої, Ю.В. Романюк аргументовано доводять, що система української словозміни витримує масовану атаку нової лексики, зокрема запозичуваної, і знаходить в разі потреби мовців засоби для її адаптування.

Запропонована в ГС модель української словозміни з кількісними вимірами її реалізації у лексиконі відкриває перспективу для з'ясування будови граматичної системи сучасної української мови та її окремих підсистем, виділення в них центру (ядра), периферії та строкатої проміжної зони між ними. Представлення структури словозмінної системи за кількісним виміром продуктивності моделей формотворення слугує фільтром для перевірки нової лексики, її впливу на систему й розподілу в ній. З цією метою Ю.В. Романюк у 280 типах словозмінних парадигм дієслова виділила ядро, до якого ввійшли 12 класів дієслів, кожен з яких налічує понад 350 слів [32]. Аналіз нових дієслів показав, що переважна їхня більшість поповнює класи, належні до ядра системи. Це доводить високий ступінь стабільності структури системи української дієслівної словозміни. Наприклад, такі нові дієслова, як *клонувати*, *прем'єрувати*, *сканувати*, *спікерувати*, *титрувати*, входять до одного з найпродуктивніших словозмінних класів, що в реєстрі ГС об'єднав 4702 слова. Тяжіння до ядра системи словозміни власне навіть авторським неологізмам-оказіоналізмам. Так, дієслово *репортажити*, новотвір Є. Пашковського, входить до продуктивного словозмінного класу, який у ГС нараховує 672 дієслова і корелює з наявними в його реєстрі дієсловами *бентежити*, *ніжити*, *маніжити* та ін. [30].

На структуру дієслівної системи мови активно впливає і процес руйнації певних дієслівних категорій під впливом орієнтації мовної практики

на відновлення власних ресурсів висловлення граматичних значень, зокрема, руйнування категорії двовидових дієслів як самостійного структурного об'єднання в системі української мови. У цьому Ю.В. Романюк слушно вбачає наслідки активізації засобів внутрішньодієслівного слово- і формотворення, вироблених у граматичній системі української мови на початку ХХ ст., процесу, загальмованого у 1930-х роках через настанову на зближення української мови з російською. Послідовне утворення видових пар замість двовидових дієслів сприяє активізації питомих дієслівних префіксів і суфіксів, упорядковує процес структурування семантики базових дієслів. Руйнування категорії двовидових дієслів у структурі граматичної системи врівноважують поповнювані категорії дієслів недоконаного та dokonаного виду. Члени таких пар формують розгалужені дієслівні словотвірні гнізда на зразок *ліквідувати* — *І зліквідувати* — *ліквідовувати* — *II зліквідовувати*, *зліквідуватися*, *ліквідовуватися*, *зліквідований* тощо. Ю.В. Романюк також переконливо обґрунтовує висновок про те, що переважну більшість нових дієслів утворено від іменників або прикметників, а отже, вони розширюють когнітивний простір сучасної української мови, називаючи динамічні ознаки нових реалій і явищ дійсності, нових абстрактних понять [31; АРСУН: 122–125].

Потужний інструмент для перевірки наслідків динаміки системи мови, збереження її рівноваги і водночас надійний фільтр для нової лексики становить мовна норма, зокрема словотвірна як регулятор одного з провідних способів номінації в українській мові. Зміни в нормі сучасного українського словотворення розглядаємо в межах загальних тенденцій розвитку словникового складу сучасної української мови: його 1) націоналізації — інтернаціоналізації та 2) інтелектуалізації (окниження) — демократизації (орозмовлення). Явище мовної норми осмислюємо у межах опозицій таких її різновидів, як прескриптивна (взірцева, системна, наказова, імперативна) й дескриптивна (ужиткова, розмовна, рекомендаційна, диспозитивна, аксіологічна). Нашу пильну увагу привертає процес відновлення типологічних особливостей українського словотворення, зокрема, позбуття кальок з іншомовних, переважно російських зразків, побудованих усупереч питомим продуктивним словотвірним моделям. Л.П. Кислюк доводить, що цей процес зачіпає нині низку словотвірних типів і моделей: іменники-назви особи, що виявляють блокування нормою моделі із суфіксами **-чик/-щик** на користь моделей із суфіксами **-ник, -івець, -іст** (*креативник* ≠ *креативщик*, *піарівець* ≠ *піарищик*, *рекламіст* ≠ *рекламищик*), обмеження віддієслівних іменників на **-к(а)** значенням результату або знаряддя дії та зростання активності вживання моделі із суфіксом **-нн(я)** для позначення опрідметненої дії (*оброблення* ≠ *обробка*, але *викручування* і *викрутка*); витіснення з активного вжитку прикметників на **-альний/-ональн(ий), -ичн(ий)/-ічн(ий), -очн(ий)** на користь моделей із суфіксами **-н(ий)/-ов(ий)** (*емоційний* ≠ *емоціональний*, *синхронний* ≠ *синхронічний*, *виставковий* ≠ *виставочний*), крім груп паронімів: *професіональний* — *професійний*, *музикальний* — *музичний*) та інші.

Структурні зміни в системі мови під впливом змін у словотвірній нормі виявляють окремі розряди й категорії слів у лексиконі й граматичному ладі сучасної української мови. Одні з них під впливом соціодинаміки, нових потреб і смаків мовців активізуються, інші пасивізуються або й взагалі зазнають блокування сучасною словотвірною нормою мови. Це демонструють: 1) блокування активних дієприкметників, як в атрибутивній, так і особливо в субстантивній функції, що впродовж останніх десятиліть перебуває в полі пильної уваги науковців і практиків; 2) активізація назв осіб жіночої статі (моцій, або фемінітивів) та відносних прикметників на **—ов(ий)**; 3) дискусії довкола складних номінацій без сполучних голосних на зразок *інтернет-комунікація* чи *медіапроект/медіа-проект*; 4) перспективи співіснування в українському лексиконі простих суфіксальних прикметників із суфіксами **-уват(ий)/-юват(ий)**, **-ат(ий)**, **-аст(ий)** і складних прикметників з кінцевими основами **-подібн(ий)**, **-видн(ий)** та інші динамічні щодо відповідності чинній словотвірній нормі ділянки лексичної системи сучасної української мови [13]. Доказовість висновкам щодо перспектив усталення змін у словотвірній нормі в сучасному літературному взірці української мови додає аналіз не лише окремих типів похідних слів, а й тих структурних об'єднань, до складу яких вони входять, або тих, які утворюються на їхній базі, передусім словотвірних, кореневих і мішаних — коренево-словотвірних — гнізд та словотвірних рядів [10; 13; 16].

Прикладом ділянки лексикону, яка викликає нині гострі дискусії й потребує всебічного аналізу, можуть слугувати складні іменники з непослідовним написанням через дефіс і разом. Системно-структурний підхід до аналізу цього розряду слів дає змогу виявити різні аспекти їхнього функціонування та встановити чинники впливу на їхнє написання. Так, уже згадувана вище лексема *бізнес*, яка за останні два десятиліття набула словотвірної активності, в складних словах в препозиції до іншого слова чи основи набагато частіше вживається в написанні через дефіс. Однак серед композитів, де основа **-бізнес** перебуває в постпозиції, випадків написання разом більше, ніж через дефіс: *авіабізнес*, *автобізнес*, *відеобізнес*, *кінобізнес*, *медіабізнес*, *наркобізнес*, *порнобізнес*, *телебізнес*, але в сучасній мовній практиці наявні й дефісні написання слів з основою *бізнес* у постпозиції на взір *fashion-бізнес/фешн-бізнес*, *медіа-бізнес*, *фітнес-бізнес*, *шоу-бізнес*. У композитах, які пишуть разом, перша запозичена основа закінчується на голосний, що й виконує функцію сполучного голосного-зв'язки, пор. давно відому основу **авіа-** в *авіабізнес*. Саме тому в складних словах-новотворах з основою **медіа-** впевнено переважає написання разом, пор.: *медіабізнес*, *медіапроект*, *медіапростір*. Натомість запозичені основи на приголосний можуть становити формальну перешкоду для написання разом з іншими основами чи словами. Відсутність голосного в кінці таких основ може в процесі творення композитів чи юкстапозитів спричинювати скупчення приголосних на морфемних швах, що суперечить правилам української морфотактики, закону милозвучності

українського слова. Нині в нормативних словниках зафіксовано лише три слова, у яких основу **бізнес-** приєднано до іншого слова без дефіса: *бізнесасоціація*, *бізнесвумен*, *бізнескомпанія*. Інші слова з цією основою нормативні словники подають у написанні через дефіс: *бізнес-клас*, *бізнес-план*, *бізнес-форум* та ін. Особливо показові щодо доцільності такого написання неологізми *бізнес-сайт*, *бізнес-справи*, *бізнес-стратегія*, *бізнес-структура*.

Однак не лише особливості формальної структури таких складних слів, а й їхня семантика, можлива подвійна мотивація стають на заваді усунення дефіса з їхнього написання. Перші основи в дериватах, подібних до *бізнес-план*, *бізнес-структура* та інших, можна співвіднести як з прикметником, так і з іменником, який може не додавати ознаку до семантики другого компонента складного слова, а деталізувати, уточнювати її, тобто вступати з таким компонентом не в атрибутивні, а в родо-видові, відношення чи у відношення «частина — ціле», пор.: *бізнес-новини* (*бізнесові новини* та *новини бізнесу*), *бізнес-освіта* (*бізнесова освіта* та *освіта бізнесу*, *у бізнесі*, *для бізнесу*), *бізнес-школа* (*бізнесова школа* та *школа бізнесу*, *школа для бізнесу*). Пропозиції послідовно замінювати такі однослівні номінації словосполученнями на основі висновку про чужорідність цього типу складних слів-новотворів в українській мові ставлять під сумнів типологічну ознаку української номінації — її синтетизм, а також суперечать принципу економії зусиль у мовленні. Скоріше можна прогнозувати появу номінацій-універбів на базі таких композитів і словосполук, що вже й відбувається в сучасній розмовній, передусім професійній, практиці, пор. *есемеска* з *SMS* і *SMS/смс-повідомлення* або *медійка* з *медіареклама* та *медійна реклама*. Л.П. Кислюк обґрунтовує припустимість паралельного функціонування таких синтетичних і аналітичних позначень як вияву розширення й гнучкості ресурсів сучасної української словотвірної номінації, їхньої семантико-функціональної й комунікативно-прагматичної диференціації у відповідь на різні інтенції й потреби мовців [11].

Зручним способом узагальнення результатів вивчення динаміки мови і водночас ефективним інструментом для дальшого відстежування її перебігу стає словникова база даних. Для аналізу нової української лексики наш колектив розробив концепцію такої бази для опису та аналізу інновацій в українській мові від 1991 р. і реалізував її в ідеографічному словнику нової лексики «Активні ресурси сучасної української номінації» [АРСУН]. У цій праці подано моделі опису 82 слів, основ, формантів, як нових, так і оновлених, питомих і запозичених, які стали базою або засобом вербалізації понять у сучасній українській мові, сприяли формуванню нових лексичних об'єднань різного типу в системі української мови. Основу таких моделей становить функціональний потенціал певного ресурсу номінації у тексті і в системі мови. Формат статті АРСУН містить зону реєстрової одиниці — об'єкту опису і 6 зон інформації про неї: 1) граматична інформація; 2) нова дефініція; 3) стара дефініція (до 1991 р.; таке розрізнення важливе для опису актуалізованої лексики

та неосемантизмів); 4) синтагматичні; 5) парадигматичні та 6) епідигматичні (дериваційні та асоціативні) відношення. Опис слова спрямовано на виявлення його відношень з іншими словами, натомість опис основ чи афіксів — на опис їхніх відношень з іншими складниками нових найменувань. На відміну від слова, для якого вказано його лексичне значення, для основ чи афіксів за морфемними і словотвірними словниками подано їхнє категорійне чи розрядне словотвірне значення. Зокрема, формати статей такого ідеографічного словника дають змогу унаочнювати стан конкурування певних ресурсів у системі сучасної української мови, наприклад, *Інтернет/інтернет/Інет/інет/нет* і *Мережа/мережа, мас-медіа/медіа* і *ЗМІ/ЗМІК, біля-/коло-/довкола- і навколо-, альтернативний, чистий, екологічний, екологічно чистий, органічний, натуральний і біо-, еко-, натур-* та ін.

Одержання сучасної моделі системи мови передбачає не лише розроблення апарату аналізу та опису форми і семантики мовних одиниць, властивостей їхнього функціонування у текстах, а й створення надійних інструментів для перевірки адекватності такої моделі реальному стану системи, відстежування перебігу її динаміки. З розвитком комп'ютерних технологій до таких традиційних інструментів перевірки мовних фактів, як текст, картотека, словник, граматика, додався четвертий — корпус. Корпус сьогодні розуміють як базу текстів, розмічених для надання його користувачам інформації про формальні, семантичні й функціональні властивості слова, базу, збалансовану й показову для реального стану системи мови у певний період її існування, як взірць «мови в дії». Обсяг корпусу, спектр уміщуваних текстів та розмітка їхньої структурної організації на різних її рівнях мають забезпечити його надійність для відображення реального стану системи мови. Однак, як засвідчує вже понад півстолітня практика створення корпусів мов, корпус як сукупність текстів, *дібраних за певними параметрами, призначених для виконання певних запитів користувачів*, аж ніяк не може претендувати на повноту картини мови, на відбиття її динаміки, змін у ній, хай яким би потужним він не був. Більше того, розмітка корпусу (морфологічна, синтаксична, семантична) унаочнює вже наявні знання про мову, а отже, не передбачає виявлення у ній нових явищ. Таке знання користувач, і передусім мовознавець-дослідник, уже повинен мати, створюючи певний запит для пошуку інформації про слово в корпусі. Не маючи відповідних орієнтирів для пошуку, він починає обертатися в зачарованому колі вже відомого знання про мову.

З огляду на таку ситуацію закономірно постає питання: які інструменти можуть доповнити й підтримати корпус, подавши інші можливості для видобування знання про слово з текстів, усунувши обмеження, спричинені як добором текстів у корпусі, так і їхньою розміткою в ньому. Пошуки відповіді на це питання приводять до усвідомлення необхідності паралельно з творенням і розбудовою корпусів мови формувати й нові лексичні картотеки як бази узагальнення спостережень над динамікою мови.

Дедалі яснішою стає недостатність для опису системи мови в дії класичної — цитатної — картотеки. Її має замінити картотека «портретів слів», яка подавала б відомості не лише про спектр уживання певного слова в текстах різних функціональних стилів, а й про його формальні, семантичні й функціональні властивості в тексті і в системі мови, уможлиблювала б відстежування їхньої динаміки. Один з можливих варіантів такої картотеки «портретів слів» для вивчення реального стану сучасного українського лексикону можуть становити формати статей, які наш колектив розробив для різних типів інновацій у параметризованій базі даних КФІ й оприлюднив в АРСУН.

Необхідність підтримки корпусу додатковими інструментами для праці лексикографа підтверджує сучасна практика укладання словників, за умови, звичайно, що їхні автори прагнуть укласти словник, новий і за формою, і за змістом. Зауважу, що це твердження повною мірою стосується не лише корпусозорієнтованих технологій опрацювання мови, а й технологій мереже-, або інтернетозорієнтованих. Останні також потребують створення збалансованого, показового корпусу інтернет-ресурсів, взірця, еталону функціонування українського слова в інтернет-комунікації. Зорієнтування лише на текст або лише на корпус не дає користувачеві змоги виявити нове знання про мову в його надійній повноті й доказовості. Натомість картотека «портретів слів» може дати орієнтири для перевірки нових мовних фактів.

Нині українська мова має нарешті досить показовий корпус текстів (КТУМ), виставлений в Інтернеті для вільного користування на лінгвістичному порталі www.mova.info. Його створив колектив співробітників лабораторії комп'ютерної лінгвістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка під керівництвом Н.П. Дарчук. Цей корпус налічує на сьогодні близько 60 млн. слововживань, подає тексти різних функціональних стилів і сфер уживання (публіцистичні, наукові, законодавчі, художні, зокрема поетичні, фольклорні), має морфологічну та синтаксичну розмітку, в основі яких лежать системи автоматичного морфологічного та синтаксичного аналізу текстів, що їх протягом 1980—1990-х років розробив колектив нашого відділу [28].

Подам лише один приклад того, як картотека «портретів слів» може спрямувати й оптимізувати пошук необхідної інформації в корпусі мови і в інших текстових ресурсах. Зрозуміло, що відображення варіантів слів у корпусі залежить від обсягу й характеру уміщених у ньому текстів, від їхньої розмітки. Якщо таких варіантів немає в текстах корпусу, то й знання про них не закладено в їхню розмітку. Через це користувач не зможе його з них видобути. Наприклад, у картотеці «портретів слів» нашого КФІ є три прикметники з основою **інтернет-**: *інтернетний*, *інтернетовий* і *інтернетівський*. У публіцистичному підкорпусі КТУМ по 2 рази трапилися прикметники *інтернетний* (у сполученні з позначеннями *зв'язок* і *образним суспільний планктон*) і *інтернетівський* (у сполученні із *сайт*, *самвидав*), слово *інтернетовий* у ньому відсутнє. У науковому підкорпусі

ці слова на сьогодні взагалі відсутні. У художньому підкорпусі лише 1 раз вжито прикметник *інтернетівський* (*файл*). Натомість, як доводять «портрети» цих слів у КФІ, вони не лише активно функціонують у мовній практиці, а й виказують семантичну диференціацію: *інтернетний* і *інтернетовий* мають суто відносне значення, а *інтернетівський* набуває якісно-відносного значення. Така динаміка, звичайно, потребує відстежування за текстами різних стилів протягом тривалого часу (не менше 10 років) та аналізу її наслідків. Відомості, накопичувані в картотеці «портретів слів» КФІ, дають орієнтир для перевірки функціонування таких лексичних варіантів у сучасних текстах, для визначення перспектив їхнього усталення в системі української мови, зокрема, можливості творення складних слів на основі сполук з ними або конкурування таких словосполук з новими адаптованими запозиченнями на зразок *Інтернет-банкінг* (пор. з англ. *Internet banking*), *Інтернет-трафік* (пор. з англ. *Internet traffic*).

Результати вивчення динаміки сучасної української мови в системно-структурному аспекті дають підстави для висновку про високий ступінь стійкості системи української мови під впливом лексичних, граматичних і словотвірних інновацій, про наявність у сучасній українській мові системних і нормативних чинників для перевірки нових номінацій на їхню когнітивну й комунікативну вагу та доцільність, для їхнього адаптування до сформованої лексичної, словотвірної і граматичної підсистем мови. Мобільні ділянки мовної системи слугують своєрідним «полігоном» для випробування інновацій на їхню придатність для потреб українських мовців у номінуванні нових реалій і понять, творенні суджень про них і виявленні їхньої оцінки. Застосований у нашому дослідженні системно-структурний підхід до аналізу форми, семантики й функціонування нової лексики закладає надійне підґрунтя для створення моделі реального стану лексику та граматичного ладу сучасної української мови як динамічної системи зі стабільною внутрішньою організацією і високим ступенем саморегулювання під впливом інтенсивних суспільних змін.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- АРСУН — Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П., Клименко Н.Ф., Критська В.І., Пузирева Т.К., Романюк Ю.В. Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики / Відп. ред. Є.А. Карпіловська. — К. : ТОВ «КММ», 2013. — 416 с.
- ГС — Критська В.І., Недозим Т.І., Орлова Л.В., Пузирева Т.К., Романюк Ю.В. Граматичний словник української літературної мови. Словозміна: Близько 140 тисяч слів / Відп. ред. Н.Ф. Клименко. — Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. — 760 с.
- КТУМ — Корпус текстів української мови: Електронний ресурс — www.mova.info
- КФІ — Комп'ютерний фонд інновацій в українській мові Інституту української мови НАН України.
- СМ — Мазурик Д. Нове в українській лексиці: Словник-довідник. — Л., 2002. — 130 с.
- СУМ-11 — Словник української мови: в 11 т. — К. : Наук. думка, 1970—1980.

1. Карпенко Ю.О. До проблеми футурологічної лінгвістики // Мовознавство. — 2004. — № 4. — С. 8–14.
2. Карпіловська Є.А. Вплив інновацій на стабільність мовної системи: регулятори системної рівноваги / Динаміка та стабільність лексичних і словотвірних систем слов'янських мов. — К. : Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, 2008. — С. 3–22.
3. Карпіловська Є.А. Динаміка сучасної української мови в словниках нового покоління (проект серії словників нової української лексики) // Українська мова. — 2004. — № 3. — С. 3–29.
4. Карпіловська Є.А. Зміни в структурі сучасної української мови та можливості їх моделювання // Українська мова. — 2011. — № 2. — С. 3–18.
5. Карпіловська Є.А. Конкурування ресурсів у сучасній слов'янській номінації: своє — за-своєне — засвоюване // Слов'янські обрії. — К., 2013. — Вип. 6. — Ч. 1. — С. 245–258.
6. Карпіловська Є.А. Нова Україна у словотвірній номінації: зміни у мовному «кресленні» світу // Відображення історії та культури народу в словотворенні. — К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. — С. 91–109.
7. Карпіловська Є.А. Реакція мови на зміну суспільних стереотипів // Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки, 2012. — Т. 137. — С. 88–91.
8. Карпіловська Є.А. Функціональний потенціал конкурентних моделей словотворення: параметри стабільності похідних // Функціональні аспекти словаутварення. — Мінск: ВТАА «Права і економіка», 2006. — С. 92–101.
9. Карпиловская Е.А. Интернационализация явная и скрытая в современном украинском лексиконе // Przejawy internacjonalizacji w językach słowiańskich / Red. nauk. E. Koria-kowcewa. — Siedlce: Wyd. Akademii Podlaskiej, 2009. — S. 43–52.
10. Кислюк Л.П. Динаміка словотвірної норми: тенденція націоналізації // Slovensko-ukra-jinské vzťahy v oblasti jazyka, literatúry a kultúry. — Prešov: Acta facultatis Philosophicae Prešovensis, 2012. — S. 193–208.
11. Кислюк Л. П. Диференціація словотворчих ресурсів у сучасній українській номінації // Творба речі и њени ресурси у словенским језицима. — Београд: Университет у Бео-граду, 2012. — С. 109–120.
12. Кислюк Л.П. Національномовні ресурси відображення соціодинаміки // Відображен-ня історії та культури народу в словотворенні / За ред. Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпілов-ської. — К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. — С. 391–408.
13. Кислюк Л.П. Сучасна словотвірна норма української мови: мовна практика та кодифі-кація // Українська мова. 2012. — № 1. — С. 52–66.
14. Клименко Н.Ф. Диференційні та інтеграційні процеси в лексиці і словотворенні сучас-ної української мови // Динаміка та стабільність лексичних і словотвірних систем слов'янських мов. — К. : Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, 2008. — С. 68–98.
15. Клименко Н.Ф. Дієслівне основоскладання у контрастивному висвітленні // Відобра-ження історії та культури народу в словотворенні / За ред. Н.Ф. Клименко, Є.А. Кар-піловської. — К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. — С. 120–132.
16. Клименко Н.Ф. Літературна норма і неологізми // Наукові записки НаУКМА. Філоло-гічні науки, 2012. — Т. 137. — С. 53–58.
17. Клименко Н.Ф. Оновлення словотворчих ресурсів як наслідок семантичної інтерфе-ренції мов // Творба речі и њени ресурси у словенским језицима. — Београд: Универ-ситет у Београду, 2012. — С. 131–140.
18. Клименко Н.Ф. Осново- і словоскладання у процесах номінації сучасної української мови // Українська мова. — 2003. — № 3–4. — С. 83–105.
19. Клименко Н.Ф. Основоскладання у процесах номінації сучасних східнослов'янських мов (у зіставленні з новогорською та німецькою) // Слов'янські обрії. — К., 2013. — Вип. 6. — Ч. 1. — С. 260 — 281.
20. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Даниленко Л.І. Динаміка словникового складу сучас-ної української мови на тлі міжслов'янських паралелей // Мовознавство. — 2003. — № 2–3. — С. 96–111.
21. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П. Динамічні процеси в сучасному ук-раїнському лексиконі / Відп. ред. Н.Ф. Клименко. — К. : Видавничий дім Дмитра Бу-раго, 2008. — 335 с.

22. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. та ін. Морфемно-словотвірний фонд української мови як дослідницька та інформаційно-довідкова система // Мовознавство. — 1990. — № 6. — С. 41–50.
23. Критська В.І. Відтермінологічна неологізація (на прикладі термінолексем *екологія, екологічний*) // Українська термінологія і сучасність. — 2013. — Вип. IX. — С. 199–205.
24. Критська В.І. «Граматичний словник української літературної мови. Словозміна» в теорії та практиці сучасного мовознавства // Українська мова. — 2013. — № 1. — С. 3–19.
25. Критська В.І., Пуздирева Т.К. Засади опису словозміни в «Граматичному словнику української літературної мови. Словозміна» / Українська лексикографія в загально-слов'янському контексті: теорія, практика, типологія. Ларисі Григорівні Скрипник. — К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. — С. 252–258.
26. Мельничук О.С. Еволюція мови // Українська мова: Енциклопедія. — К., 2007. — 3-є вид. — С. 172–173.
27. Мельничук О.С. Розвиток мови як реальної системи // Мовознавство. — 1981. — № 2. — С. 22–34.
28. Морфологический анализ научного текста на ЭВМ / В.И. Перебейнос, Т.А. Грязнухина, Н.П. Дарчук и др. — К. : Наук. думка, 1989. — 262 с.
29. Романюк Ю.В. Детермінологізація дієслів у сучасній українській мові // Термінологічний вісник. — К., 2013. — Ч. 2. — С. 143–149.
30. Романюк Ю.В. Словотвір і словозміна дієслів-оказіоналізмів у творах сучасних українських письменників // Діалог мов — діалог культур. Україна і світ. — Мюнхен — Берлін: Verlag Otto Sagner, 2015. — С. 160–169.
31. Романюк Ю.В. Типологія і характерологія сучасного українського дієслівного словотворення // Aktualne problemy językoznawstwa słowiańskiego. — Siedlce, 2012. — С. 187–196.
32. Романюк Ю.В. Типологія української дієслівної словозміни: регулярність та унікальність // Українська мова, — 2012. — № 4. — С. 141–154.
33. Таран А.А. Конкурування номінацій у сучасній українській літературній мові: тенденції стабілізації нової лексики. — Черкаси: Видавець Ю. Чабаненко, 2011. — 232 с.
34. Klymenko N. F., Karpilovs'ka E. A. Computer Morpheme-Word-Formative Database of the Ukrainian Language and Its Applications // Journal of Quantitative Linguistics. — 1994. — Vol.1. — № 2. — P. 113–131.

Статтю отримано 22.08.2016

Ievgeniia Karpilovska

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

SYSTEMIC-STRUCTURAL APPROACH TO STUDY THE DYNAMICS OF MODERN UKRAINIAN LANGUAGE: ACHIEVEMENTS AND PROSPECTS

The principles of application systemic-structural approach to the study the dynamics of modern Ukrainian language, its lexical, derivational and grammatical innovations during the period of independence are discussed in this article. Achievements which in this domain have a team of Department of Structural and Mathematical Linguistics of the Institute of Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine are analyzed and prospects for further research are outlined.

Keywords: *system, structure, dynamics, lexicon, grammar, innovation, model*

УДК 811.161.2 : 81'367

Микола Степаненко

Полтавський національний педагогічний університет
імені В.Г. Короленка, м. Полтава

«ТА ІН.», «І Т. ІН.»...

(граматична нотатка до розлогої теми)

Світлій пам'яті мого незабутнього вчителя **Арнольда Панасовича Грищенка** присвячую

Аналізуючи структуру ... речення в сучасній українській літературній мові, ми, як правило, абстрагуємося від конкретного змісту кожного речення, тобто від конкретного в кожному випадку зв'язку речення з дійсністю, і розглядаємо його насамперед як речення-приклад, якому властиві ті або інші закономірності граматичної будови, що впливають із сучасного стану української літературної мови.

Арнольд ГРИЩЕНКО [8: 117]

Статтю присвячено граматичному аналізу активно вживаних у сучасній українській мові виразів **та ін.** (та інше, та інші), **і (й) ін.** (і [й] інше, і [й] інші), **і т. ін.** (і таке інше, і такі інші), **і под.** (і подібне), **і т. п.** (і таке подібне), **і т. д.** (і так далі) і незмінюваного слова **тощо**. Установлено синтаксичну зону (просте ускладнене речення, складне речення, парцельовані конструкції), синтаксичні функції (головний, другорядний однорідний член речення, предикативна частина складного речення, відносно самостійна комунікативна одиниця) цих мовних одиниць. Схарактеризовано їхню лексико-семантичну, фразеологічну структуру, частиномовну належність, субститутивні властивості, амплітуду системних корелятивних зв'язків, лексико-семантичну селекційність.

Ключові слова: вирази **та ін.** (та інше, та інші), **і (й) ін.** (і [й] інше, і [й] інші), **і т. ін.** (і таке інше, і такі інші), **і под.** (і подібне), **і т. п.** (і тому подібне, і таке подібне), незмінюване слово **тощо**; субститут; однорідний член речення; предикативна частина складного речення; парцелят; прономінатив; займенникове слово; займенниковий іменник; займенниковий прислівник.

© М.І. СТЕПАНЕНКО, 2016

Опублікованій у збірникові «Культура слова» науковій розвідці «Та ін.» її автор, Павло Гриценко, дає іншу назву — «Нотатка до розлогої теми» [5: 101]. У цьому дослідженні лаконічний вислів *та ін.* проінтерпретовано, з одного боку, як дискурсивний текстотвірний елемент, з іншого боку, як рельєфний штрих, «здатний вияскравлювати мовну і соціокультурну ситуацію відповідного часу» [5: 106]. Основний акцент зроблено на тому, що вираз *та ін.* через різні причини екстралінгвального характеру перебрав на себе функцію ситуативного субститута антропоніма, говорити про який у ту чи ту історичну добу було небажано або навіть заборонено. Ідеться про цілеспрямоване табування, утаємничення особи, згадування якої у зв'язку з певними політичними обставинами «могло мати небажані наслідки для автора та його праці» або навіть «спрокувати заборону видання, вилучення друкованих видань з бібліотек, а за умови неможливості вилучення таких видань діяли циркуляри щодо «вимазування, вичищення» небажаних імен у виданнях, які залишали у фондах бібліотек» [5: 103]. Ці метаморфози «стають зрозумілими, можуть бути пояснені лише у контексті відповідної епохи, оскільки вони є знаками і маркерами цієї епохи» [5: 106].

До типових текстів із *та ін.* належить також бібліографічний опис наукових праць, «уміщуваний у кінці видань, у тих випадках, коли авторство належить не одній-двом особам» [5: 101]. Таке вживання розглядуваного виразу хоч і відповідає бібліографічним стандартам, однак має і свій негатив: поза книжкою з бібліографічних описів *та ін.*, повторимо вслід за Павлом Гриценком, уже «не можна «семантизувати», ідентифікувати з авторським чи редакторським колективом, для цього необхідно брати до рук саму книжку. За таких умов годі довідатися, хто створив фундаментальну багатотомну працю, якщо на шляху пошуку постають лише одне прізвище-репрезентант великого колективу авторів і всемогутнє *та ін.* І веде це *та ін.* (відповідно до затверджених стандартів!) у нетрі забуття імен і постатей неназваних осіб чи наукових колективів, мимоволі стверджуючи різноранговість співавторів і різновеликість їхнього внеску у створення праці» [5: 102].

Окреслення лінгвістичного статусу, функційного простору слова *тощо*, «формул» на зразок *та ін.* [Там само], або, за іншим визначенням, «умовних (графічних) скорочень відповідних слів і словосполучень» [12: 5] чи «загальноприйнятих графічних скорочень» [11: 4], або, ще за іншим дефінуванням, «елементів типу і так далі (і т. д.); і таке інше (і т. ін.); і таке подібне (і т. п.), і подібне (і под.)» [7: 48] — одне з дискусійних, нерозв'язаних питань і справді розлогої та, що є особливо важливим, зовсім не простої теми. Отже, *об'єктом* пропонованого дослідження є використання після переліку вирази *та ін.* (= *та інше*, *та інші*), *і т. ін.* (= *і таке інше*, *і такі інші*) й чинні в сучасній українській мові їхні функційні еквіваленти та відповідники, а *метою* — установлення частиномовної належності, синтаксичної зони вживання цих мовних одиниць, з'ясування амплітуди симетрійно-асиметрійних зв'язків, які існують між ними.

Парадигму словесних формул, що виконують функцію субститута в реченні або синтаксичному утворенні, яке виходить за його межі, репрезентують такі компоненти: *та ін.* (= *та інше, та інші*), *і (й) ін.* (= *і [й] інше, і [й] інші*), *і т. ін.* (= *і таке інше, і такі інші*), *і под.* (= *і подібне*), *і т. п.* (= *і таке подібне, і тому подібне*), *і т. д.* (= *і так далі*). Вони значеннєво і граматично корелюють між собою, а також із ще одним конституентом — незмінюваним словом *тощо* й покликані передавати передусім неповноту, можливість продовження однорідних членів у простому ускладненому реченні або однотипних предикативних частин у складному реченні: *Для позначення складних логічних зв'язків використовуються багатослівні сполучники типу відповідно до того, у зв'язку з тим та ін.* (Українське ділове мовлення); *Питання, що пов'язані з масовими комунікаціями, їх впливом на соціальний розвиток сучасного індивіда, можливостями та ризиками існування особистості в інформативному соціумі, вивчають Т. Алексеєнко, Г. Лактіонова, А. Мудрик, А. Рижанова й ін.* (Н. Максимовська); *Це було жахливо — чекання бійки, напевне, з сокирами і т. ін.* (В. Сосюра); *Однокорінні прикметники та дієприкметники, що вирізняються лише префіксами, скорочуються однаково: карпатський — карпат., закарпатський — закарпат., прикарпатський — прикарпат. і под.* (М. Зубков); *Той, хто і цього не має за душею, вдається до вишукування різних побутових дрібниць у житті поета, а то й вигадок, всіляких сюжетів про його взаємовідносини, ставлення до когось і т. п.* (Г. Суховершко); *Думаю, що Дмитрові можна було б почитати і прозу Генріха Гейне — «Романтичну школу», «Історію релігії і філософії в Німеччині» і т. д.* (В. Стус); *На всі голоси дзвонили сталеві тарілки на осях, перегукувався скот з усіх кінців ярмарку ... тощо* (Ю. Яновський).

Умовні скорочення аналізованої парадигми утворюються усиченням перших букв словосполучення або першої букви одного слова й перших двох/трьох букв з обов'язковим закінченням на приголосний другого слова, яке додається до препозитивного сурядного єднального сполучника *і (й)* або його функційного еквівалента — сполучника сурядності *та*. Нормативним і продуктивним для описуваних мовних утворень є вживання в повній формі, яку можна вважати їхнім формальним еквівалентом. Пор. подані вище приклади з такими: *У Раді перерва, бо ніяк не домовляться про Кривий Ріг та інше* (Українська правда); *Ішла й думала: окремі двері, окремі кухні, окремі ванни... й таке інше...* (Остап Вишня); *Його [жеребчика] Йошка годував окремо і не шкодував вівса, бо думалося викохати для парадних виїздів десь у гості, на базари і таке інше* (Г. Тютюнник); *Але при чому ж тут сонцеїсти, Рудольф Штор і тому подібне?* (В. Винниченко); *Мені згадалося недавня з ним розмова — звинувачував у грабіжництві, буцімто мені відрахують частину його окладу і тому подібне...* (Р. Іваничук); *Індіанці говорили їм: «Ну що?» і таке подібне* (Д.М. Баррі, перекл. укр. мовою); *Отак і запиши, запишіть Сергеев, «вірно» і так далі...* (І. Багрянний); *О, в мене тема особлива: про кохання, «Любовь — не вздохи на скамейке...» Чули? Ну і так далі* (О. Гончар); *Важкі роки пройшли над нами, і приємно тепер варити чудову сталь і згадувати наших бійців, а то ніколи було й умитися, і ми*

вирішили з Адаменком вибити до ночі цілу сотню гетьманської варти у донбасівському низинному селі, поквитатися з паном гетьманом білогвардійської держави за наше невиплакане горе, на білий терор відповісти як слід **і так далі** (Ю. Яновський); [Пошлю і попрошу подати якийсь знак, бо так далі жити не можна.] **І так далі і тому подібне** ... (О. Довженко).

Уже було відзначено, що аналізовані вирази «не завжди ідентичні, їх добір, контексти використання залежать від різноманітних чинників», з-поміж яких і така важлива стилістична настанова, як уникнення невмотивованого, небажаного повтору на короткому текстовому масиві: *Навіть посилки матері слав: калюші, матерійку на піджачок тощо. Слюсарював, їздив на машинах, майстрував і т. ін.* (Гр. Тютюнник). Досліджувані одиниці зближує насамперед те, що вони завжди займають у контексті постпозицію, тобто вживаються в кінці переліку чого-небудь, сигналізуючи цим самим про неповноту чи гіпотетичну можливість продовження переліку, найчастіше створюючи враження, «ніби для автора (отже, і для реципієнта, що сприймає його текст) не важливо, хто (чи що) стоїть за таким скороченням, не цікавить увесь ряд об'єктів, неповноту якого підкреслюють ці спеціальні елементи тексту» [Там само]. Подібність виявлено і в тому, що загальноприйняті графічні скорочення та їхні формальні еквіваленти, як і незмінюване слово *тощо*, не мають жорстких обмежень стосовно сфери вживання, тобто характерні для всіх стилів сучасної української мови: *Синтез — метод наукового дослідження предметів, явищ і т. ін. в цілісності, єдності та взаємозв'язку їх частин* (Сучасний тлумачний словник української мови); *В українському словниковому складі можна виділити запозичені елементи і з неслов'янських мов — з грецької, латинської, тюркської, західноєвропейських мов та ін.* (Сучасна українська літературна мова); *[Характеристика — це документ, у якому дається оцінка ділових і моральних якостей працівника.] Є характеристики виробничі, атестаційні, для вступу до навчального закладу та ін.* (Українське ділове мовлення); *Не варто закінчувати телефонну розмову вставними словами, крилатими виразами тощо* (Українське ділове мовлення); — *Ви думаете, що ми, націоналісти, буржуї, шипики, не знаємо марксизму і т. д., — сказав мені був якось у Львові один громадянин* (О. Довженко); *Коли весною вперше бачать гусей диких, журавлів, ластівку й ін., то підкидають до них, що під руку попаде: солову, грудку землі, шапку з голови й ін., і говорять: «Гуси, гуси, вам на кубло, а нам на тепло!»* (І. Огієнко). Принагідно зауважимо, що в книжних стилях скорочений запис слів і словосполучень використовують для ущільнення обсягу тексту й подання найповнішої інформації, для дотримання вимог лаконічного, максимально стислого письма. До системи скорочень, яку розробив і рекомендував чинний від 1998 р. Держстандарт України, увійшли такі: *і т. д.* (= *і так далі*), *і т. ін.* (= *і таке інше*), *та ін.* (= *та інші*) [9: 13, 23].

Важливо наголосити, що донедавна функційно активне загальноприйняте графічне скорочення *і т. п.* (= *і тому подібне*), яке є буквальним перекладом російськомовного графічного скорочення *и т. п.* (= *и*

тому подібное) [11: 166]), звузило сферу свого вживання, внаслідок чого зросла продуктивність власне українських усталених одиниць, передусім *і т. п.* (= *і таке подібне*), а також *та ін.* (= *та інше*), *і т. ін.* (= *і таке інше*), і незмінюваного слова *тощо*.

Вирази *та ін.* (= *та інше, та інші*), *і (й) ін.* (= *і [й] інше, і [й] інші*) постають як функційні еквіваленти, використання яких мотивоване хіба що евфонічними потребами або намаганням не допустити небажаного повтору. Між ними існує зв'язок, який характерний для сурядних єднальних сполучників *та, і (й)*, що є виразниками єднальних семантико-синтаксичних відношень: на сучасному етапі розвитку української мови вищим ступенем продуктивності вирізняється сполучник *та*, що «має вужче значення» [10: 307] й успішно конкурує зі сполучником *і (й)* [4: 76–80, 82–86, 217–219]). Найближчим відповідником цих структур слід уважати мовну одиницю *і под.* (= *і подібне*), що прозоро передає значення ‘схожість із ким-, чим-небудь’: *Завдяки семантиці сполучників як, ніби, наче, немов і под. есплікується (стає явним) те, що приховане в метафорі* (Н. Сидяченко); «*Не-частиномовний*» характер прийменників, сполучників *і под.* стверджується представниками різних лінгвістичних шкіл і напрямків... (І. Вихованець).

Дещо інший семантичний опис притаманний виразу *і т. ін.* (= *і таке інше, і такі інші*). Уведений до його складу атрибутивний модифікатор *такий* уможливорює експліцитну реалізацію значення ‘яка-небудь повторювана дія, ознака, властивість’, ‘яскраво виражена подібність до чогось, когось’: *Чи закоханий він у неї, цього я не знаю, але вона аж ніяк не заслуговує бути предметом материнського розпачу і т. ін.* (О. Іваненко); *Після різдвяних канікул моя наука кінчилася — я провалився з чотирьох предметів і взагалі не “виявив старанності” й т. ін.* (М. Хвильовий). Найближчим відповідником *і т. ін.* (= *і таке інше*) є структури із сурядним сполучником *і (й)*, атрибутивно вживаним займенниковим прикметником *таке* і субстантивованим ад’єктивом *подібне*. Специфіка останніх полягає в тому, що вони поруч із семантикою ‘саме те, про що йшлося або мовиться’ послідовніше реперезентують значення ‘спільність із чим-небудь’, ‘схожість на щось’: *Павлуша прочитав усе підряд — дурні вірші, — Мила роза, Мила цвіт, Мила розовий букет... — і таке подібне* (А. Головка); *Отож я став рано подвійним сиротою, а що статків опікуни мої мали небагато, та й не був я їхній кровний, то їхню землю захопив собі сотник, отож я опинився у світі цілком позбавлений уз, якими людина із ним в’яжеться: родина, майно, хата, могили предків, сімейні хроніки і таке подібне — все те для мене не існувало, отже, я був у цьому світі істотою бездахою та безрідною, що, може, й спричинилося до того, що я став людиною, як то кажуть, не від світу* (В. Шевчук).

Функцію субститута-відповідника проаналізованих вище умовних скорочень і їхніх формальних еквівалентів регулярно виконує вираз *і т. д.* (= *і так далі*), який завдяки збереженню семантичного зв’язку з прислівниками *так* і *далі*, що слугують базою для його творення, чітко актуалізує

семантику 'продовження розпочатого подібно до того, як було сказано раніше': *Окрім числівників один, другий, прономіналізуватися можуть третій, четвертий і т. д., якщо вони в контексті нашаровуються один на одного* (В. Ожоган); *[Чим наживити гаки на сома?] Черв'яками, живцями, жабами, можна чіпляти шматки м'яса і т. д.* (Остап Вишня); *Маємо на-мір зараз же скласти другий такий альманах, а за ним третій і т. д.* (М. Коцюбинський); *Якщо не буде реформ судів, прокуратури, митниці і так далі, ми втрачимо шанс на іншу Україну* (Е. Згуладзе).

На рівні виразів *та ін.* (= *та інше, та інші*), *і (й) ін.* (= *і [й] інше, і [й] інші*), *і т. ін.* (= *і таке інше, і такі інші*), *і под.* (= *і подібне*), *і т. п.* (= *і таке подібне*), *і т. д.* (= *і так далі*), які запрограмовані субститувати той або той компонент граматично різнорідних конструкцій, виявлено дію принципу лексико-семантичної вибірконості. Йдеться про константи *та ін.* (= *та інші*), *і (й) ін.* (= *і [й] інші*), *і т. ін.* (= *і такі інші*), які заступають, по-перше, потенційні однорідні члени речення, представлені лексемами — найменуваннями істот, по-друге, потенційні однотипні частини складного речення, у яких суб'єкту позицію заповнюють лексичні одиниці з цим самим значенням. Іншим субститутам досліджуваної парадигми така селекційність не властива.

У кінці переліку, що вказує на його неповноту, на можливість його продовження, крім розглянутих вище виразів, досить часто функціонує незмінюване слово *тощо*: *Питали про життя на волі, про погоду, про врожай, про спортивні змагання тощо і чекали з надзвичайною цікавістю, що ж він скаже* (І. Багрянний); *Це все для дрібного цінного хутряного звіра і тако-го, що рушницею в цій лісі його не добудеш, як-от колонок, солончай, кун-ця, хорда (сестра кунці), горностаї тощо* (Остап Вишня); *Стара почала поратися по господарству, догодовувати курей, виганять гусей та вутят до річки, робити місиво для свині тощо* (Г. Хоткевич); *Так от, у степовому селі був ярмарок, на чотири боки куріло, куріли степові розложисті шляхи тощо* (Ю. Яновський). Воно виявляє широкий спектр кореляцій з усіма компонентами парадигми. *Тощо*, як і сполучникові конструкції *та ін.* (= *та інше, та інші*), *і (й) ін.* (= *і [й] інше, і [й] інші*), *і т. ін.* (= *і таке інше, і такі інші*), *і под.* (= *і подібне*), *і т. п.* (= *і таке подібне*), *і т. д.* (= *і так далі*), заступає різні стосовно формально-граматичної й семантико-синтаксичної будови структури. Аналізований субститут протиставляється своїм субститутам-відповідникам тим, що експліцитно передає безсполучниковий зв'язок, а імпліцитно — сполучниковий, власне, його можна вважати дифузною одиницею, яка інтенційно зорієнтована на реалізацію сполучникового й безсполучникового зв'язку. Конкретний зміст цих зв'язків перебуває в тісній залежності від контексту, саме він детермінує й диференціює їх. Основне призначення «незмінюваного елемента» [7: 49] *тощо* — засвідчувати відкритість сурядного ряду, репрезентованого рівноправними у формально-граматичному і спорідненими у змістовому, логічному відношенні однорідними членами, предикативними частинами складного речення, парцельованими конструкціями. Якщо умовні скорочення і їхні

формальні еквіваленти зі сполучниками *і (й)*, *та* сигналізують про закритість цього ряду, то незмінювана лексична одиниця *тощо* не запрограмована на якусь лімітативність, вона яскраво заманіфестовує граматичну й семантичну необмеженість його. «Кількість складових частин у таких випадках, — справедливо наголошував Арнольд Грищенко, — визначається комунікативними потребами» [8: 116].

Спостережено й ще одну закономірність, пов'язану з уже згадуваною лексико-семантичною селекційністю: для слова *тощо* нетиповим є продовження однорідного ряду, сформованого на базі компонентів — найменувань людей за різними ономасіологічними ознаками, а також інших живих істот, а типовим — або продовження однорідного ряду з конституентами — назвами неістот, або заступання однотипних предикативних частин складного речення, суб'єкту позицію в яких обіймають семантично різнорідні іменники чи їхні субститути.

В окрему групу об'єднано зосереджені в публіцистично-художній, художній, розмовній сферах синтаксичні конструкції, у яких роль синтаксичного субститута виконують ужиті контактено тотожні *і т. д. і т. д.* (= *і так далі і так далі*), *і т. п. і т. п.* (= *і таке подібне і таке подібне; і тому подібне і тому подібне*, марк.) чи подібні у формальному й почасти семантичному аспектах вирази *і т. д. і т. п.* (= *і так далі і тому подібне; і так далі і таке подібне*). Функційне ядро з-поміж них становлять останні. Тотожні вирази, які утворюють своєрідний суцільний вислів, і повні вирази, що постають як специфічні стійкі вислови, збігаються за своїми функційними властивостями: вони увиразнюють, конкретизують за різними параметрами актуалізовану в реченні або й ширшому контексті думку. Дублюватися можуть як графічні скорочення, так і їхні формальні еквіваленти: — *Пожди, експлуататоршо! Я тобі покажу, як триста літ із нас... і т. д., і т. д.* (Остап Вишня); *Починає лазити [господиня] по підлозі, замітати, підмітати, вискрібати, витирати і т. д. і т. д.* (Леся Українка); *Чудова перспектива: сидіти біля моря й чекати на генія («Невже Україна свого Моїсея» і т. д. і т. д. і т. д. «Не може ж так бути» і т. д. і т. д. і т. д.)* (М. Бажан); *Львівська кухня багата та різноманітна стравами. Якщо взяти «зупки», то це селерові, помідорові, грибні, квасолеві і так далі, і так далі...* (І. Котлобулатова); *[Голова каже: «Судити». — Бригадир наш: «Відпустити. Як ми будем всіх судити, Хто на нас буде робити?»] І так далі, і такі далі, Сидить баба в криміналі* (Українська народна пісня); *Він і член профспілки, він ... і т. д. і т. п.* (М. Хвильовий); ... *Я, скажімо, в свої 46 років просто не вірю, що бувають жінки, які лаються, обманюють, продаються і т. д. і т. п.* (В. Стус). *Сторожі, пожарні, конюхи, доярки, свинарки, пастухи, кладовишки, бухгалтери, рахівники, ланкові, загоги, голови, секретарі, председателі, завкадри, міліція, птахівництво, пасічники, емтеєсівці і т. д. і т. п.* (О. Довженко); *[Або ще такі перлини: «Не мотай ниток на...!» (Це вже Андрій чув на власні вуха від Нечаєвої).] «Набивати погони», «робити біфштекс», «женити на шимпанзе» і так далі, й тому подібне до безконечності* (І. Багрянний); *Як ніколи високий відсоток*

зіпсованих протоколів і голосів «проти всіх»... розходження з екзит-полами, проведеними професійними соціологами, як ніколи ...потрібним партіям та кандидатам під тиском місцевих адміністрацій «домальовують» необхідний відсоток...**і так далі, і таке подібне**... (Українська правда).

Відомо, що загальноприйняті умовні графічні скорочення, які використовують після переліків, перед іменами, прізвищами й географічними назвами, при цифрах та покликаннях, обов'язково розшифровуються й вимовляються повністю, а скорочуються лише на письмі. Цікаво, що вирази *і т. д. і т. п.* (= *і так далі і тому подібне; і так далі і таке подібне*) зазвичай у розмовному, а нерідко й у художньому та публіцистичному стилях можуть функціонувати як одиничні (*і теде; і тепе*) або як дубльовані (*і теде і тепе*) ініціальні утворення, що пережили процес своєрідної лексикалізації. Для них характерною є негативна змістова конотація, висока емоційна напруженість, а ще — орфографічно-пунктуаційна неусталеність (написання їх разом і через дефіс; уживання / невживання в їхньому складі коми): *[Це просто плювок в лице громаді.] Особливо після того, як мер в Фейсбуці писав, що він категорично проти незаконних будов, стоїть на сторожі громади, буде ветоувати незаконні рішення і тепе* (Інтернет-ресурс); *Я з цим завжди не погоджуюсь, мовляв, що ці люди п'ють через власну ліню, а звідси: похідне почуття нікому не потрібності, загнаності, депресії і теде* (М. Брижак); *Мав призначатися [ЛуАЗ 1901 «Геолог»] для силових структур, а особливо для МНС і теде*. Досить цікава автівка, дизель, шість (!) ведучих колес, амфібія **і теде і тепе** (Інтернет-ресурс); *А в ролі придбача улову виступить представлений Шпачихою наш улюблений геній, наш дорогий висуванець і теде і тепе* (О. Гончар); *[Недільний форум опозиції нагадував свято правди і щасливого майбутнього.] Палкі речі опозиціонерів, заклик до боротьби і теде і тепе* (П. Паламарчук); *Потім був театральний режисер, не менш успішний, модний, молодий та дуже перспективний художник, який уже в наступному місяці відкриває виставку картин, присвячену її [Мавки] творчості... і теде, і тепе...* (Дара Корній); — *Знаю, — він людина, така, як ми, нічим не гірша, і теде, і тепе* (В. Лис); *На перший раз вудки ламаємо, на другий раз руки, ноги і те-де, і те-пе* (А. Кокотюха).

Досліджувані мовні одиниці, побудовані за зразком сурядних словосполучень з парним сполучником *і (й)*, становлять групу специфічних стійких сполук, які зазнали процесу вторинної фразеологізації, одним із формальних свідчень якого є вже згадувані орфографічна та пунктуаційна непослідовності. Для цих одиниць регулярним є входження до складу сурядного ряду, компоненти якого перебувають між собою у відношенні логічної віддаленості або навіть несумісності й цим самим забезпечують стилістичний ефект повідомлюваного, нерідко перетворюються на мовну гру з її стратегічними настановами, які мовець (автор тексту) адресує реципієнтові.

Незмінюване слово *тощо* й усі аналізовані в роботі умовні скорочення та їхні формальні еквіваленти можуть заступати 1) однорідні члени в

простому ускладненому реченні: *Вже коли син після семирічки вчився в агрономічному технікумі і приїжджав додому на канікули, батько, жартома розігруючи відому сцену з «Тараса Бульби», борюкався з ним і всіляко заохочував, жахаючи матір, підіймати важкі колоди, млинові колеса тощо* (В. Козаченко); *Встановився ось який ряд послуху: Рудько — Сірий — Чорний — Рябенький і т. д.* (Олег Ольжич), 2) предикативні частини у складному реченні: *Я знаю, що він думає: він хоче сказати, що так нечесно, що так комунари не роблять, що це — вакханалія і т. д. і т. п.* (М. Хвилювий); «...ані слівця про те, куди Ви гадаєте їхати з Рима і де гадаєте провести літо — чи повернетесь до Парижа за Вашими речами, що роблять Ваші супутники, чи є у Вас ще супутники і т. ін.» (О. Іваненко) і 3) парцеляти, тобто додані до опорного речення після розділової паузи одна чи кілька інтонаційно-смыслових одиниць, що “разом з першим передають зміст одного висловлення” [15, с. 46], підкреслюють його значущість, актуалізують і посилюють його інформативну місткість, употужнюють експресивність і виразність: *Одначе батьки, видно, мало турбувались його питаннями, а зате журились, як і де дістати грошей? Що можна продати? Як дотягти з хлібом до нового врожаю? Скільки було б карбованців за годовану льоху? Тощо* (У. Самчук); *І стоїть знову сірий біля воза, думає думку волячу, аж доки знову: — Триста! І т. д., і т. д.* (Остап Вишня).

Найтиповішим для слова *тощо* і виразів *та ін.* (= *та інше, та інші*), *і (й) ін.* (= *і [й] інше, і [й] інші*), *і т. ін.* (= *і таке інше, і такі інші*), *і под.* (= *і подібне*), *і т. п.* (= *і таке подібне*), *і т. д.* (= *і так далі*) є позиція останнього однорідного члена стосовно двох і більше попередніх, ужитих без сполучників або — зрідка — з ними. У цьому разі субститути, маючи специфічну лексико-граматичну репрезентацію, разом з іншими компонентами (іншим компонентом) стають повноправними реалізаторами таких основних принципів однорідності, як об'єднаність сурядним зв'язком, вираження однотипних понять, перебування в однакових синтаксичних відношеннях з одним із членів речення, однофункційність, тобто виконання ідентичної з цими компонентами (цим компонентом) функції головного або другорядного члена простого ускладненого речення: *І вони пішли за клуню, де ростуть кущі агрусу, малини, бозу тощо* (У. Самчук); *На всі голоси дзвеніли стальні тарілки на осях, перегукувався скот з усіх кінців ярмарку ... тощо* (Ю. Яновський); *Це виявилось в турботах і піклуванні, щоб він не застудився, не «перекунався» і т. ін.* (О. Іваненко); */ Хочу залишитися жінкою. / Бути нею найперше, а вже потім художницею, мислячою людиною тощо* (П. Загребельний); *І баба Мокрина була його заступником по нашому двору — збирала на храм гроші, скликала бабів на збори тощо* (В. Нестайко); *Звідти обійшов кілька обійсть і змовив дівчат до соломи, подавання в барабан тощо* (У. Самчук); *Обоє несли на руках багато речей: одіж, килими, білля, постіль і т. ін.* (О. Кобилянська); *Йому «вгорі» видадуть веселкориб'ячу луску: ордени, «путьовки», абонемент на видовища, грошові конверти тощо* (В. Винниченко); *Практику маю — з комсомольцями тощо* (М. Куліш); *Помалу стандартні невинні запитання про соцстан*

тощо перейшли в запитання каверзні, єхидні, з «пасткою» (І. Багрянний); Вони [хроматичні кольори] мають три основні властивості: кольоровий тон — відтінок, який характеризує колір як червоний, жовтий **і т. ін.**, насиченість — ступені вираження кольорового тону і світлість — ознака, що визначає колір як світлий або темний (О. Костянтинова); Відсутність якихось (лексичних, синтаксичних, морфологічних **та ін.**) ознак засвідчує похідність слова (І. Вихованець); А на свята, тобто на Новий рік, на Різдво, на Перше Травня, на Великдень, на День фізкультурника, на храм, на Водохреще **і т. д.** (Книші не пропускали жодного ні церковного, ні нашого, радянського, свята) вони випивали сімейно, удвох (В. Нестайко).

Сурядні ряди з однорідними членами *та ін.* (= *та інше, та інші*), *і (й) ін.* (= *і [й] інше, і [й] інші*), *і т. ін.* (= *і таке інше, і такі інші*), *і под.* (= *і подібне*), *і т. п.* (= *і таке подібне*), *і т. д.* (= *і так далі*), *тощо* мають рідше дво-, частіше багатокомпонентну організацію: Так ось: після виходу «Краси вірності» у нас з Олесем Терентійовичем періодично відбувався якийсь обмін думками про сучасний літературний процес **і т. ін.** (М. Наєнко); Офіцерам видавали коньяк **і таке подібне** (О. Добржанський, В. Старик); Того дивного опоетизованого (Ах, Арсеньєв! Ах, екзотика!) — наївного племені дітей природи, що уже вигибали, як малі діти, від усіх благ чужої колонізації: від алкоголю, люесу *тощо* (І. Багрянний); Ви вже даруйте мені, якщо це не тактовно, нескромно **і т. д.** (О. Сизоненко); ...на вигоні, площі підгукуючи, підкидаючи ліктями, хлопчики силкуються удати із себе шмулів, буланів, кацапів *тощо* (В. Винниченко).

Досліджувані мовні одиниці наділені потенційною спроможністю приєднуватися до однорідних членів різної будови, отже, і потенційно заступати 1) одиничні поширені або непоширені члени речення: Питали про життя на волі, про погоду, про врожай, про спортивні змагання *тощо* і чекали з надзвичайною цікавістю, що ж він скаже (І. Багрянний); Чи закоханий він у неї, цього я не знаю, але вона аж ніяк не заслуговує бути предметом материнського розпачу **і т. ін.** (О. Іваненко); Тоді матимеш щастя (атраксію, нирвану, царство небесне **і т. ін.**) (В. Винниченко); 2) пари поширених або непоширених членів речення: Упродовж ХІХ ст. виникали і літературні дискусії, які стосувалися безпосередньо літературного життя, як-от: полеміка між прихильниками реалістичного міметизму, часто в народницькому розумінні, та модерністами на початку ХХ ст., зокрема між С. Єфремовим та Хоткевичем, між газетою «Рада» та часописом «Рідна хата» **та ін.** (Літературознавчий словник-довідник); У сучасній мовній практиці трапляється різне написання іноземних власних назв — особових імен і географічних найменувань, напр.: Арістотель і Аристотель, Дідро і Дидро, Сізіф і Сизиф, Тібет і Тибет, Сіракузи і Сиракузи, Сан-Франціско і Сан-Франциско **і под.** (Довідник з культури мови). Virізнені поліфункційні стосовно структури однорідні члени речення можуть супроводжувати узагальнювальні слова, для яких типовою, але не єдиною можливою є препозиція: А те, що він назвав «смуга перешкод», то був комплекс різних перешкод: колода, яма з водою, високий паркан, низенька дрютяна загорожка, під якою на пузі

пролазити, **тощо** (В. Нестайко); Але більшість їла що попало: огірки, яблука, груші, сливи, хліб **тощо** (О. Довженко); В Асканії тоді був великий ставок, навіть кілька ставків, де багато було дикого птаства: диких качок, гусей, лебедів **і т. ін.** (Остап Вишня); Зразу так-таки і беретися вчити Джека різних потрібних мисливських штук: іти за ногою, приносити поноску, шукати заховану якусь таку річ **і т. д.** (Остап Вишня). Субститут однорідного члена, що завершує однорідний ряд, як і інші конкретно вербалізовані його члени, співвідноситься з узагальнювальним словом як родове / видове, ціле / частина, уточнювальне / уточнюване. Саме ж узагальнювальне слово виражає пояснювальні відношення.

Найважливішою диференційною ознакою ряду однорідних членів простого ускладненого речення із компонентами *та ін.* (= *та інше, та інші*), *і (й) ін.* (= *і [й] інше, і [й] інші*), *і т. ін.* (= *і таке інше, і такі інші*), *і под.* (= *і подібне*), *і т. п.* (= *і таке подібне*), *і т. д.* (= *і так далі*), **тощо** є його відкритість у плані інформативної наповнюваності. Навіть неповторювані єднальні сполучники *і (й), та*, поєднуючи останній позбавлений конкретної семантики член речення *та ін.* (= *та інше, та інші*), *і (й) ін.* (= *і [й] інше, і [й] інші*), *і т. ін.* (= *і таке інше, і такі інші*), *і под.* (= *і подібне*), *і т. п.* (= *і таке подібне*), *і т. д.* (= *і так далі*) з попереднім (попередніми), виконують свою основну функцію — указівка на закритість однорідного ряду — лише формально. Конструкції, утворені за зразком субмоделі «однорідний член речення + однорідний член... + [сполучник + однорідний член-субститут]» наближаються своїм семантичним описом до синтаксичних структур, в основі яких лежить субмодель «[сполучник + однорідний член] + [сполучник + однорідний член] + [...] + [сполучник + однорідний член-субститут]».

Уже було наголошено, що вирази *та ін.* (= *та інше, та інші*), *і (й) ін.* (= *і [й] інше, і [й] інші*), *і т. ін.* (= *і таке інше, і такі інші*), *і под.* (= *і подібне*), *і т. п.* (= *і таке подібне*), *і т. д.* (= *і так далі*) і їхній корелят **тощо** здатні перебирати на себе роль субститутів однотипних предикативних частин складного речення, отже, й ідентифікуватися з цими частинами в плані синтаксичної специфікації. Мовиться передусім про складнопідрядні речення розчленованої та нерозчленованої структури й ті єднальні складносурядні речення відкритої структури, у яких «обмеження виникають лише з точки зору лексичної достатності» [14, с. 306]: *При цьому він почав свої поважні розмови, — куди, мовляв, біжить ця річка, які риби в ній, скільки років, де живуть лебеді, що ми живемо в Росії тощо* (У. Самчук); *Перечислялося всі заслуги того орденоносного тов. Медвина — «ветерана ВЧК — ОГПУ — НКВД, славного і доблесного чекіста», що в боротьбі з ворогами не знав пощади і жалості і що рука в нього не дрижала ніколи... і т. д.* (І. Багрянний); *Але могло також статися, що ті Домбровські попереверталися просто з Дубровських, як Церпінці з Терпецьких, Жевускі з Ревуцьких, Яжемовські з Яремовських, Махцевічи з Махтеєвичів і т. д., а Радзівілли зі звичайних собі українсько-білоруських Рабоволів* (Г. Журба); *Він мав повідомити, які в них плани, скільки зброї тощо* (М. Куліш).

Стосовно слова *тощо*, то цілком імовірним є припущення, що воно спроможне заступати неverbалізовану предикативну частину безсполучникового складного речення, пор.: *А римувати по-українському особливо важко: рим не так багато, на анонси не кожен відважиться* **і т. д.** (В. Стус). → *А римувати по-українському особливо важко: рим не так багато, на анонси не кожен відважиться тощо*. Субститутивні предикативні частини складного речення вступають у відношення структурно-семантичної рівнозначності з попередніми предикативними частинами і «як частини цілого перебувають в однаковому відношенні до цього цілого» [8: 120].

Субститутивні властивості однорідних членів простого ускладненого речення, предикативних частин складного речення поширюються також на парцеляти, які диференціюють на два типи: 1) ті, що конкретизують один із членів базової частини, і 2) ті, які декодують усю базову частину: — *Та в Хосівці самі жаби! Коли вже їхати, щоб з качками бути, так тільки на Яготин. От там качви... І т. д., і т. п.* (Остап Вишня); *Пошлю і попрошу подати якийсь знак, бо так далі жити не можна. І так далі, і тому подібне ...* (О. Довженко).

Складною є не лише проблема синтаксичної специфікації, а й частиномовного статусу виразів *та ін.* (= *та інше, та інші*), *і (й) ін.* (= *і [й] інше, і [й] інші*), *і т. ін.* (= *і таке інше, і такі інші*), *і под.* (= *і подібне*), *і т. п.* (= *і таке подібне*), *і т. д.* (= *і так далі*) і незмінюваного слова *тощо*. У цьому контексті важливо зацентувати увагу на тому, що немає підстав розмежовувати або протиставляти за якими-небудь критеріями умовні позначення слів, словосполучень і їхні нескорочені еквіваленти. Що ж до граматичної кваліфікації аналізованих мовних одиниць, то в науковій літературі не існує єдиного погляду. Лексикографічні джерела «здебільшого зазначають незмінюваність цих слів, не вказуючи на їх частиномовну належність» [7: 48], а тим паче на їхню синтаксичну роль [13: II: 209; IV: 8; VII: 735; X: 18].

На нашу думку, першою операцією алгоритму розв'язання порушеної проблеми є ідентифікування умовних скорочень і їхніх формальних еквівалентів — субститутів однорідних членів простого ускладненого речення, предикативних частин складного речення, парцелятів — як фразеологізованих одиниць, об'єднаних такими структурними субмоделями: «сполучник сурядності + субстантивованій займенниковий прикметник» (*та ін.* [= *та інше, та інші*], *і [й] ін.* [= *і [й] інше, і [й] інші*]), «сполучник сурядності + субстантивованій власне-прикметник» (*і под.* [= *і подібне*]), «сполучник сурядності + займенниковий прикметник + субстантивованій займенниковий прикметник» (*і т. ін.* [= *і таке інше, і такі інші*]), «сполучник сурядності + займенниковий прикметник + субстантивованій власне-прикметник» (*і т. п.* [= *і таке подібне*]), «сполучник сурядності + субстантивованій займенниковий прикметник + субстантивованій власне-прикметник» (*і т. под.* [= *і тому подібне*], *марк.*), «сполучник сурядності + займенниковий прислівник + власне-прислівник» (*і т. д.* [= *і так далі*]). Друга важлива операція алгоритму — визнання

того, що утворені за зразком структурних моделей «сполучник *і (й) (та)* + повнозначне слово», «сполучник *і (й)* + повнозначне слово + повнозначне слово», конкретними репрезентантами яких є подані вище субмоделі, фразеологічні вислови номінативного типу здебільшого опосередковано співвідносяться з тією або тією частиною мови, і відбувається це не за формально-граматичними ознаками їхнього стрижневого компонента, а на підставі характеру зв'язку їхньої семантики із планом змісту лексем певної частини мови. Формування фразеологічного значення, переконує О.І. Молотков, — це «не просто процес десемантизації слів, що становлять словосполучку, а утворення ... особливої одиниці мови з її специфічними властивостями» [17: 9]. Нарешті, важливо зважати ще й на таку операцію алгоритму, як орієнтування на іманентні функції конкретної частини мови.

Фразеологізми *та ін.* (= *та інше, та інші*), *і (й) ін.* (= *і [й] інше, і [й] інші*), *і т. ін.* (= *і таке інше, і такі інші*), *і под.* (= *і подібне*), *і т. п.* (= *і таке подібне*), *і т. д.* (= *і так далі*) за лексико-денотативним значенням, способом конкретно реалізованої семантики, яка частково мотивується їхнім конституентним ресурсом, і типом іманентних функцій (узагальнено-вказівна, субститутивна) співвідносяться із займенниковими словами, а як конкретніше, то із прономінативними субстантивами (*та ін.* [= *та інше, та інші*], *і (й) ін.* [= *і (й) інше, і (й) інші*], *і т. ін.* [= *і таке інше, і такі інші*], *і под.* [= *і подібне*], *і т. п.* [= *і таке подібне*]) і прономінативними адвербіативами (*і т. д.* [= *і так далі*]). Своєрідність перших полягає в тому, що вони, на відміну від власне-іменників, які безпосередньо номінують предмети позамовної дійсності, «лиш опосередковано позначають предмети, пов'язуючись із конкретною ситуацією», тобто «конкретної назви предмета не містять і вказують на певні предмети лише в конкретній ситуації», а «поза контекстом або ситуацією абсолютно не зрозумілі мовцеві або слухачеві», позаяк передають «тільки загальну (категоріальну) граматичну інформацію... вказують на предмети взагалі, або точніше кажучи, спеціалізовані на вираженні предметності». Окремішність других визначає те, що вони «поза контекстом ... дають тільки загальну (категоріальну) граматичну інформацію», лише опосередковано номінують ознаку ознаки, пов'язуючись із конкретною ситуацією, «з конкретним їх мовленнєвим характером у висловлюванні», тобто «не містять конкретної ознаки і потенційно можуть стосуватися багатьох власне-прислівникових компонентів» [3: 195], семантичний зміст яких становить те, що вони безпосередньо вказують на ознаку ознаки.

Такі різномірні критерії частиномовного ідентифікування, як ономазіологічна сутність, лексико-денотативний і власне семантичний універсалізм, узагальнена дейктичність і субститутивність, тобто потенційна здатність заступати собою різні синтаксичні позиції на рівні простого ускладненого, складного речення й за їхніми межами, можуть слугувати підставою для зарахування до розряду прономінативів незмінюваного слова *тощо*. Василь Ожоган кваліфікував «елементи» на зразок *та ін.*

(= *та інше, та інші*), *і (й) ін.* (= *і [й] інше, і [й] інші*), *і т. ін.* (= *і таке інше, і такі інші*), *і под.* (= *і подібне*), *і т. п.* (= *і таке подібне*), *і т. д.* (= *і так далі*), а також «незмінюваний компонент» *тощо* як контамінанти зі значенням займенникових і незмінних слів, особливість яких полягає в тому, що «вони тісно пов'язані з категорією неозначеності» [7: 48–49]. За своєю природою розглядувані в пропонованому дослідженні фразеологізовані вирази і справді є контамінованими утвореннями, які лише вказують на щось, когось, узагальнено називають щось, когось, тобто утворюють особливу систему субститутів, що виявляють спільність із займенниками, зокрема займенниковими іменниками (*та ін.* [= *та інше, та інші*], *і (й) ін.* [= *і (й) інше, і (й) інші*], *і т. ін.* [= *і таке інше, і такі інші*], *і под.* [= *і подібне*], *і т. п.* [= *і таке подібне*]) та займенниковими прислівниками (*і т. д.* [= *і так далі*]). Найвищим же ступенем узагальнення, тобто узагальненої вказівності, найширшою субститутивністю наділене незмінюване граматично поліфункційне слово *тощо*, позаяк воно інтегрує у своїй лексико-денотативній структурі узагальнену предметність й узагальнену ознаку ознаки, конкретизувати й увиразнити які може лише контекст.

Синтаксична зона займенникових фразеологізмів *та ін.* (= *та інше, та інші*), *і (й) ін.* (= *і [й] інше, і [й] інші*), *і т. ін.* (= *і таке інше, і такі інші*), *і под.* (= *і подібне*), *і т. п.* (= *і таке подібне*), *і т. д.* (= *і так далі*) і їхнього універсального відповідника — незмінюваного займенникового слова *тощо* — охоплює, по-перше, просте речення, у якому вони виконують функцію самостійного однорідного члена, по-друге, складне речення, у якому їм відведено роль специфічно вербалізованої предикативної частини, що виявляє прямолінійний зв'язок із попередніми частинами не лише на формально-граматичному й семантико-синтаксичному зрізі, а й на рівні предикативності, по-третє, пов'язані з комунікативною будовою речення парцеляти, репрезентовані у вигляді таких одиниць, як відносно самостійний член речення, відносно самостійна предикативна частина речення. Вони є органічним компонентом простого або складного речення, утвореного «при його членуванні на декілька висловлень у зв'язку з певною комунікативною ідеєю» і винесеного «за межу синтаксичної структури — речення» [6: 526]. На наш погляд, не обґрунтованим є твердження, згідно з яким «слова *та інші* розглядаються як однорідні члени, а «слова *і (й) т. д.* (і так далі), *і (й) т. ін.* (і таке інше) не вважаються однорідними членами» [1: 123]¹. За формально-синтаксичними і семантико-синтаксичними ознаками та морфологічними показниками вони не різняться між собою, що дає право тлумачити компоненти розглядуваної у статті парадигми як постпозитивні однорідні члени, приєднані сурядним зв'язком до попереднього

¹ У наступному виданні «Довідника з українського правопису» цього коментарю немає [2: 114–116].

однорідного члена (попередніх однорідних членів) простого ускладненого речення.

Потенційну синтаксичну роль займенникового слова *тощо*, прономінативних фразеологізмів *та ін.* (= *та інше, та інші*), *і (й) ін.* (= *і [й] інше, і [й] інші*), *і т. ін.* (= *і таке інше, і такі інші*), *і под.* (= *і подібне*), *і т. п.* (= *і таке подібне*), *і т. д.* (= *і так далі*) засвідчує й те, що вони можуть переходити до розряду інших частин мови, зокрема субстантивуватися й перебирати на себе синтаксичні функції іменника. Пор. у цьому контексті пов'язані логічно завершеною епістолярною ситуацією «лист (адресант) — відповідь на лист (адресат)» приклади: *Упередз'їздівському № ми хочемо дати коротенькі виступи (1 стор. на маш.) письменників про їхні думки, плани і т. д.* (З листа В. Бережного до О. Гончара) і *З твого «і т. д.» важко було зрозуміти, чого саме хоче [журнал] «Україна»* (З листа-відповіді О. Гончара В. Бережному).

Отже, аналізованим у статті субститутам *та ін.* (= *та інше, та інші*), *і (й) ін.* (= *і [й] інше, і [й] інші*), *і т. ін.* (= *і таке інше, і такі інші*), *і под.* (= *і подібне*), *і т. п.* (= *і таке подібне*), *і т. д.* (= *і так далі*) і незмінюваному слову *тощо*, яке є їхнім найрегулярнішим функційним відповідником, властиві своєрідні граматичні та семантичні закономірності. Інтегрує ці мовні одиниці те, що вони, по-перше, вживаються в кінці переліку чогонебудь, тобто завжди займають постпозицію, по-друге, вказують на неповноту того, про що йшлося, на гіпотетичну можливість його продовження, по-третє, дублюють синтаксичну поведінку тих компонентів (членів речення, предикативних частин складного речення, парцельованих одиниць), з якими перебувають у відношенні формально-синтаксичної, семантико-синтаксичної, комунікативної рівнозначності, по-четверте, експлікують узагальнено-вказівну семантику, по-п'яте, за частиномовним статусом співвідносяться з неоднорідними стосовно значення прономінативними словами — займенниковими іменниками та займенниковими прислівниками.

P.S. 1. Лінгводидактичний коментар

Синтаксичний розбір речення передбачає обов'язковий аналіз кожного повнозначного слова або сполуки слів як його компонента з притаманними йому формально-синтаксичними та семантико-синтаксичними функціями й морфологічними характеристиками. За рамками синтаксичного розбору, зрозуміло, і за межами речення не можуть залишатися вирази *та ін.* (= *та інше, та інші*), *і (й) ін.* (= *і [й] інше, і [й] інші*), *і т. ін.* (= *і таке інше, і такі інші*), *і под.* (= *і подібне*), *і т. п.* (= *і таке подібне*), *і т. д.* (= *і так далі*) і незмінюване слово *тощо*. Їх варто кваліфікувати (отже, і графічно ідентифікувати) як потенційні специфічно морфологізовані однорідні головні чи другорядні члени простого ускладненого речення, приєднані сурядним зв'язком до попереднього однорідного члена (попередніх однорідних членів), або як потенційні специфічно вербалізовані предикативні частини складного речення, приєднані сурядним

зв'язком до попередньої однотипної з ними предикативної частини (попередніх однотипних із ними предикативних частин).

P.S. 2. Пунктуаційний коментар

Потребують уніфікування й деякі пунктуаційні моменти, що стосуються вживання / невживання коми перед виразами *та ін.* (= *та інше, та інші*), *і (й) ін.* (= *і [й] інше, і [й] інші*), *і т. ін.* (= *і таке інше, і такі інші*), *і под.* (= *і подібне*), *і т. п.* (= *і таке подібне*), *і т. д.* (= *і так далі*), *і т. д. і т. д.* (*і так далі і так далі*), *і т. п. і т. п.* (*і таке подібне і таке подібне*), *і т.д. і т. п.* (*і теде і тепе, і так далі і тому подібне, і так далі і таке подібне*):

1. Якщо після однорідних членів речення, з'єднаних повторюваним сполучником *і (й)*, ідуть вирази *та ін.* (= *та інше, та інші*), *і (й) ін.* (= *і [й] інше, і [й] інші*), *і т. ін.* (= *і таке інше, і такі інші*), *і под.* (= *і подібне*), *і т. п.* (= *і таке подібне*), *і т. д.* (= *і так далі*), то вони теж розглядаються як однорідні й перед ними ставиться кома: *У столі він акуратно склав і підручники, і зошити, і альбоми, й т. ін.; Хлопець охоче займався спортом, захоплювався літературою і фізичної праці не цурався, і для духовної справи знаходив час, і т. д.* Пор.: *На недільник прийшли і Захарченко, і Левенко, і Ящук, і інші* [1: 123].

2. Кома не ставиться між двома однорідними членами речення, з'єднаними повторюваним сполучником *і*, що утворюють один суцільний або стійкий вираз: *і т. д. і т. д. (і так далі і так далі), і т. п. і т. п. (і таке подібне і таке подібне), і т.д. і т. п. (і теде і тепе, і так далі і тому подібне, і так далі і таке подібне)* [1: 122–124; 2: 114–116; 16: 135–136].

1. Бурячок А.А. Довідник з українського правопису / А.А. Бурячок, Л.С. Паламарчук, В.М. Русанівський, Н.І. Тоцька. — 2-ге вид., випр. й доп. — К.: Рад. школа, 1973. — 280 с.
2. Бурячок А. Довідник з українського правопису / А.А. Бурячок, Л.С. Паламарчук, В.М. Русанівський, Н.І. Тоцька. — 3-тє вид., випр. й доп. — К.: Рад. школа, 1984. — 280 с.
3. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті: монографія / І.Р. Вихованець. — К.: Наук. думка, 1988. — 256 с.
4. Городенська К. Граматичний словник української мови: сполучники / Катерина Городенська. — К. — Херсон: Вид-во ХДУ, 2007. — 340 с.
5. Грищенко П. «Та ін.»: (нотатка до розлогої теми) // Культура слова: науково-популярне видання / Нац. акад. наук України, Ін-т української мови. — К.: ВД Дмитра Бураго, 2010. — Вип. 72. — С. 101–106.
6. Загнітко А. Теоретична граматики української мови: синтаксис: монографія / Анатолій Загнітко. — Донецьк: ДонНУ, 2001. — 662 с.
7. Ожоган В. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови: монографія. — К., 1997. — 231 с.
8. Синтаксична концепція Арнольда Грищенка: вибране / упоряд.: І.В. Дудко, Ю.С. Макарець; ред. М.І. Степаненко. — К., 2011. — 436 с.
9. Скорочення слів в українській мові у бібліографічному описі: загальні вимоги та правила: ДСТУ 3582-97 від 4 лип. 1997 р. № 391. — К.: Гостандарт України, 1998. — 25 с.
10. Слинько І.І. Синтаксис сучасної української мови: проблемні питання: навчальний посібник / І.І. Слинько, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська. — К.: Вища шк., 1994. — 670 с.
11. Словарь сокращений русского языка: около 17700 сокращений / Д.И. Алексеев, И.Г. Гозман, Г.В. Сахаров; под ред. Д.И. Алексеева. — 3-е изд., с прил. новых сокращений. — М.: Рус. яз., 1983. — 487 с.

12. Словник скорочень в українській мові / уклад.: Н.Д. Гула та ін.; ред.-упоряд. В.В. Жайворонок, М.М. Фашенко; за ред. Л.С. Паламарчука. — К. : Вища шк., 1988. — 512 с.
13. Словник української мови : в 11 т. / ред. кол.: І.К. Білодід (голова) та ін. — К. : Наук. думка, 1970–1980. — Т. II. — 1971. — 550 с.; Т. IV. — 1973. — 839 с.; Т. VII. — 1975. — 832 с.; Т. X. — 1979. — 658 с.
14. Сучасна українська мова : підручник / О.Д. Пономарів, В.В. Різун, Л.Ю. Шевченко та ін.; за ред. О.Д. Пономарева. — К. : Либідь, 1997. — 400 с.
15. Українська мова : енциклопедія / редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О., Зяблюк М.П. та ін. — 2-ге вид., випр. і доп. — К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2004. — 824 с.
16. Український правопис / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. — 3-тє вид., випр. й доп. — К. : Наук. думка, 1990. — 240 с.
17. Фразеологический словарь русского языка / под ред. А.И. Молоткова. — М. : Сов. Энциклопедия, 1968. — 544 с.

Статтю отримано 31.08.2016

Mykola Stepanenko

Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University, Poltava

«ET AL.», «AND SO ON. AL.» ...

(a grammar comment to a broad theme)

The article is devoted to the analysis of grammatical expressions which are actively used in modern Ukrainian language as so on. (Etc., etc.), et.al, other (And (also) the other, and (s), etc.), and others, and the like and an unchangeable word and so on : syntax zone (simple complicated sentence, complex sentence, parcell constructions), syntactic functions (main, a minor members of the simple sentence, predicative part of a complex sentence, relatively independent communicative item) of the language units were analyzed, their lexical-semantic, phraseological structures, parts of speech affiliation, substitute properties, the amplitude of system correlative relationships, lexical-semantic selection were determined.

Keywords: expressions and so on (Etc., etc.), and others, the others, and so on, et al., (And so on, and such others), and the like, an unchangeable word etc. substitutes; similar members of the sentence; predicative parts of a complex sentence; parcell units; pronominal units, pronoun word; pronoun nouns; pronoun adverbs.

Мовна мозаїка

ЗАКОНОПРОЕКТ...— НЕ ДАНИЙ

21 вересня 2016 р. депутати Верховної Ради обговорювали законопроект Державного бюджету України на 2017 рік. Висловлюючи слушні зауваження та важливі доповнення до цього проекту, вони помилково означували його дієприкметником *даний*: *даний законопроект, даний бюджет, у даному проекті бюджету, потрібно внести зміни до даного проекту бюджету* та ін. Як відомо, *даний* має значення «який хтось дав», пор. у Т.Г. Шевченка: *По якому правдивому, Святому закону І землею, всім даною, І сердешним людом Торгуєте?*

Законопроект Державного бюджету України на 2017 рік уряд подав до Верховної Ради для обговорення, тому правильно вживати: *Поданий законопроект Державного бюджету...; У поданому законопроекті Державного бюджету...; Запропонований законопроект Державного бюджету України на 2017 рік потребує доопрацювання...; Цей законопроект Державного бюджету України...; У цьому проекті бюджету...* та ін.

Катерина Городенська

УДК 81'373'421

Тетяна Коць

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ОЦІННІСТЬ ЯК СЕМАНТИКО-СТИЛІСТИЧНА КАТЕГОРІЯ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛЮ

У статті проаналізовано тенденції української літературної мови у зв'язку з суспільно-політичними реаліями ХХ століття. Простежено зміни в мовному сприйманні і свідомості суспільства на прикладі періодичних видань. Досліджено різноманітність поглядів, думок мовного середовища різних часових періодів, розкрито взаємозв'язок між розвитком мови, мовним сприйманням і суспільно-економічним та політичним життям. Звернено увагу на зміну цінностей влади і суспільства, семантичні процеси, виражальні функції висловлювань.

Ключові слова: оцінність, оцінні мовні одиниці, позитивнооцінні одиниці, негативнооцінні одиниці, експліцитні мовні засоби, імпліцитні мовні засоби, семантичні процеси.

Семантико-стилістична категорія *оцінності* виявляє зв'язок з *емоційністю*, *експресивністю*, проте не ототожнюється з названими поняттями. С.Я. Єрмоленко зазначає, що «емоційне в мові завжди експресивне, але не кожне експресивне явище належить до емоційних» [4: 157]. Емоційні й експресивні одиниці містять негативну і позитивну конотацію, але оцінність — поняття ширше. Оцінку можуть передавати й нейтральні мовні засоби. Н.Д. Арутюнова розрізняє *сенсорні* і *абсолютні* оцінки [1: 46]. *Сенсорні* оцінки поділяють на *гедоністичні* (те, що подобається) і *психологічні* (інтелектуальні й емоційні). *Абсолютна* оцінка виражає естетичні й етичні цінності суспільства. Оцінка може бути також нейтральною. Німецький вчений Улл Фікс називає її раціональною [19: 10]. Багатовимірність функціонального вживання оцінних засобів мови унеможливорює їх чітку класифікацію за єдиною ознакою, що особливо помітне в переході оцінної лексики в синтаксичні структури.

© Т.А. КОЦЬ, 2016

З огляду на це оцінність кваліфікуємо як семантико-стилістичну категорію, яка, ґрунтуючись на протиставленні часткових значень негативної, позитивної або нейтральної оцінки, передає ставлення мовця до названого предмета, явища, поняття.

Категорію оцінки доцільно розглядати в плані змісту і в плані вираження. У плані змісту оцінка може бути нейтральною, позитивною і негативною, а в плані вираження експліцитною і імпліцитною. Експліцитні одиниці передають оцінку безпосередньо, а імпліцитні потребують складнішого і глибшого опосередкованого процесу сприймання.

Мовні механізми оцінки, емотивності та експресивності (семантико-стилістичних засобів суб'єктивного увиразнення мови) вивчають переважно в синхронному аспекті на різних рівнях мовної структури (М.М. Пилинський, М.А. Жовтобрюх, С.Я. Ермоленко, В.А. Чабаненко, С.П. Бирик, О.А. Стишов, О.О. Селіванова, В.М. Адмоні, О.М. Вольф, Є.М. Галкіна-Федорук, В.О. Жеребков, О.І. Москальська, В.І. Охріменко, В.М. Телія, В.І. Шаховський, О.Й. Шендельс та ін.).

Оцінність прямо пов'язана зі специфікою розвитку літературної мови, з суспільно-політичними і культурними умовами життя суспільства, які в українських реаліях постійно змінювалися. Мова періодичних видань фіксує синхронну часову відповідність цінностей конкретної історичної доби оцінним функціям лінгвальних одиниць. Разом зі зміною ідейно-естетичних засад українського суспільства і відбиттям їх у мові періодичних видань, які завжди були потужним інструментом формування масової свідомості, змінювалася шкала цінностей, зафіксована в мові періодики. Діахронні перетворення оцінної семантики відбивають і природні закономірності, і штучне регулювання переходу мовної системи від одного стану до іншого.

За семантикою мовних одиниць можна чітко визначити часові параметри газетного тексту. Кожна доба залишала свій відбиток на сторінках української періодики і на свідомості суспільства.

Підхід, який ми пропонуємо, — це бачення історії літературної мови не як списків зібраної суспільно-політичної лексики, а як оцінних категорій, які охоплюють найрізноманітніший мовний матеріал. Джерельна база дослідження — центральні і всі регіональні періодичні видання різної тематики.

Динаміку цінностей і їхнє відбиття в мові покажемо на прикладі двох історичних періодів — 10—20-х рр. і 30—50-х рр. ХХ ст.

Оцінна семантика розкривається у відповідних контекстуальних умовах, зокрема в оновленні структури та семантики компонентів, стилістичної маркованості синтаксичних одиниць.

Мова періодичних видань початку ХХ ст. засвідчувала позитивну оцінку суспільних, релігійних норм: національну ідею, християнські закони, моральні якості індивіда, патріотизм, громадянську позицію тощо.

Становлення публіцистичного стилю позначене вживанням біблійних висловів, що виражали ставлення мовця до етичних цінностей люд-

ства, напр.: *У будь-яких умовах ми повинні бути людьми моральними, духовними, доброзичливими. Бо коли приходили до Бога сотки бай тисячі, а тисячі, Він звіщав тоді великі слова: «Любіть ближніх своїх, як самих себе!». Віра в Бога допоможе нам захистити власну волю і зберегти національну гідність* (Г, 7.01.1914).

Центральне поняття більшості газетних статей народ об'єднувало переважно позитивнооцінні мовні одиниці. Експліцитно виражену оцінку фіксують епітети не з емоційної, а з інтелектуальної сфери мовомислення: *свідомий, культурний, інтелектуальний, духовний, лояльний, освічений, мудрий, щирий, гідний*. Їхню оцінну семантику увиразнювали структури з антитезою, яка додавала емоційної конотації напр.: *Чи ти єсть народ свідомий і культурний, чи може живеш і ходиш з заплющеними очима, як сліпець невидючий...* (М, 30.11.1912); *Українці — народ гідний, інтелектуальний, працьовитий. Чи ми використовуємо цей потенціал, чи дамо себе знищити?* (ВС, 7.06.1917).

Імпліцитну позитивну оцінку містили дієслова з семантикою результативності та віддієслівні іменники, які зберігали значення вихідного дієслова. Народ у той історичний період *росте, живе, розвивається, перемагає, прагне мати власну державу*, відповідно утверджуються і його атрибути, насамперед — мова, напр.: *Виходячи з самісінької глибини народнього життя, народньої душі, мова росте, розвивається поруч з тим, як росте й розвивається народ і його культура взагалі* (Ч, 17.09.1917); *Перебувши большевицьку бурю, Український народ всіми силами приступає до утвердження своєї влади на своїй власній землі* (НС, 8.03.1918).

Одна з найхарактерніших ознак мови публіцистики початку ХХ ст. — незначна кількість заперечних конструкцій. Утверджувалися цінності національно-визвольної доби, пропагувалися духовні, моральні і християнські ідеали. На сторінках преси представлені здебільшого оптимістичні настрої суспільства, які прочитуються у стверджувальних дієслівних конструкціях, оформлених як парцельовані структури складного синтаксичного цілого: *І настане мир, окуплений кров'ю. І стане нове життя, на руїнах української землі. І буде пам'ять про нас в наших дітей і внуків, і правнуків. Не занепасти ми свою долю в історичній добі. Ми виберемо собі належне місце, серед народів оружною рукою* (Б, 15.01.1916).

Імпліцитну знакову оцінку передавали поняття-символи *хліб, жнива*. Боротьба за національну ідею порівнювалася з важкою хліборобською працею, здобутки — зі щирим збіжжям, з важкими жнивами. Волю народу порівнювали з найдорожчим — хлібом, напр.: *Не легко набрати на цілий сніп щирого збіжжя. Важкі наші жнива й тяжко збирати колосся* (С, 14.01.1912).

Елементом позитивної психологічної оцінки були слова з естетичної сфери мовомислення. Прагнення українців до волі, до незалежності *заціпало струни почуттів, проникало в душу*, його називали *музикою, співом, життям*. Це викликало багатозначне сприйняття цих понять, наприклад *музику* (прагнення) українського народу називали *різкою, бадьорою, оглушаючою, живою, новою*, наприклад: *Різка, оглушаюча, а разом бадьора,*

повна віри в свою провість і в свою перемогу ся нова музика українського народу (С, 28.01.1912).

Щоб досягти мети — національного розвитку, треба було піднести дух, який часто ідентифікували з моральним примусом, здоровою непідкупною громадською опінією, напр.: *Майбутність народу, який не має своєї держави, лежить у сильному розвитку морального примусу, в здоровій непідкупній громадській опінії, яка змушує до виконання громадських обов'язків тих, хто сам не доріс до почуття їх обов'язковості* (М, 2.01.1912).

У кінці ХІХ — на поч. ХХ ст. поняття *політичний, ідейний* мали позитивну конотацію і відповідали значенням слів 'моральний', 'розумний', 'добрий', напр.: *Добре людині, коли в неї зійшло зерно розуму, доброї волі, поваги до себе, і є в його добрий Бог. Про такого чоловіка ми кажемо, що він політичний, ідейний* (М, 2.01.1912).

Негативну психологічну оцінку мало все те, що перешкоджало розвитку української ідеї, побудові власної держави.

На означення політики Росії вживалися мовні одиниці з неприхованою негативнооцінною семантикою, за якими часто впізнаємо відомі образи Тараса Шевченка, напр.: *Російські тюрми та неісходима, студена Сибір заповнена найкрасшими нашими синами, а дома гуляла по наших полі козацька нагайка і кірвала його (КОГО?) до кости* (Б, 7.01.1916).

Психологічну, емоційно-оцінну функцію виконували цитати з мовиджерела, а також уведені в синтаксичні структури негативнооцінні епітети, напр.: *Вже давно наказано: «Малорусского языка нѣтъ, не было и не может быть», але він «клятий» все ще животіє і не дає «истинно-русскимъ малороссамъ» спокійно спати, знявши вояцьку зброю, котрою змагаються вони з мертвою, мовляв, мовою* (Г, 31.12.1915).

У 30—50-х рр. ХХ ст. внаслідок дії тоталітарної комуністичної ідеології було суттєво обмежено не лише функціональні можливості української мови, а й її виражальні можливості. Після періоду піднесення, активного розвитку настали часи жорсткого придушення національної свідомості і мови. Українськомовні періодичні видання, хоч були поширені у всіх регіонах країни, стали тематично одноманітними і виконували функцію породження, утвердження комуністичної ідеології в масовій свідомості народу. Проблеми духовності, релігії, національного розвитку не порушувала жодна газета. Як наслідок: у мові публіцистичного стилю не функціонувала значна частина абстрактної, самотутньої експресивної лексики, синонімів, вилучено з ужитку діалектизми, обмежено словотвірні і синтаксичні можливості мови.

Специфіка оцінних мовних одиниць полягала в семантичній прозорості й однозначності переважно експресивних компонентів. Позитивну оцінку мали лише радянські реалії життя. Негативно оцінювалося все, що містилося і відбувалося за межами СРСР. Кардинально змінилися пропаговані цінності: духовні, національні, християнські ідеали було відкинуто і зосереджено увагу на формуванні не національної свідомості, а класового суспільства без традицій, власної культури і самоідентифікації.

Традиційні для українського мовомислення позитивнооцінні слова і вислови *християнство, національний, духовний* набувають протилежної неприхованої негативної оцінки, напр.: *Соціальні принципи христіанства підносять боягузливість, презирство до самого себе, самоуниження, підкорення, смирення, словом — всі якості черні, але для пролетаріату, який не хоче, щоб з ним поводитися як з покидьками людства, для пролетаріату сміливість, самосвідомість, почуття гордості й незалежності — важливіше хліба* (З, 3.04.1941); *Представник будь-якого народу світу, який вважає себе національним елементом і не бореться за зближення з СРСР і заперечує, що боротьба за зближення і дружбу з СРСР — найкращий шлях боротьби за свободу кожного народу, є націоналістом, лжепатріотом і агентом імперіалізму* (РО, 24.06.1950).

Мова періодики 30—50-х рр. демонструє вживання заперечних конструкцій, яких не було в мові публіцистичного стилю попередніх років. Закріплені в мовній свідомості українців негативнооцінні слова *безбожник, антицерковний, антиріздвяний, антинаціоналістичний* у періодичних виданнях набувають у контексті виразної позитивної конотації, напр.: *На 1 липня цього року (1938) по області нараховувалось 227 осередків **войовничих, антинаціоналістичних безбожників**, в яких було 7112 членів. За ними наше майбутнє!* (БП, 29.12. 1938). Лексика з семою заперечення, яку передавали префікси **без-, анти-** тощо, сама по собі містила негативну оцінку, яка в контекстуальному оформленні набувала протилежної позитивної оцінки, що й закріплювалося в масовій свідомості суспільства. О.О. Потєбня зазначав, що «заперечення само по собі неможливе, оскільки не називає будь-яких причин, які б наштовхнули на таку думку. Реальність дає для думки тільки позитивні величини. Заперечення — це усвідомлення процесу зміни одного сприймання іншим» [12: 219—220].

Гаслом періодичних видань і самої епохи були вислови на зразок: *Ми бачимо, як росте нове людство. «Для цього нового людства не треба буде бога, який стоїть над природою: воно само буде владарем природи»* (БП, 6.10.1938).

У 30-ті р. XX ст. через посередництво періодичних видань до активного вжитку увійшли виразно негативно конотовані слова та словосполучення *куркуль, буржуазний націоналіст, ворог народу, класовий ворог, дрібнобуржуазні елементи*. Л.Т. Масенко зазначає, що до колективізації слово *куркуль*, хоча й існувало, вживалося рідко й не мало негативних конотацій. Воно було синонімом до слова *хазяїн* [9: 27]. Негативну неприховану психологічну оцінку посилювали епітети, порівняння й метафоричні конструкції, напр.: *Троцькістсько-бухарська банда і буржуазні націоналісти хотіли розчленувати Радянський союз. Як хижі звіри ділять здобич, так і вони в уяві своїй краjali на шматки карту СРСР, торгували нашою батьківщиною на міжнародному ярмарку, готуючи імперіалістське фашистське ярмо трудящим країни рад. Але не вдалась підла і жалюгідна мрія! Радянська розвідка, очолювана сталінським паркомом товаришем Єжовим, зупинила бандитську руку цих скажених собак. З усіх кінців нашої*

планети несеться великий народний клич: — *Знищити ворогів народу, смерть ворогам!* (БЗ, 20.10.1938).

Формувалася позитивнооцінна семантика слів *партія, комуніст, НКВС, пролетаріат, сталінський, ленінський, комуністичний, більшовицький*, які виразно контрастували в тексті з номінаціями «ворогів народу», напр.: *Славні органи НКВС, очолювані Сталінським наркомом тов. Єжовим, розтрощили осині гнізда шкідників. Але заспокоюватись неможна. Треба і надалі продовжувати роботу по викорчовуванню решток цих ворогів народу в органах юстиції, наполегливо працювати над ліквідацією наслідків шкідництва* (БП, 20.10.1938).

Упродовж 30—40-х рр. розширилася семантика слова *фашизм*. У 30-ті р. фашизмом називали національно-визвольний рух всередині України, і слово фашизм було синонімом до словосполучення «буржуазні націоналісти, напр.: **Фашизм** — *найлютіший ворог свободи і незалежності народів. Мобілізуймо всі сили на боротьбу з буржуазними націоналістами!* (МП, 5.11.1938). Періодичні видання, використовуючи широкий інформаційний простір, поширювали звернення про єдиний, на погляд влади, можливий шлях народу в умовах бездержавності. Викорінювали зі свідомості всі людські якості, які формували особистість. Мета тоталітарного режиму — будь-якими засобами створити «народні маси», колективні організації, якими було легко керувати. У таких зверненнях частовживаними були слова з виразною психологічною негативною семантикою знищення: *бити, репресії, ліквідувати, засудити, знищити, розстріляти*, що формувало в свідомості людей настрій пригніченості, страху, напр.: **Били, б'єм, і будем бити! Червона армія непереможна!** (БП, 6.10. 1938). Твердження про невідворотність кари для кожного, хто чинитиме навіть найменший опір системі, оцінно увиразнювалося в парцельованих синтаксичних конструкціях, напр.: *За розкрадання колгоспного хліба — до розстрілу. В с. Вікторівка виїзна сесія облсуду засудила до розстрілу куркульку Григоренко Марину за систематичне розкрадання хліба з колгоспних ланів* (БП, 1.09.1932).

Демократичний, нетоталітарний погляд на процеси в підрадянській Україні висловлювали газети «Буковина» та «Діло», які виходили у Західній Україні, на територіях, що до 1939 р. були під владою Румунії, Польщі та Чехословаччини. Стиль цих видань був традиційно позначений впливом художнього мовомислення, що особливо помітно у відтворенні життя українців, яке розділилося на два оцінно протилежні періоди — до 30-х і після 30-х р. XX ст. Найбільшими цінностями цієї частини України, що виразно демонструють періодичні видання, традиційно залишалися християнські ідеали, духовність, боротьба за національну ідею.

Словам *бити, знищити, викоринити, репресії, смерть* (суть комуністичного режиму) протиставлено інші людські цінності, вербалізовані в лексичних засобах на зразок: *спокій, мир, любов, віра, світло, добро*, пор.: **«На землі спокій, мир, любов, а серед людей вдоволення».** *Ось ідеал людини-християнина, щоб на землі запанував спокій та щоб усі були вдоволені* (Д, 7.01.1939).

Дії радянської влади оцінювали як «червоний терор» проти українського народу: *На кожному кроці управління державної безпеки, що все бачить, все чує, все знає, застосовує нечуваний у світі червоний терор, суд, який знає тільки один спосіб кари — розстріл* (Д, 14.01. 1939). Синонімами до слова *терор* виступали *розгром, знищення, винищення, руйнація*, які в тексті утворювали синонімічні ряди і посилювали психологічну негативну конотацію всього висловлювання, напр.: *Страшений розгром, руйнація, винищення усього українського за другу половину року 1937 по виявленні націоналістичного сепаратизму в лавах комуністичної партії не має меж. Чи витримає таке, хоч один народ у світі?* (Б, 14.01. 1939).

Владу в газетах «Діло», «Буковина» називали *окупантами, московськими загарбниками, окупантською експозитурою*, напр.: *Отже: цілком нова верхівка окупантської експозитури на совітській Україні: все попереднє змінено як таке, що не могло собі дати ради в боротьбі з українським національним рухом, або хоч трошки заплямоване підозрінням у співчутті, прихильності чи потуранні йому* (Д, 14.01. 1939). Діяльність радянської влади оцінювалась як *злочинна і нелюдська*, напр.: *Дальший період — 1932—33 роки. Це той період, коли формувалися найбільш злочинні і нелюдські методи роботи і цілі, які поставили собі більшовики — винищити голодом Україну* (Б, 23.02. 1938). Після приєднання Східної Галичини до СРСР змінилася риторика і цих видань.

В усі історичні періоди експліцитні психологічні оцінки переважали над абсолютними оцінками, що є однією з визначальних диференційних ознак публіцистичного стилю як засобу формування масової свідомості. Ядром текстових структур були поняття *народ і влада*, вербалізована оцінка яких була віддзеркаленням суспільно-політичної ідеології.

Діахронний аналіз показує динаміку оцінності і в плані змісту, і в плані вираження. У мові 10—20-х років ХХ ст. було 82% позитивнооцінних мовних одиниць, у 30—50-х роках ХХ ст. лише 24%. Різнопланова експліцитна й імпліцитна переважно контекстуальна оцінка, яку передавали насамперед нейтральні мовні одиниці з інтелектуальної сфери мовомислення, стає виразно негативно-експресивною. Американський психолінгвіст А. Гелер доводить, що негативна оцінка викликає в суспільства реакцію байдужості, зневаги, приниження, недооцінку, насильство. Позитивна оцінка — відповідальність, повагу, довіру, прихильність [20: 134-146]. Оцінність відбиває вплив екстралінгвальних чинників на семантичні процеси в мові й демонструє зміни часової шкали суспільних цінностей.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Б — Буковина
- БЗ — Більшовицька зоря
- БП — Більшовицька правда
- ВС — Вільне слово
- Г — Гасло
- Д — Діло

З — Зоря
М — Маяк
МП — Молодь Полтавщини
НС — Народна справа
РО — Радянська освіта
С — Сніп
Ч — Чорноморець

1. Арутюнова Н.Д. Аксиология в механизмах жизни и языка // Проблемы структурной лингвистики. — М. : Наука, 1984. — 348 с.
2. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека: учеб. пособие / Н.Д. Арутюнова. — М. : Языки русской культуры, 1998. — 896 с.
3. Гадамер 2001: Гадамер Г. Герменевтика і поетика. Вибрані твори. (Пер. з німецької мови). — К., 2001 — 432 с.
4. Єрмоленко С.Я. Експресивність // Українська мова. Енциклопедія. — К. : 2000. — С. 156–157.
5. Єрмоленко С.Я. Мовно-естетичні знаки української культури. — К., 2009 — 350 с.
6. Єрмоленко С.Я. Нариси з української словесності. — К., 1999. — 324 с.
7. Жовтобрюх М.А. Мова української періодичної преси (кінець XIX — початок XX ст.) — К. : Наук. думка, 1970. — 303 с.
8. Космеда Т.А. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки — Л. : Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2000 — 350 с.
9. Масенко Л.Т. Слово куркуль в історико-етимологічному та соціально-політичному аспектах // Українська мова. — № 2 — К., 2015 — С. 24–37.
10. Огієнко І. Історія української літературної мови/упор. М.С. Тимошик (2-ге вид. випр.) К., 2004. — 434 с.
11. Пилинський М.М. Експресивність стилю масової політичної інформації // Мовознавство. — 1977. — № 5. — С. 35–46.
12. Потебня А.А. Полное собрание сочинений. — Т.І. Мысль и язык XXIX/ [под ред. Ком. изд. сочинений при Всеукраинской АН]. Одесса, 1922. — 188 с.
13. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. — К., 2002. — 392 с.
14. Ульманн С. Семантические универсалии // Словарные категории [отв. ред. Ю.Н. Караулов] — М. : Наука, 1988.
15. Чабаненко В.А. Основи мовної експресії. — К., 1984 — 167 с.
16. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині XX ст. (1900–1941): стан і статус — Чернівці: Рута, 1998. — 208 с.
17. Языковая номинация. Виды наименований [Под ред. Б.А. Серебрянникова, А. Уфимцевой] — М. : Наука, 1977. — 359 с.
18. Stevenson C.L. Some pragmatic aspects of meaning In Readings in semantics. Ed. Labeen et al. — Urbana, 1974. — 342 с.
19. Fix U. 'Kommunikativ adagut' — 'stilistisch adagut'. Zu Problemem, Kategorien, Kriterien der Redebewertung. Dissrtation (B) zur Erlangung des akademischen Grades doctor scientiae philosophiae/ — Halle-Wittenberg: Martin-Luther-Universität, 1988. — 402 S.
20. Heller A. A «World in which humanity is home» // A Radical Philosophi/ — New York: Oxford, 1984. — S. 134–192.

Статтю отримано 02.06.2016

Tetyana Kots

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

AXIOLOGY AS SEMANTIC AND STYLISTIC CATEGORY OF JOURNALISTIC STYLE

The article analyzes the trends of Ukrainian literary language due to socio-political realities of the twentieth century. It traces changes in speech perception and consciousness as an example periodicals.

Semantic-stylistic category of axiology shows the relationship of emotional, expressive, but not identified with the above concepts. Axiology qualify as semantic and stylistic category, which is based on the opposition of partial values of negative, positive or neutral evaluation, reports the attitude of the speaker to the named object, phenomenon, concept. Measurement categories should be considered in terms of content and in terms of expression. In terms of content rating may be neutral, positive and negative, but in terms of explicit and implicit expression. Explicit evaluation units transmit directly and implicit need a deeper and more complex process mediated perception. Language Press the twentieth century. demonstrates not only the institutionalization and development of the vocabulary of the Ukrainian language, but also expressive features and traditional features of speech. Political, economic, cultural, religious life are reflected in the newspapers that denounced immensity through language media, often new and completely unknown to the public. Language development during the twentieth century marked by the influence of various ideologies and entirely dependent on extralinguistic factors. Each era left its (not always positive) impact on the Ukrainian periodicals and consciousness of society. Periods national recovery, particularly in the early twentieth century, promoted spiritual values, Christian ideals intensified search for new means of linguistic expression to describe this or that phenomenon. In 40—50 years it often subjected to artificial correction fixed in the public mind, the semantics of words that affects the language perception and understanding deformed consciousness of the people.

Language periodicals in the hands of the totalitarian regime was a tool for mass public consciousness, which rooted own which was no place for spiritual values, national ideals. Enhancing the capacity negative appraised appropriate language programmed perception of information and the formation of mass consciousness of society. Fundamental changes occurred within a very short time. Expressiveness language units appropriately reflects the scale of assessments, the values of a particular historical era.

Keywords: *axiologi, language evaluation unit, positive evaluation, negative evaluation, explicit language means, implicit language tools, semantic processes.*

Мовна мозаїка

ДЕРЖАТЕЛЬ ЧИ ТРИМАЧ КАРТКИ КИЯНИНА?

Тих, хто отримав картку киянина, названо *держателями*. Ця назва багатьом незрозуміла. Її не подав тлумачний Словник української мови в 11 томах. Новіші тлумачні словники визначили *держатель* як те саме, що *тримач*. У перекладних російсько-українських словниках *держатель* подано останнім серед чотирьох-п'ятьох українських відповідників до російського слова *держатель*, пор.: укр. *власник, тримач, держальник, держатель* (див.: Російсько-український словник за ред. В.В. Жайворонка. — К. : Абрис, 2006. — С. 213); укр. *власник, тримач, утримувач, держальник, держатель* (див.: Російсько-український словник. — К. : Знання, 2011. — Т. 1. — С. 556). Це спричинено, очевидно, тим, що в сучасній українській мові слово *держатель* мовці вже сприймають як застаріле. Саме тому власника картки киянина рекомендуємо назвати нормативним і зрозумілим словом *тримач*.

Отже, правильно вживати *тримач* картки киянина.

Катерина Городенська

УДК 811.161.2'374

Наталія Сніжко

Інститут української мови НАН України, м. Київ

СТРУКТУРНА, ФУНКЦІОНАЛЬНА ТА ХРОНОЛОГІЧНА ПАРАМЕТРИЗАЦІЯ ЛЕКСИКИ У ЗВЕДЕНОМУ СЛОВНИКУ, ТЕЗАУРУСІ Й ЕЛЕКТРОННІЙ КАРТОТЕЦІ

Статтю присвячено проблемам структурно-функціональної й хронологічної параметризації лексики, застосування якої в сучасній інтегральній лексикографії сприяє комплексному дослідженню історії та сучасного стану української мови як вагомій ланки багатомовного інформаційного простору. Визначено шляхи системного вивчення активного й пасивного лексичних фондів мови, запропоновано способи інтегрально-ідеографічного моделювання та розбудови сучасної електронної картотеки на основі Зведеного словника лексики української мови кінця XVIII — поч. XXI ст. Подано зразки системного опрацювання новотворів О. Гончара.

Ключові слова: структура та функціонування лексики, лексикографічна параметризація, динаміка мови, зведений словник, інтегрально-ідеографічне моделювання, новотвори О. Гончара, електронна картотека.

Оновлений лексикон української мови засвідчує результати активної пізнавальної діяльності українців і є вагомим стимулом розвитку сучасних макронаукових досліджень, спрямованих на осягнення закономірностей розвитку мови й суспільства в умовах активної міжмовної комунікації.

Особливо інтенсивно розвивається нині українська інтегральна лексикографія, зокрема та її ланка, яка зосереджена на інтегруванні лексичних одиниць мови, давніх і нових за часом створення. Здобутки системного дослідження динамічних змін мови представлені працями В.В. Жайворонка, Є.А. Карпіловської, Н.Ф. Клименко, Л.А. Лисиченко, В.В. Німчука, В.Г. Скляренка, О.О. Тараненка, О.А. Стишова, Л.В. Струганець та інших.

© Н.В. СНИЖКО, 2016

Співробітники відділу лексикології та лексикографії працюють над створенням інтегральної лексикографічної системи «Історія, структура та функціонування лексики української мови кінця XVIII — поч. XXI ст.». Її основою є Зведений словник лексики української мови кінця XVIII — поч. XXI ст. [18–21], який уклали й завершують редагувати З.Г. Козирєва, І.А. Самойлова, Н.В. Сніжко, Л.В. Мовчун, О.М. Тищенко, Л.О. Тищенко, В.О. Балог, О.А. Дюндик, Л.І. Дідун, І.А. Прядко. Відповідальне редагування здійснює І.С. Гнатюк. Електронний зведений словник сформовано на основі двадцяти лексикографічних джерел, найдавнішим серед яких є словник П.П. Білецького-Носенка (укладений на поч. XIX ст. й опублікований В.В. Німчуком 1966 р.), а найсучаснішими — «Український орфографічний словник» (за ред. В.Г. Складенка), Великий тлумачний словник і Великий зведений орфографічний словник (за ред. В.Т. Бусла). Повний перелік опрацьованих словників подаємо в кінці статті.

Зі Зведеного словника постає багатовікова історія розвитку української мови й українського народу. У ньому відображені закономірності мовної концептуалізації світу й відтворені досягнення українських словників у опрацюванні динаміки мови й суспільного життя.

Кожен словник в електронній системі має відповідне позначення (індекс), напр., СУМ, ВТС, ВЗОС, Орф-75, Орф-94, Орф-9, БН, Гр, що є маркером хронологічної фіксації слова. За допомогою комп'ютерних технологій способом систематизування індексів словників маємо можливість визначати найдавніші шари лексики, лексичне ядро мови, відбите сукупністю нормативних словників, та ділянки нової й актуалізованої лексики. Отже, лексичні інновації постають у такій системі на тлі загальних закономірностей розвитку лексичного складу мови кінця XVIII — поч. XXI ст. Вони проаналізовані в контексті співвідношення активного й пасивного лексичних фондів мови, стилістичного поширення лексики впродовж віків, взаємодії термінологічної лексики із загальноживаною тощо. За масштабністю охоплення лексичного матеріалу зведений словник є нині найповнішим тезаурусом. Він містить, практично, генеральний реєстр лексичного складу мови кінця XVIII — поч. XXI ст. За обсягом (понад 400 а.а.) академічний Зведений словник перевищує Великий зведений орфографічний словник (за ред. В.Т. Бусла), адже до його реєстру входять лексичні одиниці «Словника української мови» П.П. Білецького-Носенка, «Малорусько-німецького словаря» Є. Желехівського й С. Недільського, «Українсько-англійського словника» К. Андрусишина і Я. Кретт та ін.

Академічний Зведений словник містить основні параметри системних відношень слів та їхніх значень (частиномовні, синонімічні, варіативні, дериваційні тощо), отже, в перспективі стане основою загальномовного тезауруса як інформаційно-довідкової системи з відповідним навігатором та можливостями ідеографічної класифікації лексики. На основі зведеного словника планується дослідження авторських лексико-

нів письменників ХХ–ХХІ ст., адже на тлі генерального реєстру лексичних скарбів мови розкриваються особливості індивідуального словотворення письменників та їхній внесок у розбудову інноваційного фонду, відродження забутих слів, розширення засобів художньо-образного відтворення дійсності т. ін.

Отже, комплексне дослідження динаміки українського лексикону у відділі лексикології та лексикографії зосереджене навколо таких основних завдань: 1) створення Зведеного словника лексики української мови кінця ХVІІІ — поч. ХХІ ст., 2) формування електронного загальномовного тезауруса з функціями структурної, функціональної та хронологічної класифікації лексики, 3) створення електронної картотеки лексики сучасної української мови та 4) дослідження індивідуально-авторських лексиконів письменників у сув'язі із загальномовним реєстром лексичних одиниць української мови кінця ХVІІІ — поч. ХХІ ст.

У цій статті аналізуємо ті проблеми інтегрального лексикографічного моделювання, які важливі для формування методології лексикографування й системного опрацювання лексичних одиниць та лексикографічних параметрів, що їх супроводжують. За основу беремо класичне визначення лексикографічного параметра як кванта інформації про словникову одиницю, яке належить Ю.М. Караулову [9]. Вважаємо, що саме лексикографічні параметри є основою інтегрально-ідеографічного моделювання, яке дозволяє відтворювати природне структурування лексичного складу мови, визначати закономірності його функціонування й динамічного розвитку.

Нижче подаємо фрагмент Зведеного словника, у якому слова розташовані за алфавітом і супроводжуються кортежами індексів, структурними та функціональними маркерами:

а́гро... (у скл. зі знач. агрономічний) СУМ ВТС СІС ССІС УРЕ
агроархеоло́гія ім. ч. ВЗОС
агроба́за ім. ж. СУМ ВТС Орф-9 УРС
агроба́нк ім. ч. Орф-9
агробі́знес ім. ч. ВТС Орф-9 ВЗОС ССІС НСЗ (ек.)
агробіогеоце́ноз ім. ч. ВТС ВЗОС ССІС
агробіо́лог ім. ч. СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (аг)
агробіологі́чний прикм. СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (аг) УРС
агробіоло́гія ім. ч. СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (аг) УРЕС
агробіоце́ноз ім. ч. ВТС Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (аг) СІС (мн.) УРЕ
агробота́ніка ім. ж. Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (аг)
агробота́нічний прикм. Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (аг)
агрогурто́к ім. ч. СУМ
агрогрунто́вий прикм. Орф-94 ВЗОС ОЕ (аг)
 агрогрунто́вий Орф-75
агрогрунтозна́вство ім. с. ВТС Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (аг і гр'у)
 агрогрунтозна́вство СУМ Орф-75 УРС
агроділя́нка ім. ж. СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (аг) УРС
агродопо́мога ім. ж. УРС

агродифікатор *ім. ч.* ВЗОС
агроекологічний *прикм.* ВТС Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (`ар)
агроекологія *ім. ж.* ВТС Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (`ар)
агроекономічний *прикм.* Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (`ар)
агроекосистема *ім. ж.* ВЗОС
агроетнографія *ім. ж.* Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (`ар)
агрозахід *ім. ч.* СУМ Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (`ар)
агрозоотехнік *ім. ч.* ВЗОС
агрозоотехніка *ім. ж.* ВЗОС
агрозоотехнічний *прикм.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (`ар і з`о)
агрокліматичний *прикм.* УРЕ₅~
агрокліматологічний *прикм.* Орф-9
агрокліматологія *ім. ж.* ВТС Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (`ар) СІС ССІС УРЕС УРЕ
агрокомбінат *ім. ч.* ВТС Орф-9 СІС
агрокомплекс *ім. ч.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (`ар)
агроконвеєр *ім. ч.* ВЗОС
агроконсорціум *ім. ч.* ВТС Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (`ар)
агрокультура *ім. ж.* ВТС Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (`ар) СІС ССІС УРЕС
агрокультурний *прикм.* ВТС Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (`ар)
агрокурси *ім. мн.* СУМ Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (`ар) УРС
агрокурси Гол
агролісомеліоративний *прикм.* СУМ Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (`ар і л`і)
УРС (с. з.)
агролісомеліоратор *ім. ч.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (`ар і л`і)
УРС (с. з.)
агролісомеліорація *ім. ж.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (`ар і л`і)
УРС (с. з.) УРЕС УРЕ
агромаксимум *ім. ч.* УРС
агроманія *ім. ж.* ВТС ВЗОС
агромеліоративний *прикм.* СУМ ВТС Орф-9 ВЗОС
агромеліоратор *ім. ч.* ВТС Орф-9 ВЗОС
агромеліорація *ім. ж.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (`ар) УРС (с. з.)
агрометеоролог *ім. ч.* ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (`ар)
агрометеорологічний *прикм.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (`ар)
УРЕС~
агрометеорологія *ім. ж.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (`ар) УРС
СІС УРЕ
агрометр *ім. ч.* Орф-94 ВЗОС ОЕ <...>
агрохімія *ім. ж.* СУМ ВТС Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС (`ар) ОЕ УРС СІС УРЕС
УРЕ
агрохімія УНС (*при* агрокурс)
агрохімоб'єднання *ім. с.* ВТС ВЗОС
агрохімофіт *ім. ч.* ВЗОС
агроценоз *ім. ч.* ВТС (*разом з* агрофітоценоз) Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (`ар)
агроценологія *ім. ж.* ВЗОС
агрошкола *ім. ж.* Орф-75 Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ (`ар) УРС <...>
агрокурс *ім. ч.* УНС (*разом з* агромашина, агронавчання, агропарада, агроном,
агрономія, агрономічний, агроправило, агротехніка, агротехнічний, агрохімія)
агромашина *ім. ж.* УНС (*при* агрокурс)
агронавчання *ім. с.* УНС (*при* агрокурс)

агро^{на}рада ім. ж. УНС (при агро^{ку}рс)
агро^{но}мний прикм. УАС (при агро^{но}м)
агро^{пра}вило ім. с. УНС (при агро^{ку}рс)
а^грус ім. ч. ВТС Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ Ж (при а^грест) Гол (разом з а^грест) УНС
(разом з а^грест, а^грусівий) УАС (разом з а^грест, а^грусівка, а^грусівий)
а^грус СУМ Орф-75 БН Гр (разом з а^грус) Гол (разом з а^грест) УАС (мс) УРС
УРЕС УРЕ
а^грес Гр (разом з а^грис, а^грист, а^грус)
а^грест Ж (разом з а^грус) Гол (при а^грус) УАС (бот.) (разом з а^грис, а^грус,
а^грусівий)
а^грест УНС (бот.) (разом з а^грестівий)
а^грусівка ім. ж. Орф-94 Орф-9 ОЕ Гр (разом з а^грусівочка) Гол УАС (при а^грус)
а^грусівка ВТС ВЗОС
а^грусівка СУМ Орф-75 БН (разом з а^грусівочка) УРС
а^грусівочка ім. ж. Гр (при а^грусівка)
а^грусівочка БН (при а^грусівка)
а^грусівий прикм. ВТС Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ
а^грусівий Гр Гол УАС (при а^грус)
а^грусівий СУМ Орф-75 УНС (при а^грус) УРС
а^грусівий БН
а^грестівий УНС (при а^грест) УАС (при а^грест)
а^гу виг. ВТС Орф-94 Орф-9 ВЗОС Гр (разом з а^гусі)
а^гу СУМ Орф-75 Орф-9 Гр (разом з а^гов) Гол УРС
а^гукання ім. с. ВТС Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ
а^гукання Орф-75
а^гукати дієсл. недок. ВТС (розм.) Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ
а^гукати СУМ (розм.) Орф-75 Я
а^гусеньки виг. ВТС (разом з а^гусі) Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ
а^гусеньки Орф-75 Орф-9
а^гусіньки СУМ
а^гусі виг. ВТС Орф-94 Орф-9 ВЗОС
а^гусі СУМ Орф-75 Орф-9 Гр УРС (разом з а^гусіньки)
а^гусіньки виг. ВТС (разом з а^гусі) ВЗОС
а^гусіньки СУМ (разом з а^гусі)
а^гуськати дієсл. недок. ВТС (розм.) (разом з а^гукати) Орф-94 Орф-9 ВЗОС ОЕ
а^гуськати СУМ (розм.) Орф-75 Орф-9 <...>

Зі Зведеного словника довідуємося про час першої фіксації слів у лексикографічних джерелах, наявність варіантів написання чи наголошування, визначаємо особливості асимілювання запозичених слів, з'ясовуємо динаміку мови та мовних норм тощо. Проте за алфавітним упорядкуванням слів губляться загальні закономірності розвитку лексичного складу мови. Виявити їх та підготувати для системного дослідження можна за допомогою комп'ютерного опрацювання лексикографічних параметрів.

Нижче подаємо результати автоматизованого опрацювання структурних, функціональних та хронологічних параметрів Зведеного словника (для літери А), які дозволяють виявити закономірності розвитку лексичного складу мови за частинами мови (табл. 1.):

Таблиця 1. (фрагмент). Лексикографічне відображення динаміки українського лексикону кінця XVIII — поч. XXI ст. (літера А)

Лексеми	БН	Гр	СУМ	ВТС	Орф-75	Орф-94	Орф-09	ВЗОС	СІС	СІСІ	УРЕС	УРЕ	НСЗ
Ім.	36	180	1214	4377	1359	1939	2995	5632	1576	1481	852	929	55
Прикм.	12	47	461	1356	662	890	1422	1979	143	235	10	13	12
Числ.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Займ.	1	2	9	9	9	9	9	9	0	0	0	0	0
Дієсл.	3	23	100	161	91	110	188	180	16	59	0	0	0
Дієприкм.	0	0	28	81	39	43	55	93	0	2	0	0	0
Дієприсл.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Присл.	2	18	70	89	22	22	98	88	4	4	4	4	0
Прийм.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Спол.	4	9	5	4	6	7	9	9	0	0	0	0	0
Част.	0	5	12	18	17	13	15	18	0	0	0	0	0
Виг.	3	38	24	23	15	21	25	24	2	1	0	0	0
Разом	61	322	1923	6118	2220	3054	4816	8032	1741	1782	866	946	67

Автоматизацію лінгвістичних досліджень здійснюють М.Д. Сніжко та Б.М. Сніжко.

За комплексами індексів давніх і нових словників (СУМ, ВТС, Орф-75, Орф-94, Орф-9, ВЗОС, ОЕ, БН, Ж, Гр, УНС, УАС, УРС) визначаємо лексичне ядро мови, куди входять іменники (*агрус, англієць, аптека, аптекар, аркуш, баба, бабуня, бавовна, багатир, багаття, багач, багно, базар, бандура, барвінок, батіг, батько, бесіда, борошно, борщ, брехня, будинок, бузок, вареник, вдячність, весілля, вечеря, закон, збіжжя, зброя, збруя, зоря та ін.*), прикметники (*англійський, аркушевий, бавовняний, бідний, білий, блакитний, богомільний, брехливий, важкий, весільний, залізний, збройний, звичайний, зелений та ін.*), дієслова (*бавити, бажати, балакати, бачити, бити, бігати, благати, брати, бряжчати, бубоніти, бурчати, везти, залицятися, зарікатися, зміцнити, зробити та ін.*), прислівники (*абияк, байдуже, близько, завжди, заздалегідь, зненацька та ін.*).

За одиничними індексами, напр. «тільки у словнику П.П. Білецького-Носенка» (*анахтемськи, англяне, англянин, англянка, багнючий, бандуристенко, борвінок, баталжан, братевство, брилястий та ін.*) або «тільки у словнику Д. Яворницького» (*азбучник, азотняк, аньолик, бабздея, бабздуля, баболюбство, бабура, бадьор, базаренко, байдич, балакай, бараболянник, батькович, безбожченко, безгіддя, бездорожньо, безклопотно, безріддя, безсумління, безхарчя, біланя, білашко, бовтяк, богомолення, богомудрий, бозюн, бувайло, булькані, бчелка та ін.*), визначаємо групи пасивної лексики.

Автоматично одержуємо групи слів інноваційного фонду: окремо за показником «тільки в Орф-9» або «тільки у ВЗОС». За матеріалами словника Орф-9 виявляємо активне поповнення розряду інновацій складними

словами з основами: абстрактно- (*абстрактно-гуманістичний, абстрактно-математичний, абстрактно-теоретичний, абстрактно-узагальнений*), авторитарно- (*авторитарно-олігархічний, авторитарно-патріархальний, авторитарно-прагматичний*), авторсько- (*авторсько-виконавський, авторсько-дидактичний, авторсько-проектний*), агітаційно- (*агітаційно-інформаційний, агітаційно-презентаційний, агітаційно-рекламний*), адміністративно- (*адміністративно-виробничий, адміністративно-директивний, адміністративно-фінансовий*), аналітико- (*аналітико-консалтинговий, аналітико-маркетинговий, аналітико-стратегічний*) та ін. Систематизування таких слів увиразнює тенденції активного осново- та словоскладання, які відтворюють нові реалії й пріоритети нового мовомислення. Отже, за допомогою комп'ютерних технологій можемо моделювати динаміку мовної системи, «рухати» досліджувані групи лексики, які виокремлюємо за різними лексикографічними параметрами та формальними ознаками.

Інтегрування лексикографічних й текстових даних в одній електронній системі дає нині багатий матеріал для вивчення історії розвитку кожної частини мови. Можемо зіставити, напр., загальний реєстр прислівників Зведеного словника з реєстром «Українсько-англійського словника» К. Андрусишина та Я. Кретт, який містить велику кількість нових слів, а також із прислівниковими новотворами сучасних письменників, зокрема О.Т. Гончара та І.Р. Вихованця. Приклади прислівникової деривації, засвідчені в нижче поданій таблиці (табл. 2), відображають активний розвиток цього напрямку словотворення й засвідчують особливості вживання прислівників у прозових та поетичних творах.

Інтегральне моделювання історії розвитку лексичного складу мови за матеріалами лексикографічних праць та художньо-публіцистичних творів виявляє закономірності динаміки мови та мовних норм, теоретичному осмисленню яких присвячені праці К.Г. Городенської, П.Ю. Гриценка, С.Я. Єрмоленко, Н.Ф. Клименко, В.В. Німчука, О.О. Тараненка

Таблиця 2. (фрагмент). Інтегрування лексикографічних та текстових даних про прислівники української мови кінця XVIII — поч. XXI ст.

Джерела	Приклади слів
«Українсько-англійський словник» К. Андрусишина і Я. Кретт	Азбучно, акцентовано, ароматично, асексуально, атонічно, високостойно, високодушно, високолетно, високомудро, витруджено, звеличено, зенітно, зернисто, зигзагувато, зігноровано, зіллясто, злучно, золотодайно, золотоцвітно, поконвічно, полігамічно, політехнічно, поліфонічно, поліційно, понадхмарно.
Проза О. Гончара	Безжиттєво, вдячливо, гарматно, горьовито, жагливо, навсторч, наперекидь, напереріз, нездвижно, поважки, сягністо, украйока, різноколірно, знерухомлено, щебетливо.
Поезія І. Вихованця	Думно, кленово, твердинно, титанно, хвилинно, замрійно, невабом, океанно, музично-океанно, жовтолисто.

та ін. [1; 6; 7; 8; 10; 12; 28]. В інтегральній лексикографічній системі простежуємо особливості становлення літературної мови й розвиток методології її нормативного лексикографічного опрацювання.

Стабільну частину українського лексикону, його нормативну основу відтворюємо способом моделювання спільного реєстру орфографічних словників різного часу створення (Орф-75, Орф-94, Орф-9, ВЗОС). Така стійка орфографічна частина Зведеного словника є базовою для українського правопису. Її можна використати для укладання нового орфографічного словника, що спирається на досвід вітчизняних та зарубіжних лексикографів. Отже, сукупний реєстр нормативних словників — основа дослідження лексичного ядра мови й законів української орфографії, а матеріали давніх словників (БН, Ж, Гр, Я) — основа вивчення динамічних змін у мові.

Для дослідження історії українського мовомислення, розвитку чи змін світоглядних позицій мовців тощо особливо важливими є ті рухомі страти лексики, які виділяємо внаслідок системного опрацювання структурних та функціональних параметрів. Сьогодні ми можемо порівняти мовну картину світу українців 2-ої пол. XX ст., змодельовану за лексикографічними параметрами 11-томного СУМ, і ту нову, що відображена у ВТС, словниках нових слів і значень, творах сучасних письменників.

На основі лексикографічних параметрів, а саме словникових ідентифікаторів, що відтворюють родові й видові семи, а отже відображають ієрархічні відношення слів та їхніх значень, вдалося з'ясувати, що весь семантичний простір ПРЕДМЕТНІСТЬ в українській мові 2-ої пол. XX ст. зводиться до 101 ідеографічного класу (ЛЮДИНА, ТВАРИНА, РОСЛИНА, ЧАС, ПРОСТІР, ДІЯ, ЗНАРЯДДЯ ДІЇ, РЕЗУЛЬТАТ ДІЇ, ЯКІСТЬ, КІЛЬКІСТЬ та ін.) [23].

Найоб'ємнішим є ідеографічний клас ЛЮДИНА, на який припадає 16 % від усього семантичного простору, представленого 53 тис. іменників. Ідеографічні групи в семантичному просторі ЛЮДИНА виділяємо за словниковими ідентифікаторами: **той** (об'єднує 2214 слів), **жін.** (2196), **людина** (1384), **фахівець** (521), **особа** (475), **робітник** (452), **жінка** (208), **послідовник** (161), **прихильник** (149), **чоловік** (135), **працівник** (114), **майстер** (112), **дружина** (109), **дитина** (92), **дівчина** (68), **власник** 67), **керівник** (59), **мешканець** (53), **учень** (53), **спортсмен** (50), **продавець** (48) і т. д. Словникові ідентифікатори структурують семантичний простір і дозволяють виявляти закономірності різноаспектного осмислення поняття ЛЮДИНА, що формувалися упродовж віків.

Визначальними ознаками структури й функціонування найменувань людей є значна кількість оцінних лексем та слів на позначення професійного спрямування осіб. Такі закономірності виявляємо внаслідок систематизування слів за різними лексикографічними параметрами. Зокрема, за ознакою кількісного наповнення синонімічних груп визначаємо продуктивні ряди синонімів, спрямованих на засудження нероб, п'яниць, зрадників, волоцюг, підлабузників тощо. Сутність поняття «підлабузник»

розкривається багатокомпонентним синонімічним рядом: *підлабузник, блюдолиз, лизоблюд, полизач, облесник, підлабуза, підлизень, підлипайло, підшивайло, прихвостень* тощо. Для позначення злочинців, як засвідчує системний аналіз, в українській мові другої половини ХХ ст. існувало кілька синонімічних рядів, до складу яких входять лексеми: *зłodий, зłodійчук, крадій, торбохват, шахрай, аферист, шильник, шулер*. Сьогодні ці групи активно поповнюються новими словами. Лексеми *автокрадій, зламувач, кишенькар, барсеточник, мистецтвотокрад, супершахрай* зареєстровані у нових лексикографічних працях А.М. Нелюби, О.М. Тищенко та ін. авторів.

Найбільшу кількість оцінних слів містить ідеографічна група, сформована на основі ідентифікатора *той*. Кожне п'яте слово цієї групи (*бабій, балагур, белькотун, горлодер, задерій, реготун*) позначене ремаркою *розм.* Тут зібрані слова, які увиразнюють зовнішні, внутрішні, інтелектуальні, соціальні та інші характеристики осіб. Такі оцінні назви є традиційним способом категоризації людей. Статистичне дослідження виявляє, що в українській мовній картині світу другої половини ХХ ст. значну частку негативнооцінних слів складають також найменування жінок і дітей. Поруч із стилістично нейтральними та словами з позитивною семантикою (*маля, малюк, маленя, немовля, кровинка, первісток, хлопчик, дівчинка* тощо) у складі групи ДИТИНА виявляємо цілу низку зневажливих та лайливих слів (*байстрюк, бахур, безбатченко, вилупок, вилупча, вишкребок, голопуцьок, старча, шмаркач* тощо). Такі слова відібрані з творів Т. Шевченка, П. Мирного, М. Коцюбинського, Л. Українки, М. Стельмаха та ін. письменників, які відтворили нерадісне життя дітей минулих епох. Щоправда й нині, як засвідчують новітні лексикографічні праці, ця ділянка лексики поповнюється словами з негативною конотацією (*бандючення, бомження*). Позитивно забарвлені назви дітей представлені сьогодні лексемами: *ліцеїст, тинейджер, встигайко* та ін. [13; 16].

Отже, комплексна параметризація лексики дозволяє визначати особливості структури й функціонування значних масивів лексики. За загальними статистичними даними, одержаними на всьому лексичному масиві ЛЮДИНА, відтвореному укладачами 11-томного СУМ, виявляємо, що серед понад 11 тис. найменувань людей — 2 тис. слів вживаються в розмовному мовленні, рідковживаними є 595 одиниць, зневажливими — 458 назв людей, лайливими — 131, фамільярними — 34, вульгарними — 17. Близько однієї тисячі слів укладачі 11-томного СУМ позначили ремаркою *заст.*, 296 — *іст.* Народнопоетичних назв людей — 48. З іронічним значенням вживаються 94 слова, жартівливими є 36 найменувань.

Така параметризація особливо важлива для дослідження історії розвитку кожної групи лексики й мовної системи загалом. Нижче подаємо фрагмент ідеографічної групи СЕЛЯНИН, який засвідчує значну кількість застарілих та історичних назв селян, а також інформує про життя селян в інших країнах світу:

виведенець — *заст.* Селянин, переселений на іншу землю;
відрубник — *іст.* Селянин, що вийшов з громади й був наділений відрубом (у 3 знач.);
відхідник — *іст.* Селянин, який тимчасово йшов із села на заробітки;
городник — *іст.* Селянин феодально-кріпосницької України, який мав невелику присадибну ділянку (город) і відбував панщину;
дворак і рідко дворяк, іст., розм. — Селянин, що працює у панському дворі; дворовий;
дехкан і дехканин — У Середній Азії та Казахстані — селянин;
закуп — У стародавній Русі — бідний селянин, який одержував позичку від землевласника і ставав залежним від нього;
колон — *іст.* Селяни (батрак, напівкріпак, орендар і т. ін.) у романських країнах і країнах Латинської Америки;
отиччі — Селяни в Росії, в Україні та в феодальній Литві XV—XVI ст., предків яких феодали позбавили права переходу і закріпачили;
серв — У Західній Європі часів середньовіччя — кріпосний селянин, особисто залежний від феодала;
халупник — *іст.* Безземельний селянин, бідняк, який мав тільки халупу;
чорносошник — *іст.* Чорносошний селянин // Селянин, хлібороб узагалі.

Нині група СЕЛЯНИН поповнюється новими назвами, які активно творяться за допомогою основи *агро-* (*агрозоотехнік, агромеліоратор, агрофізик*). Отже, спостерігаємо зміни в структурі груп, способах номінації та концептуалізації.

Системне опрацювання структурних та функціональних параметрів 11-томного СУМ дозволяє моделювати значні досягнення соціуму в науково-професійній сфері. Ідеографічне структурування агентивних назв та статистичне опрацювання словникових ідентифікаторів, залучених до відображення семантики 'людина-діяч', підкреслює вагомість фахівців, робітників, працівників, майстрів, спортсменів, продавців, артистів, лікарів, музикантів, службовців, спеціалістів, художників, військовиків та ін. професійних діячів у житті української спільноти другої половини XX ст. Варто зазначити, що лексичне наповнення перелічених груп — це значне досягнення укладачів 11-го томного Словника української мови (1970—1980 рр.), які опрацювали велику кількість різножанрових джерел. Перелічені ідеографічні групи відтворюють пріоритети мовомислення українців другої половини XX ст. й увиразнюють важливість наукових засад виробничої сфери. Аналіз структурних та функціональних особливостей групи **ФАХІВЕЦЬ** виявляє значну частку слів, утворених за допомогою коренів **лог** (*агробіолог, акцентолог, бактеріолог, єгиптолог*) та **зна** (*бібліотекознавець, правознавець, музикознавець, театрознавець*), що підкреслює високий рівень науки в епоху науково-технічного прогресу. У додатках до 11 тому Словника української мови зареєстровані нові на той час лексеми (*імунолог, геронтолог, гематолог, косметолог, нефролог* та ін.), які засвідчують невинне поповнення найменувань високоосвічених фахівців.

Сукупна кількість найменувань фахівців, спеціалістів та майстрів в 11-томному СУМі перевищує кількість назв робітників. Проте важливість інтегрального опрацювання назв робітників очевидна, адже одини-

ці цієї групи поступово відходять до пасиву. 11-томний СУМ містить 452 назви робітників, які відтворюють різні види фізичної праці: *бурильник, вальцювальник, вантажник, варильник, відгрібальник, відчіплювач, волочильник, довбальник, завантажувач, заклепник, здиральник, зшивальник, каменярь, клепальник, кочегар, кригоруб, ливарник, лісоруб, осмолювач, розкрійник, складальник, скловар, складув, склоріз*.

Наповненість груп МУЗИКАНТ (*арфіст, валторніст, кларнетист, литаврист*) та ХУДОЖНИК (*аквареліст, мариніст, пейзажист, портретист, силуетист*) свідчить про високі мистецькі досягнення українського народу. Щільне лексичне відтворення характерне і для групи СПОРТСМЕН, яка містить 50 слів (*бобслеїст, дельтапланерист, самбіст, фехтувальник*), що увиразнює високий рівень розвитку фізичної культури й спорту.

Подані вище фрагменти української мовної картини світу другої половини ХХ ст. засвідчують вагомість системного дослідження структурних та функціональних параметрів 11-томного СУМ. Укладачі тлумачного словника, зазначав Л.С. Паламарчук, намагалися якомога повніше відтворити лексико-фразеологічні надбання українців, що відображають структуру світу й особливості українського світосприймання [14]. Докладній характеристиці української мовної картини світу, змодельованій за матеріалами 11-томного Словника української мови, присвячена наша монографія, яку готуємо до друку. У ній хочемо показати, як на основі 53 тис. іменників укладачі тлумачного словника відтворили складну будову Всесвіту, увиразнили національно-мовні особливості категоризації світу, засвідчили традиції українського мовотворення й відобразили досягнення українців другої половини ХХ ст. 11-томний СУМ розглядаємо як надійну основу розбудови української ідеографії та сучасних макронаукових досліджень історії мови і світової цивілізації.

Про вагомість способів структурної, функціональної та хронологічної параметризації лексики йдеться у працях М.М. Пещак, В.М. Русанівського, Н.В. Клименко, Є.А. Карпіловської, Н.В. Сніжко, Л.В. Струганець та ін. учених. Функціональне та стилістичне ремаркування застосовують нині укладачі ідеографічного словника нової лексики «Активні ресурси сучасної української номінації» (за ред. Є.А. Карпіловської), «Словника нових слів і значень» (укл.: Л.В. Туровська, Л.М. Василькова). Спеціальні позначки для відтворення історії слів використовують укладачі словникових матеріалів «Нові й актуалізовані слова та значення» (за ред. О.М. Тищенко). Вкрай важливими вони є і при формуванні нової електронної картотеки, яка формується нині на новій джерельній основі [4].

Уже на початковому етапі опрацювання індивідуально-авторського лексикону О. Гончара відчуваємо необхідність позначення та систематизування в електронній картотеці всіх нюансів лексичних значень та особливостей їх використання автором. Нагальною потребою є також рубрикування образно-виражальних засобів, якими так щедро наповнив Олесь Гончар свої прозові твори останніх років життя, зокрема повісті та оповідання у збірці «Далекі вогнища» (1987 р.).

Творчості О. Гончара, як відомо, присвячено чимало наукових праць, серед яких ґрунтовні монографії Н.М. Сологуб та М.І. Степаненка [24; 25; 26]. Деякі лексичні одиниці та сталі вирази, зафіксовані Н.М. Сологуб у покажчику до праці «Мовний світ Олесея Гончара», звичайно, повторюються і в нашій електронній картотеці, напр.: *білопінна повінь розквітлих садків; викорінювач зла; вишневий сміх; дівочі груди, мов кавунята; руки коцеліють; полукіпки, мов хатки золотаві* тощо. Поруч із уже зареєстрованими лексико-семантичними та словотвірними інноваціями О. Гончара у сучасній інтегральній лексикографічній системі постає потужний арсенал авторських новотворів, які увиразнюють ідіостиль письменника й об'єктивують енергетичний потенціал українського мовотворення.

Олесь Гончар збагачує новими словами всі частини мови. Укладачі 11-томного СУМ часто використовували цитати з творів О. Гончара. Досі нелекسیкографовані слова, дібрані зі збірки «Далекі вогнища» [5], увійдуть до наступних видань академічних тлумачних словників і постануть основою дослідження закономірностей української концептуалізації та категоризації дійсності. Нижче подаємо приклади слів, якими Олесь Гончар збагачує розряди іменників (*дораджувач, супроводець, однопланетянин, києвомогильянець, байдикар, замерзайло, тиняйло, занудько, недотямок, тужба, грайвище, всемогуття, метикованість, покривдженість, перевантага, уживчивість, взаємоприязнь, сніговерть, кожух-зимогрій, часоплин, зореппластво, ясновидність*), прикметників та дієприкметників (*вольовитий, всеохопний, всепрощальний, вибляклий, недоцвітний, обнадійливий, волоцюжний, підобрійний, білопінний, вічноблакитний, сиводавній, високогуманістичний, глибокохвилюючий, забажнючений, закушпелений, розбажнючений, розбзяклий, розвітрений, розкошистий, розсяний, найдовговічніший, найжаданіший, напіввідхилений, напівстишений, зіркоокий, жаркоокий, палкоокий, звирований, зхмурений*), дієслів та дієприслівників (*занишкнути, відчубучити, вкублитися, прокліпнутися, коцеліти, ожжавівши, відборонюючись, втямлюючи*) і т. д.

На тлі загального реєстру Зведеного словника особливо виразно постає категорія оцінних слів, для формування якої Олесь Гончар активно використовує морфеми *най-*, *роз-*, *за-*, *не-*, *напів-* та ін. Варто зазначити, що, напевно, саме завдяки О. Гончару до сучасних нормативних словників ввійшла група прикметників та прислівників з префіксом *най-*. Укладачі 11-томного СУМ лише в додатках до 11-го тому (1980) почали фіксувати слова з *най-*, причому із 32 слів майже четверта частина — відібрані із творів О. Гончара або супроводжуються цитатами із його творів: *найбільший, найважчий, найгірший, найліпше, наймолодший, найперш, найраніше*. В «Українському орфографічному словнику» (за ред. В.Г. Складенка, 2009) зареєстровано близько 400 слів з префіксом *най-*. З оповідань та повістей О. Гончара, вміщених у збірці «Далекі вогнища», постають: *найбаламутніший, найвитриваліший, найтривкіший, найневдатніший, найпекучіший, найхисткіший* та ін.

Збірка «Далекі вогнища» — джерело дослідження мовно-аксіологічних засобів, важливих для розуміння констант української культури й

предковічних засад духовності. Актуальними сьогодні є роздуми письменника про любов, щастя, добродіяння, взаємовживчивість, взаємопізнавання тощо: *Якщо із арсеналів кількатисячолітньої духовності ми не добудем бодай тієї простої істини, що нам треба бути не такими зловорожими одне до одного, якщо ми не навчимося елементарної взаємовживчивості, терпимості — неминуче в крові захлинемося* [5 : 66].

Гармонійно й граційозно постають авторські порівняння та образні вислови: *З вікна Миколиного кабінетика нам видно далеку вечірню хмарину, вона, як пелюстка, вся світиться по крайнебу рожевим світлом* [Там само]; *...вона з усміхом повертається і саяк і так, виблискуючи перед нами в своїх темно-синіх, як осінні озера, оксамитах* (О. Гончар, Корида, с. 121), *...частіше показуйте дітям Дніпро. Хай побачать його вдень, коли він перед вами саявом тече, повен сонця і блакиті...* (О. Гончар, Геній в обмотках, с. 134); *...навстріч мені зачервоніли калачики ... невідцвітні калачики нашої молодості* [5 : 89]; *Перекотився рік, круглий, мов наше коло млинове* [5 : 70].

Твори О. Гончара насичені новою лексикою, новими думками, новим планетарним мисленням, яке зігріває, окрилює й об'єднує *однопланетян* (це слово теж належить письменникові). Лексичні й художньо-виражальні засоби О. Гончара — невичерпне джерело нових лінгвістичних та макронаукових досліджень. Сподіваємося, що 100-річчя від дня народження видатного українського письменника й громадського діяча, яке припадає на 2018 р., будемо святкувати всепланетарно. Слово *всепланетарний* — одне з найчастотніших у творчій спадщині О. Гончара.

У цій статті ми спинилися лише на деяких проблемах інтегрального дослідження лексики на основі структурних, функціональних та хронологічних параметрів. Вважаємо, що інтегрування лексичних скарбів мови в єдиній лексикографічній системі, яка виконуватиме функції класифікатора й електронної картотеки, забезпечить збереження давніх і сучасних надбань мовців, дозволить уникнути того стану, коли «болять загублені слова», коли відсутня інформація про слово. Слово до слова, цитата до цитати — й постане лексичний склад мови природно структурованим, стилістично орнаментованим, а, можливо, ще й поповниться скарбами XVII ст., зокрема із «Лексикону словенороського» П. Беринди, який утверджує гуманістичні основи життя і відомий багатьом різномовним користувачам [18].

Отже, інтегрально-ідеографічне моделювання, здійснюване на основі комплексу структурних, функціональних та хронологічних параметрів, сприяє інтегруванню знань про розвиток України та українського мовомислення впродовж значного часу, дозволяє всебічно вивчати традиції й нові тенденції українського мовотворення в структурі багатомовного інформаційного простору.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- БН — Білецький-Носенко П.П. Словник української мови / Підгот. до вид. В.В. Німчук. — К. : Наук. думка, 1966. — 423 с.
ВЗОС — Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. — 896 с.

- p>ВТС — Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. — 1736 с.
p>Гол — Голоскевич Г. Правописний словник. — Нью-Йорк — Париж — Сидней — Торонто — Львів: 1994. — 461 с.
p>Гр — Словарь української мови / За ред. Б.Д. Грінченка. — Т. I–IV. — К., 1907 — 1909.
p>Ж — Желеховський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар. — Т. I–II. — Львів, 1886.
p>НСЗ — Нові слова та значення: словник / Інститут української мови НАН України; уклали: Л.В. Туровська, Л.М. Василькова. — К. : Довіра, 2009. — 271 с. — (Словники України).
p>ОЕ — Орфоепічний словник української мови: В 2-х т. / Уклад. М.М. Пешак, В.М. Русанівський, Н.М. Сологуб, В.В. Чумак, Г.М. Ярун. — К., 2001.
p>Орф-75 — Орфографічний словник української мови / Уклад. С.І. Головащук, Т.В. Зайцева, І.С. Назарова, М.М. Пешак, В.М. Русанівський. — К., 1975.
p>Орф-94 — Орфографічний словник української мови / Уклад. С.І. Головащук, М.М. Пешак, В.М. Русанівський, О.О. Тараненко. — К. : Вид-во «Довіра», 1994. — 864 с.
p>Орф-09 — Український орфографічний словник / уклали: В.В. Чумак [та ін.]; за ред. В.Г. Скляренка. — К. : Довіра, 2009. — 1011 с. — (Словники України).
p>СІС — Словник іншомовних слів / за ред. О.С. Мельничука. — К., 1986. — 776 с.
p>ССІС — Сучасний словник іншомовних слів / Уклад. О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. — К., 2006.
p>СУМ — Словник української мови. — Т. I–XI. — К. : Наук. думка, 1970–1980.
p>УАС — Українсько-англійський словник / Уклад. К. Андрусишин і Я. Кретт. — Саскатун (Канада), 1990. — 1163 с.
p>УНС — Українсько-німецький словник / Уклад. З. Кузеля і Я. Рудницький. — Лейпциг, 1943. — 1494 с.
p>УРЕ — Українська радянська енциклопедія: В 12-и т. — К., 1977–1985.
p>УРЕС — Український радянський енциклопедичний словник: У 3-х т. — К., 1967–1968.
p>Я — Яворницький Д.І. Словник української мови. — Катеринослав, 1920. — Т. 1 (А–К). — 408 с.

1. Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики / Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко, В.І. Критська, Т.К. Пуздирева, Ю.В. Романюк; Відп. ред. Є.А. Карпіловська. — К. : ТОВ «КММ», 2013. — 416 с.
2. *Вихованець Іван*. Ластівка над словом : поезії / Іван Вихованець ; передмова Анатолія Загнітка. — Луцьк : Вежа-Друк, 2014. — 116 с.
3. *Вихованець Іван*. Славень зажурений мамі : поезії / Іван Вихованець ; передмова Анатолія Загнітка. — Луцьк : Вежа-Друк, 2014. — 116 с.
4. *Гнатюк І.С.* «Формування джерельної бази сучасної української лексикографії»: пленум Наукової ради «Українська мова» // Українська мова. — 2016. — № 1. — С. 141–148.
5. *Гончар О.Т.* Далекі вогнища: Нові твори. — К. : Рад. письменник, 1987. — 287 с.
6. *Городенська К.Г.* Українське слово у вимірах сьогодення / Інститут української мови НАН України. — К. : КММ, 2014. — 124 с.
7. *Гриценко П.Ю.* «Слово поза словником»: реєстр словника як проблема сучасної тлумачної лексикографії // Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія. Ларисі Григорівні Скрипник. — К., 2011. — С. 238–249.
8. *Єрмоленко С.Я.* Нариси з української словесності: стилістика та культура мови. — К. : Довіра, 1999. — 431 с.
9. *Караулов Ю.Н.* Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. — М. : Наука, 1981. — 366 с.
10. *Карпіловська Є.А.* Тенденції розвитку сучасного українського лексикону: чинники стабілізації інновацій // Українська мова. — 2007. — № 4. — С. 3–15; 2008. — № 1. — С. 24–35.

11. Климченко Н.Ф., Пешак М.М., Савченко І.Ф. Формалізовані основи семантичної класифікації лексики. — К. : Наук. думка, 1982. — 250 с.
12. Німчук В.В. До проблеми про об'єкт і зміст курсу «Історія української літературної мови» // Українська мова. — 2014. — № 3. — С. 161–173.
13. Нові й актуалізовані слова та значення: словникові матеріали (2002–2010) / Кер. проекту і відп. ред. О.М. Тищенко, авт. кол.: В.О. Балоґ, Н.Є. Лозова, Л.О. Тищенко, О.М. Тищенко [Ін-т укр. мови НАН України]. — К. : Видавничий дім Д. Бураго, 2010. — 280 с.
14. Паламарчук Л.С. Академічний тлумачний словник української мови // Слово і фразеологізм у словнику. — К. : Наук. думка, 1980. — С. 4–22.
15. Русанівський В.М. У слові — вічність: (Мова творів Т.Г. Шевченка). — К. : Наук. думка, 2002. — 240 с.
16. Словотворчість незалежної України. 1991–2011: Словник / Укладач А. Нелюба. — Х. : Харківське історико-філологічне товариство, 2012. — 608 с.
17. Сніжко Н.В. Динамізм та поліфункційність мови в тезаурусному відтворенні // Лінгвостилістичні студії : наук. журн. / [редкол. : С.К. Богдан (голов. ред.) та ін.]. — Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. — Вип. 2. — С. 173–179.
18. Сніжко Н.В. Історія українського мовомислення в інтегрально-ідеографічному вимірі // Сучасна українська нація: мова, історія, культура [Текст] : матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю 16 березня 2016 року з нагоди 15-річчя кафедри українознавства / Наукові редактори : проф. Чоп'як В.В., проф. Магльованний А.В. — Львів: Друкарня ЛНМУ імені Данила Галицького, 2016. — С. 57–59.
19. Сніжко Н.В. Зведений словник лексики української мови кінця XVIII — поч. XXI ст. в інтегральних дослідженнях та компаративістиці // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. — К. : Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2015. — Вип. 27. — С. 174–185.
20. Сніжко Н.В. Категоризація знань про світ і мову в інтегральних лексикографічних системах // Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія. — Випуск 36–37. — Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету, 2012. — С. 28–32.
21. Сніжко Н.В. Системний підхід до вивчення динаміки лексичного складу української мови кінця XVIII — поч. XXI ст. // Українська мова. — 2013. — № 3. — С. 110–127.
22. Сніжко Н.В. Способи відображення системності лексики та мовної картини світу в ідеографічному тезаурусі // Наукові записки. — Вип. 95. — Серія: Філологічні науки (мовознавство). — У 2 ч. — Кіровоград: РВВ ім. В. Винниченка, 2011. — С. 551–556.
23. Сніжко Н.В., Сніжко М.Д. «Ідеографічний тезаурус» як інформаційно-довідкова система при вивченні закономірностей структурно-функціональної організації лексики // Мовознавство. — 1996. — № 4–5. — С. 23–28.
24. Сологуб Н.М. Мовний світ Олеса Гончара / АН України. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; Відп. ред. Русанівський В.М. — К. : Наук. думка, 1991. — 140 с.
25. Степаненко М.І. Світ в оцінці Олеса Гончара : аксіосфера щоденникового дискурсу письменника / автор і упорядник Микола Степаненко. — Полтава : ПП Шевченко Р.В., 2012. — 284 с.
26. Степаненко М.І. Духовний посил Олеса Гончара (за матеріалами «Щоденників» письменника) / автор і упорядник Микола Степаненко. — Полтава, 2009. — 60 с.
27. Струганець Л.В. Динаміка лексичних норм української літературної мови XX ст. — Тернопіль: Астон, 2002. — 352 с.
28. Тараненко О.О. Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець XX — XXI ст.) : Монографія / О.О. Тараненко. — К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015. — 248 с.
29. Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія. Леонідові Сидоровичу Паламарчукові / Інститут української мови НАН України; відп. ред. І.С. Гнатюк. — К. : КММ, 2012. — 488 с.: портр. — (Серія «Не все спливає рікою часу...»).
30. Украинский семантический словарь. Проспект (М.М. Пешак, Н.Ф. Клименко, Е.А. Карпиловская и др.; Отв. ред. М.М. Пешак; АН УССР. Ин-т языковедения им. А.А. Потебни. — К. : Наук. думка, 1990. — 264 с.

Статтю отримано 19.05.2016.

Natalia Snizhko

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

STRUCTURAL, FUNCTIONAL AND CHRONOLOGICAL PARAMETERIZATION
IN SUMMARY WORD INDEX, THESAURUS AND ELECTRONIC CARD FILE

The article is devoted to the problems of structural-functional and chronological parameterization of lexis, the use of which lexicography in modern integrated complex research contributes to the history and current state of Ukrainian language as the substantial level of multilingual informational space. Determined ways of systematic study of active and passive vocabulary language, suggested ways of ideographic-integrated design and development of modern electronic filing systems based on the Summary word index of Ukrainian end of XVIII — early XXI century. Samples of Honchar's neologism system posted.

Keywords: structure and functioning of lexis, lexicographical parameterization, dynamic of lexis, summary word index, integral-ideographic simulation, Honchar's neologisms, electronic card file.

Мовна мозаїка

ЛЬВІВ'ЯНИН — ДВА ЛЬВІВ'ЯНИНИ ЧИ ДВОЄ ЛЬВІВ'ЯН?

Якщо йдеться про чоловіків — мешканців м. Львова, то потрібно вжити числівниково-іменникову сполуку *двоє (трос, четверо, п'ятеро і т. д.) львів'ян*, тому що іменники, основи яких в однині і множині не збігаються (пор. *громадянин — громадяни, селянин — селяни, львів'янин — львів'яни, киянин — кияни, харків'янин — харків'яни*), в українській мові поєднуються зі збірними числівниками, що означають власне-кількість, і до того ж у формі родового відмінка множини: *двоє громадян, трос селян, четверо киян, п'ятеро харків'ян*. Форма жіночого роду *львів'янка* сполучається з власне-кількісними числівниками *два (три, чотири, п'ять і т. д.)*, бо її основи в однині і множині не відрізняються (пор.: *львів'янка — львів'янки*), причому із числівниками *два — чотири* вона вживається в називному відмінку множини (*дві, три, чотири львів'янки*), а із числівником *п'ять* і далі — у родовому відмінку множини (*п'ять, шість, сім, вісім і т. д. львів'янок*).

Катерина Городенська

УДК 811.161.2(092)“18/19”

Світлана Гірняк

Дрогобицький державний педагогічний
університет ім. Івана Франка, м. Дрогобич

МОВНІ ПОРТРЕТИ УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ: УЛЯНА КРАВЧЕНКО, КОНСТАНТИНА МАЛИЦЬКА, ІВАН ФРАНКО

У статті здійснено спробу створити модель соціолекту української галицької інтелігенції, який персоніфіковано мовними портретами Уляни Кравченко, Константиної Малицької, Івана Франка. Встановлено особливості мовного стратума української інтелігенції в градації: від мовного портрета особистості до соціолекту як мовного портрета окремої соціальної групи.

Ключові слова: Східна Галичина, українська галицька інтелігенція, мовна особистість, мовна свідомість, мовний портрет, ідіолект, соціолект.

Історичні умови регіонального функціонування української мови кінця XIX — початку XX ст., зокрема і на землях Східної Галичини, мали принциповий вплив на подальший її розвиток і багато в чому спроектували ті соціолінгвістичні проблеми, ідеологічні стереотипи, а також практичні прогалини у мовній політиці держави та в свідомості суспільства, які характеризують сучасне функціонування української мови.

Українська галицька інтелігенція в її соціально-професійній диференціації була одним із суб'єктів регіонального функціонування української мови в кінці XIX — на початку XX ст. на колоніально залежних землях Східної Галичини. Це зумовило специфіку формування, добору та використання в її соціолекті певної частини лексико-фразеологічних (а іноді й фонетичних, морфологічних та синтаксичних) засобів тогочасної української мови. Соціолект української галицької інтелігенції побутував, був зафіксо-

© С.П. ГІРНЯК, 2016

ваний і збережений як чинник формування нормативної бази української літературної мови в художній літературі, публіцистиці, а також у мові науки, освіти, просвіти, Церкви, причому вибір лексичних засобів мови залежав від походження, умов формування особистості, загально-освітнього рівня творця і носія соціолекту, його суспільного становища, роду занять, кола інтересів, середовища тощо.

Дослідження механізмів зовнішньої та внутрішньої взаємодії соціолекту галицької інтелігенції з іншими суспільними ідіомами української мови (міське койне, діалект, жаргон) та з іншими мовами в культурному середовищі Східної Галичини кінця XIX — початку XX ст. сприяє накопиченню нових фактів і знань, необхідних для вироблення об'єктивної концепції історії української літературної мови, формування та кодифікації її норм для об'єктивного висвітлення історії взаємин «галицьких» і «наддніпрянських» варіантів мовних норм у формуванні на початку XX ст. лексики, фразеології і граматики єдиної літературної мови та у виробленні її функціональних стилів. Причому, результати дослідження можуть суттєво вплинути на позитивне розв'язання багатьох конфліктних ситуацій, характерних для сучасного етапу розвитку української мови в Україні, оскільки типологічно вони певною мірою подібні до тих, які мали місце в кінці XIX — на початку XX ст. на всій території України.

Наше дослідження здійснюємо в контексті наукових розвідок Ю. Шевельова, М. Лесюка, Г. Мацюк, І. Матвіяса, Т. Панько, О. Сербенської, В.І. Статеевої, Л.Ткач, проте об'єктом нашої уваги стала Східна Галичина з її «столицею» м. Львовом та його околицями, такими важливими промисловими й культурно-освітніми містами Східної Галичини, як Борислав, Броди, Дрогобич, Жовква, Коломия, Самбір, Стрий, Тернопіль та ін., а також галичани, інтелігентська верства, що впливала на розвиток мови, науки, культури, освіти у краї. У дослідженні ми зосередили увагу на вивченні мови цієї соціальної групи в широкому спектрі її конкретних виявів (професійні середовища, товариство, сім'я, освіта, наука, преса, художня література, листування, офіційно-ділова документація тощо) і реконструкції (моделюванні в історичній перспективі) соціолекту галицької інтелігенції як самостійного мовного ідіому в українській мові того часу, а також на вивченні впливу, ролі та місця цього соціолекту у формуванні норм загальнонаціональної української мови початку XX ст.

Соціолект української галицької інтелігенції кінця XIX — початку XX століть — це різновид її мовної діяльності, пов'язаний з роллю інтелігенції в житті суспільства, її професійною діяльністю як самостійної соціальної групи, текстовий продукт у цілому мовної практики цієї соціальної групи і водночас — складник системи тогочасної мови, поданий, зокрема, в словниках, граматиках, правописі. Соціолект вбирає у себе весь комплекс диференційних ознак мовної діяльності певної соціальної групи, тимчасом як мовний портрет окремих представників тієї чи тієї групи подає свою вирізняльну комбінацію цих ознак, свій варіант такого інваріанта. Саме тому в соціолекті знаходимо риси регіолекту, діалекту, а

також запозичення, авторські новації в їхньому конкретному вияві та співвідношенні в ідіолектах і мовних портретах, зокрема у пропонованому дослідженні їх представлено мовними портретами Уляни Кравченко, Константи́ни Малицької та Івана Франка.

Уважаємо, що ідіолект є складником мовного портрета (тобто мови особистості в цілому), тимчасом як аналіз мовних портретів представників галицької інтелігенції досліджуваного періоду дає змогу реконструювати соціолект цієї суспільної верстви загалом. Соціолект української галицької інтелігенції — це варіант національної мови означеного історичного періоду, типовий для інтелігенції як окремої соціальної групи її носіїв, об'єднаних особливим соціоментальним типом зв'язку, мовною діяльністю, до якої нормативна (літературна) мова входить як один зі складників.

Мета нашого дослідження полягає у виявленні й аналізі мовних одиниць (лексичних, фразеологічних, словотвірних, граматичних), що складають мовні портрети Уляни Кравченко, К. Малицької, І. Франка як варіанти інваріанта — соціолекту української галицької інтелігенції обстежуваного періоду. Обрані постаті презентують всередині соціальної групи інтелігенції підгрупу тих особистостей, які професійно працювали зі словом — це вчителі, журналісти, письменники, що мали не лише високий рівень мовної свідомості, а й високий рівень володіння мовою, зокрема її літературним взірцем.

Польський дослідник Б. Вальчак у статті «Роль соціолекту шляхти в історії польської мови» зауважує, що соціолект — це мовний варіант, притаманий певній суспільній групі. Власне суспільно-культурні чинники, а саме: система цінностей, елементи культури, ментальність, а також прояви суспільної ідентифікації виокремлюють суспільну групу інтелігенції з-поміж інших верств населення [31: 272–273].

Інший польський учений С. Грабяс зазначає, що опис соціолекту вимагає осмислення ролі соціальної групи в суспільстві, зокрема характеру діяльності представників тієї чи тієї групи, місця групи в житті суспільства, системи цінностей і способів поведінки членів групи, а також аналізу особливостей використання мовних засобів представниками окремих суспільних груп [29: 225]. Дослідник стверджує, що між суспільними зв'язками і структурою соціолекту, зокрема його мовними особливостями, існує залежність. Представники певної соціальної групи безпосередньо контактують як з членами своєї групи, так і з іншими членами суспільства. У процесі цих контактів з'являються мовні відмінності між представниками окремих соціальних груп, а тому є підстави стверджувати, що представники різних суспільних груп є носіями окремих соціолектів [Там само: 227]. Соціолект живиться мовними засобами всіх рівнів мови, слушно стверджує С. Грабяс, і водночас сам є засобом для творення літературної мови. Соціолект проникає в загальнонародну, розмовну мову й утворює разом з цими варіантами мови симбіоз [Там само: 239].

Констатуючи особливості культурно-історичного, політичного статусу української галицької інтелігенції, визначаємо об'єктивні й суб'єктивні чинники формування та вияву мовної свідомості інтелектуально-духовної, різночинної за походженням української інтелігенції Східної Галичини цього часу.

Мовна свідомість, зазначає П. Селігей, це небайдуже, ціннісне ставлення до мови, яке охоплює знання, почуття, а також мотиви й настанови мовної поведінки. Мовна свідомість буває індивідуальною (властивою окремій людині) та суспільною (належною соціальній групі, національній або мовній спільноті) [21: 116]. За такого розуміння мовна свідомість є важливим стратегічним чинником мовної стійкості, оскільки доля мови чи не передусім залежить від ставлення до неї спільноти. Мовно свідомою людиною, за П. Селігеєм, досконало обізнана з мовними нормами, сприймає їх як стандарт і запоруку успішного спілкування; прагне до мовного самовдосконалення; наділена опірністю до мовного безкультур'я та нігілізму; сповідує культ рідної мови [Там само: 23—63].

Найкращі, прогресивні й національно свідомі представники української галицької інтелігенції мали високий рівень мовної свідомості, яка сформувалася під впливом об'єктивних і суб'єктивних чинників. Зокрема, серед об'єктивних чинників визначаємо недержавний статус української мови та репресивні умови її розвитку, що пов'язано з колоніальною залежністю українського народу, належністю Східної Галичини до складу Австро-Угорщини (до 1918 р.) та Польщі (до 1939 р.); дискримінаційна мовна політика, яку здійснювала метрополія щодо українців як автохтонного населення краю, що, зокрема, відображає біографія Уляни Кравченко (її звільнення з учительської посади за використання фонетичного правопису української мови), утвердження української мови як засобу націє- та культуротворення. До суб'єктивних чинників, що стосуються насамперед української галицької інтелігенції як соціальної групи обстежуваного періоду та окремих її представників, зараховуємо: 1) світоглядно-ментальні ознаки інтелігенції як еліти колоніально залежної нації та суб'єкта соціолекту; 2) особистісні взаємозв'язки представників української галицької інтелігенції з наддніпрянською, що має місце, зокрема, в біографії І. Франка; 3) класичний рівень освіти; 4) широкий спектр різновидів мовної діяльності; 5) адресат (аудиторія) як об'єкт мовного впливу української галицької інтелігенції і джерело інспірації її інтелектуальної та мовної діяльності; 6) особистий внесок представників української галицької інтелігенції у підтримання наявного й закріплення нового літературного взірця мови; 7) особистісний мовний вибір представника української галицької інтелігенції в альтернативі: пристосування до суспільно-політичних обставин (в умовах полонізації, германізації, зросійщення) свого життя чи еміграція.

Мовна свідомість формує мовний портрет української галицької інтелігенції, що його виявляє мовна діяльність окремих її представників. У процесі нашого дослідження ми спершу формуємо мовні портрети

окремих представників цієї соціальної групи, зіставлення мовних портретів дає змогу виділити те спільне, що й становить основу соціолекту, його вирізняльні риси серед інших мовних ідіомів досліджуваного періоду.

Реконструкцію соціолекту української галицької інтелігенції першої половини ХХ ст. як інваріанта її мовної діяльності здійснюємо за методикою індивідуального мовного портретування, що дає змогу визначити авторську мовотворчість як варіант соціолекту, у якому в індивідуально-авторській комбінації реалізовано спільні ознаки соціолекту й відмінні ознаки ідіолекту й мовного портрета особистості.

З цією метою використовуємо багаторівневий текстовий аналіз, під час якого з'ясовуємо жанрові, власне мовні (лексичні, словотвірні, функціонально-стилістичні ознаки, соціотнічні конотації мовностилістичних засобів) ознаки ідіолекту. За цими системотворчими ознаками беремо до розгляду тексти представників галицької української інтелігенції — Уляни Кравченко, Константи́ни Малицької, Івана Франка — створені в жанрі мемуаристики, зокрема в таких її різновидах, як спогад, сповідь, щоденник тощо, оскільки саме вони орієнтують мовну особистість на активну рефлексію, вільне мовомислення та мововираження і становлять важливе джерело нашого дослідження. До його джерельної бази входять також словники української мови обстежуваного періоду, цитування статей яких зумовлене необхідністю аргументації щодо вибірки з аналізованих текстів галицьких елементів.

Саме словники подають здебільшого типові, усталені, спільні, що становить ознаку соціолекту, тоді як ретельне вивчення окремих мовних портретів та ідіолектів письменників, напрацювання в цій царині в українському мовознавстві і дали змогу порушити проблему моделювання соціолекту як типового, спільного в мовній діяльності інтелігенції і реалізації тих завдань, які в науковій розвідці «Внесок Галичини у формування української літературної мови» поставив Ю. Шевельов [28]. Критерієм достовірності нашої вибірки є маркування таких слів ремарками «гал.», «зах.», «діал.», «книжн.» й ін., а також цитування із текстів галицьких письменників як приклад уживання таких слів. Перевірка аналізованої лексики за словниками різних типів і різного часу дозволяє нам репрезентувати її не як відмітну рису ідіолекту окремих представників галицької української інтелігенції, а як спільну рису її соціолекту.

У процесі дослідження було створено польову модель соціолекту зі структурою «ядро» — «периферія». Ядро цієї моделі становить словниковий фонд, що виявляє місце та роль інтелігенції в житті суспільства аналізованого часу, характер її професійної діяльності, рівень освіти та загальної культури: 1) професійна лексика, 2) лексика книжна, висока (яку вирізняємо в порівнянні з нейтральною лексикою на позначення тих же понять), 3) лексика питома та запозичена (в контрасті або прив'язанні до поля професійної діяльності чи середовища оточення ядра), а на периферії — діалектна, розмовна, рідковживана або індивідуально-авторська, okazіональна лексика. Для нас важливо не ізольовано змоделювати

мовлення окремої особистості й соціальної групи, до якої вона належить, а відтворити мову особистості як члена соціальної групи і соціолект як органічний складник національної мови. У такий спосіб мовні портрети Уляни Кравченко, К. Малицької, І. Франка, які увійшли до тексту нашого дослідження, дозволяють відтворити особистісні риси мовця та реконструювати соціолект української інтелігенції обстежуваного періоду за типовими, спільними рисами мовних портретів. Лексичні особливості текстів названих авторів окреслюють спільний когнітивний простір мовців, коло їхньої діяльності, спільні проблеми, уявлення, лектуру, мовні смаки (прикмети) середовища та соціальної групи в їхніх часових і просторових межах. Спільні риси освітньо-культурного і професійного рівнів у мовних портретах трьох обраних постатей визначені передусім їхньою належністю до єдиного середовища, особистими зв'язками, спілкуванням (зокрема І. Франка й Уляни Кравченко), тобто історико-культурною ситуацією формування й побутування мовних особливостей.

Модель мовного портрета галицької інтелігенції є типовою, зведеною структурою її мовної діяльності, еталоном для зіставлення ідіолектів її окремих представників. У такий спосіб ідіолект виступає варіантом, реальним втіленням цієї типової структури, «форматом» соціолекту, що дозволяє окреслити мовний портрет української інтелігенції у Східній Галичині в обстежуваний період, персоніфікувати її соціолект, виразніше прослідкувати особливості реалізації структури спільного соціолекту в різних ідіолектах залежно від умов життя, особливостей мовної особистості, її суспільно-політичної позиції, світогляду, мовних смаків і професійної діяльності.

Предметом нашого дослідження стали мовні особливості трьох представників галицької інтелігенції, життєві та творчі дороги яких неодноразово перепліталися. Насамперед — це люди одного професійного цеху — педагоги Уляна Кравченко та Константина Малицька, які водночас були активістками українського жіночого руху, а також непересічними творчими особистостями. Так, Уляна Кравченко — це перша в Східній Галичині жінка-поетеса, а К. Малицька — відома дитяча письменниця, автор січових пісень (наприклад, пісні «Чом, чом, земле моя» під псевдонімом Віра Лебедова). Постать же І. Франка як професійного письменника, науковця, інтелігента — це наче квінтесенція ознак представників цієї соціальної групи, що становить у певному сенсі еталон для порівняння мовних портретів Уляни Кравченко та К. Малицької, а крім того, виконує роль єднальної ланки між цими непересічними представительками галицької інтелігенції. Уляну Кравченко й Івана Франка об'єднували тісні особисті взаємини: щире листування, яке почалося між ними 1883 р., не припинялося до самої смерті Великого Каменяра. К. Малицька й І. Франко були активними громадсько-політичними діячами. Уляна Кравченко та К. Малицька здобули освіту у Львівській учительській семінарії, тоді як І. Франко навчався у Львівському, Чернівецькому та

Уляна Кравченко з колегами й однодумцями (в центрі): фото зроблено 2 листопада 1898 р. у Скарбківському театрі (нині — український драматичний театр ім. М. Заньковецької) у Львові, де об'єднаний колектив хорів Львівського, Перемишльського і Стрийського «Боянів» під диригуванням о. Йосифа Кишакевича виконав його твір «На вічну пам'ять І. Котляревському» (з нагоди Великих Роковин — сторіччя від дня відродження української мови і літератури, що ознаменовано появою на світовій арені 1798 р. поеми Івана Котляревського «Енеїда»). Під час святкування провідна українська творча і мистецька еліта залишила для історії пам'ятну світліну, на якій поруч із старшою генерацією — закарбовано і молодше покоління — Богдан Лепкий, Іван Труш, Філарет Колесса та о. Йосиф Кишакевич.

Віденському університетам, здобув ступінь доктора філософії та активно здійснював не лише громадсько-політичну, а й наукову діяльність. Іван Франко — багатогранний учений: мово-, літературо-, перекладо- й мистецтвознавець, етнолог, фольклорист, економіст. Цей перелік можна продовжувати.

Ядро ідіолекту *Уляни Кравченко* становить лексика професійна, що властива спілкуванню освіченої, культурної верстви, галицькі лексеми (як питомі, так і запозичені), що побутували в шкільному, освітянському середовищі — мовленні учителів, семінаристів, студентів, школярів. Це термінологія й професіоналізми, що моделюють підмову освітян у складі соціолекту інтелігенції, засіб спілкування у межах цієї професійної підгрупи й водночас засіб її репрезентації іншим соціальним групам у процесі комунікації з ними. Це, наприклад, лексика, поширена у мовленні тогочасних учителів, учнів і чиновництва, причетного до шкільництва (інспекторів, управителів (директорів) шкіл) Східної Галичини: *візитація*: «В ясих хвилинах, коли я ще була ученицею, звертав він при візитаціях семінара на мене увагу, сідав побіч у лавці та розпитував про різні квестії виховання» [3] і пор. з тлумаченнями, відповідно, у загальнономовному й

регіональному словниках: **Візитація**, ї, ж. 1. *заст.* Візит; 2. *спец.* Перевірка документів і вантажу підозрілого чужого судна (СУМ-11 I: 668); **Візитація** — інспекція: *Був він також українським письменником, мабуть, одним з найслабших, і як автор стисло уживав псевдонім «Денис з-над Серета».* Коли часом приходив на візитацію на годину української мови і літератури... (ЛЛ 2012: 156 — 157), див. також у тексті І.Франка: ... як бувало пан **шпектор** на візитацію приїде, то з сусіднього села хлопців позичав [12: 105]; **ферії**: «— Гутовський виїхав на час ферій з комісарем¹ до Карльсбаду, а коли в половині вересня вернувся, ні трохи не журився тим, що втратив тут місце учителя» [3] і пор.: **Ферії**, їй, мн., зах. Канікули. Панство починає роз'їжджатися на ферії або до купелів (І. Франко, II, 1950, 310) (СУМ-11 X: 577); **Ферії** — період відпусток, канікули || вакації (ЛЛ 2012: 750).

Наявна в її мовному портреті й лексика, вживана галицькою інтелігенцією незалежно від її професійної діяльності, як-от: **опінія** — «Не знала я тоді, що учителька в малому місті мусить числитися ще з чимось більшим, що тут — товариші праці, опінія мешканців...» [3] і пор. із загальним: **Опінія**, ї, ж., *заст.* Громадська думка (СУМ-11 V: 713); **Опінія** 1. думка, погляд, бачення; 2. репутація; думка загалу. *Знаєш добре, що, коли би ти покинула мене, се був би скандал і для мене, се пошкодило би мені в опінії моїх зверхників* (І. Франко) (ЛЛ 2012: 510); **Опінія** / Громадська думка / пол. *opinia* — 1) думка, погляд, 2) оцінка; порівн. *опінія*, лат. — думка загалу [25, 238]; **квестія** «...Квестії, проблеми, ідеї змінюються. Тільки квестія поступу і щастя цілої людскости вічно молода — і вічно приєднувати ме благородних молодих людей» [3: 226] і пор.: **Квестія**, ї, ж., зах. Проблема; питання. *Але донедавна була хоть одна партія межі поляками, котра в сій квестії* [польсько-руській] *висказувалася справедливо* (В. Стефанік, III, 1954, 106) (СУМ-11 IV: 133); **Квестія** — питання (ЛЛ 2012: 355); **Квестія** — полонізм, пор. з пол. *kwestia* «справа, що потребує розгляду; завдання, проблема» [30: 377]. **Кв́естія, кв́естия.** Проблемне питання, справа, яка потребує обговорення й розв'язання [25: 171]. Зокрема, запозичення *квестія* постає в текстах Уляни Кравченко й інших галицьких інтелігентів як загальноприйнята широковживана номінація, яка, втім, має свою сполучуваність у мові певної професійної групи, зокрема у соціолекті освітян, священнослужителів, громадсько-політичних діячів прослідковуємо таке її уживання: *квестія поступу* (3); «*Спірна квестія лише в тому, хто має повести цю контролю перших змагань душевного життя дитини...*» (7); «*О квестії соціальной*» (Пастирське послання Митрополита Андрея Шептицького до духовенства 1902–1904 р.); «*Суспільна акція духовенства, [...], має бути відповіддю на велику болячку нашого часу — на соціальну квестію*» (стаття І. Франка «Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм. Уваги над пастирським посланієм митроп. А. Шептицького «О квестії соціальной» 1904 р.).

¹ У цитуванні прикладів зберігаємо мовні особливості оригіналу.

Названі лексеми входять до різних шарів модельованого соціолекту. Синонімічна парадигма уможливорює вирізнення лексики власне соціолекту, її диференціацію всередині соціолекту за різними групами мовців (учителі, священики, громадсько-політичні діячі та ін.), водночас вони дають можливість показати спільне для мовлення інтелігенції загалом незалежно від професійної належності її представників.

Отож, лексеми *візитація, ферії, опінія, квестія* та ін. — це інтелігентські соціолектизми, які активно використовували у своєму мовленні Уляна Кравченко, К. Малицька, І. Франко, В. Стефаник, А. Шептицький та інші представники галицької інтелігенції окресленого періоду.

Активне використання в поетичних та прозових текстах слів іншомовного походження та діалектних одиниць — це особлива прикмета не лише мовного портрета Уляни Кравченко, а й виразна ознака інтелігентського соціолекту та галицького варіанта літературної мови загалом — як і будь-якої літературної мови, і, ширше, мови освіченої верстви, «конверзації освічених людей», за визначенням І. Франка. Використання запозичень цілком виправдано, вони роблять мову багатшою, нюансують і уточнюють певні поняття, свідчать про високий рівень освіченості мовця, виявляють його професійний досвід, світогляд, суспільну позицію.

До складу обговорюваного соціолекту входять також регіоналізми (*хосен*) і професіоналізми (*маргінес*), наприклад: **маргінеси** «*На маргінесах дальше: шукаю її родоводу*» [4: 372] — **Маргінес** «поле книжки, зошита»; — запозичення з польської мови; п. *margines*, походить від лат. *margines* (ЕСУМ III: 391); **Маргінес**, у, ч., зах. Берег, поле книжки, зошита тощо. *Коло половини XVIII в. знаходимо одну коротеньку пісеньку, записану на маргінесі Дрогобицького рукописного збірника* (І. Франко, XVI, 1955, 328) (СУМ-11 IV: 626); **Маргінес** 1. периферія; 2. шк. Берег, поле зошита чи книжки (ЛЛ 2012: 437); **хосен** «*На другий день мала я в хаті вийти кілька відрадниших годин, що дозволили забути про кривду, заподіяну мені властими, та скріпили мої бажання трудитися в хосен свого люду*» [3]; — **Хосен**, хісна, ч., діал. Користь. *Скупий волів би свого м'яса урізати, щоб бідному подати, Ніж кришку взяти із скарбів своїх, Що в кліті без хісна лежать* (І. Франко, XI, 1952, 509) (СУМ-11 XI: 132); **Выгода** — зиск, кóрість (р. -сти), бариш, вигода, пожиток (р. -тку), інтерес, *гал.* хосен (р. хісна) [з цього він матиме *хосен*]; **Полезно** — корисно, пожиточно, *гал.* хосенно (РУСКЄ: 178; 2151).

У текстах творів письменниці чимало нетранслітерованих елементів різного типу й обсягу. Такі вкраплення написані латинською, грецькою, польською, німецькою, італійською й іншими мовами. Необхідність їхнього використання пов'язана як з їх безеквівалентністю в окремих лексичних сферах, так і стилістичними особливостями створюваних текстів. Власне, цей аспект, як зауважує М. Карпенко, привертає увагу до ідіо стилів окремих письменників, кожен з яких по-своєму мотивовано й послідовно розв'язує соціомовну проблему у тих вимірах, які співзвучні його творчому задуму, принципові функціональної доцільності та ідейно-

естетичної спрямованості тексту. Оскільки введення нетранслітерованих конструкцій у текст, зазвичай, зумовлене поважними причинами, то такі елементи є семантично та стилістично вагомими, а в більшості випадків — текстотворчими [14]. Наприклад: *Panta rej...* /з гр. ‘все тече’/ [5: 35]. Ця алюзія з Геракліта: «*Πάντα ῥεῖ καὶ οὐδὲν μένει*» — ‘Усе тече, усе змінюється’, свідчить про знання філософії, високий рівень освіти адресанта й передбачуваного адресата тексту. Часто вживаними є вирази зі Святого Письма та латинськомовні вислови: «...“*Noli me tangere...*” *Не зможе ні одно серце більше любити, як моє... але чуття не зраджую мовою... не ношу на устах...*» [4: 379] — лат. *Noli me tangere* «Не торкайся Мене» — вираз із Євангелія від Івана зі сцени з’яви Христа Марії Магдалині після його Вознесення. Він сказав їй: *Не торкайся до Мене, бо Я ще не зійшов до Отця* (Євангеліє від Івана 20:11), а також інші: «*Моя книжка Scriptum sacrum: — сто печаток тайну її замикає...*» [5: 56] — лат. *Scriptum sacrum* «Святе Письмо»; лат. *Caritas...* «любов, предмет любові, приязні» [5: 40]; німецькомовні вислови: «*Краса?!... Чи тільки в серці розцвітають цвіти поезії? Що є краса правди? Чи тільки терпінням непосильним, трудом можна її добути? Das Herz ist gestorben — die Welt ist leer*» [5: 25] — нім. *Das Herz ist gestorben — die Welt ist leer* «серце вмерло — світ порожній», рядок з вірша Ф. Шіллера «Скарга дівчини»; «*В осуді когось треба великої обережності. Часто Recht — ist Unrecht*» [5: 52] — нім. *Recht — ist Unrecht* «правда — є неправда», а також: нім. *Blosse Übungen der Feder — des Kerkers Lange-weile zu Verkürzen* «Лише вправи пера нудьгу в’язниці скорочують» [5: 32], цитата з трагедії Ф. Шіллера «Марія Стюарт»; італомовні вислови: «*Руїни сірі завітчані зимою в зелену, свіжу, розкішну барву — се подібна пісня життя: evviva vita!*» [5: 79]; італ. *Evviva vita!* «Хай живе життя!», італ. *Nessun maggior Dolore* «немає більшого смутку» [4: 221], рядок з «Божественної комедії» Данте Аліг’єрі; франкомовні вислови: «*Variété... життя фрагменти...*»; франц. *Variété...* «різноманітність, розмаїття» [5: 50]; франц. *Lever du rideau* «підняття завіси» [5: 51] та ін.

Онімну лексику, наприклад: *La Negress* «курорт у Франції» [4: 385] (нині — назва залізничної станції у Біариці — *Biaritz-La Negresse*) та ін., Уляна Кравченко також не перекладає, оскільки такі власні назви є означенням когнітивного простору, спільного для інтелігенції того часу.

Відмітною рисою ідіолекту Уляни Кравченко є спосіб нюансування думки за допомогою питомої та запозиченої лексики, як-от: *велети-гіганти* [4: 242], *хаос-роздор* [4: 439], *казка-мім* [4: 176] та ін. Юкстапозити, які вона вживає, — це здебільшого іменники з прикладкою, що виконують означальну функцію: *берізка-жалібниця* [4: 725], *плити-картини* [2: 3], *відбитка-подоба* [2: 3], *обійми-крила* [4: 261], *пісня-поклон* [4: 462], *мати-страдальниця* [4: 481], *стрільці-соколи*, *дорога-знак* [4: 491]; передають близькі за змістом поняття: *практика-досвід*, *думки-погляди*, *львиця-цариця* [3], *святина-храм* [4: 209], *тягар-утома* [4: 220], *цвіт-зілля* [4: 225], *руїна-втрата* [4: 436], *буря-хуртовина* [4: 442], *щастя-осолода* [4: 599], *довершеність-гармонія* [4: 764] й ін. Юкстапозити — дієслова та

прислівники — це переважно зведені воєдино синоніми: *знає-пам'ятає*, *весело-свобідно* [3], *ридає-плаче* [4: 215], *горить-палає* [4: 224], *зоріє-сяє* [4: 442], *спонукати-примусити* [4: 748], *явно-славно* [4: 439], *тихенько-тихо* [4: 458], *сумно-жальбно* [4: 502] й ін. Отож, названі лексичні одиниці — це прикмета авторської реалізації соціолекту у мовному портреті Уляни Кравченко.

У творах письменниці знаходимо низку фразеологізмів на зразок *старість не радість* [2: 7], *йти на герць* [4: 280], *йти на багнети* [4: 444], *по сійбі — жнив треба ждати* [4: 483], *бути з розумом в згоді* [4: 498], *мати сім мечів у серці* [4: 533], *минатися з правдою* [4: 662], *виховувати буком* [4: 629] й ін. Зауважимо, що використання фразеологізмів становить як яскраву рису стилю її творів, так і особливу ознаку щоденного мовлення представників української інтелігенції кінця XIX — початку XX ст.

Мову творів Уляни Кравченко можна зі впевненістю зарахувати до найкращих зразків не лише галицького, а й загальноукраїнського варіанта літературної мови першої половини XX ст. Доказом цього є те, що її твори залюбки читали й наддніпрянці. Ось як про це писав під час мовної дискусії І. Франко: «У нас під руками є й інші факти: листи українців, котрі просять присилати їм віршові вироби галичан («З вершин і низин», «Лиса Микиту», вірші Ю. Шнайдер)²» [10: 170-171]. Отже, адресатом мовної комунікації Уляни Кравченко був широкий письменний та освічений загал українських національно свідомих читачів — шанувальники її поетичної творчості, учні, їхні батьки, колеги-вчителі, українська інтелігенція краю.

Активне вживання професійної лексики, слів іншомовного походження та діалектних одиниць, нетранслітерованих чужомовних елементів різного типу й обсягу, фразеологізмів — це не лише особливі індивідуальні прикмети мовного портрета Уляни Кравченко, а й виразна ознака інтелігентського соціолекту та галицького варіанта літературної мови того часу загалом.

Це доводить аналіз мовного портрета *Константини Малицької*, який доповнює мовний портрет Уляни Кравченко. К. Малицька, як і Уляна Кравченко, була активним громадським діячем, організатором і учасником жіночого руху, здійснювала письменницьку діяльність, співпрацювала з різними періодичними виданнями Східної Галичини. Усе це дає підстави для типізації та узагальнення їхніх мовних портретів. На основі аналізу текстового матеріалу спогадів К. Малицької [1] окреслюємо лексичні особливості творів авторки, зокрема виявляємо пласт загальноужи-

² Справжнє ім'я та прізвище Уляни Кравченко — Юлія Шнайдер. Вона народилася 18.04.1860 р. у м. Миколаєві на Львівщині в сім'ї зукраїнізованого німця, комісара Жидачівського повіту. Мати письменниці — Юлія Лопушанська — українка, дочка греко-католицького священика. Псевдонім становить український відповідник справжніх імені та прізвища письменниці (нім. *Schneider* «кралець»).

*Константина Малицька з представниками й учителями Товариства «Рідна школа» (в центрі)
Перший ряд зліва направо: Євгенія Пашкевич, Марія Ліщинська, Олена Прокеш, Стефанія
Пашкевич, Маркіян Терлецький, Константина Малицька, Володимир Кузьмович, Володи-
мир Радзикович, Строконь, Софія Федорчакова; другий: Меланія Цегельська, Льоня Га-
расимович, Леонтий Домбровський, Ірина Мриц, Кучер, невідомий, Олена Ріпель; тре-
тій: Ася Єзерська, Врецьона, Дора Ліщинська, Степан Похмурський, Марія Заячківська,
невідомий, Ярослав Кузьмів, Макітра, невідомий, Стевчак.
Усі імена подано за періоджерелом, тоді як імена окремих осіб встановити не вдалося.*

ваних лексичних одиниць, запозичень, суспільно-політичної лексики, що вказує на адресата цього тексту — людину освічену, небайдужу до перебігу подій громадського життя краю.

У мовному портреті К. Малицької вирізняється запозичена лексика на позначення понять і реалій життя освітянського середовища: **аматорський**: «...що пан староста Краль брав участь у нашій українській аматорській представленні...» [1: 51] — **Аматорський**, а, е. Прикм. до **аматор**; любительський. По містах і містечках почали організуватися аматорські трупи (І. Франко XVI, 1955: 96) (СУМ-11 I: 38); (ВТС СУМ: 24); **конгрес**: «З моїми буковинськими товаришами-вчителями стрінулась я востаннє на великому конгресі всеукраїнського вчителства...» [1: 56–57] — **Конгрес**, у, ч. 1. З'їзд, нарада з широким представництвом, переважно міжнародного характеру (СУМ-11 IV: 257); (ВТС СУМ: 563). Уважаємо, що названа лексема свідчить про виразний вплив польської мови, у якій і нині слово *kongres* уживано на позначення з'їзду, великого зібрання, зокрема наукового; **пієтизм**: «З пієтизмом входила я до домівки нашої великої письменниці, ... [Ольги Кобилянської]» [1: 54] — **Пієтизм**, у, ч. 2. Книжн. Релігійно-містичний настрій, часто удаваний, фальшивий; відповідна поведінка; // *перен.* Палке обожнювання кого-небудь або беззастережна віра в щось. Кожний такий документ будив у його пам'яті спомини подібних... історій, речень, анекдотів, і все те він пер в свою книжку, записував з таким пієтизмом і так старанно, мов не знати які дорогі скарби (І. Франко III, 1950: 443);

Отець Заячківський — це вісімдесятилітній старець; про нього з пієтизмом говорить батько Данило (Уляна Кравченко, Вибр., 1958: 397) (СУМ-11 VI: 528); (ВТС СУМ: 971). У запозиченій лексемі *пієтизм* галицький відбиток вбачаємо у словотворчих засобах, зокрема в суфіксі **-изм** (пор. *пієт-ет* і *пієт-изм*), оскільки спосіб адаптування запозичень — це теж вирізняльна ознака мови галицької інтелігенції, складник її соціолекту.

Наявні у мові текстів К. Малицької й галицькі елементи (галичанізми): **варцаби**: «— *Хочеш заграємо в доміно, — намовляв Сергій, коли переглянули всі картини. — Краще в варцаби, в доміно так нудно, — просила Сильва*» [9, 53] — **Варцаби** — шашки (гра) (ЛЛ 2012: 120); **гей** «... *гей гриби по дощі...*» [1: 51] — **Гей, гейби** — ніби, наче (ЛЛ 2012: 185); **запертися**: «*а раз треба було таки рученятами запертися об землю і рачки лізти*» [1: 47] — **Запертися** — 2. Використати всі потенційні можливості, силу волі тощо для досягнення бажаного результату: *Бо як був вітер, то треба було добре запертися, щоб втримати хоругов* (Богачавський) (ЛЛ 2012: 285); **пан** «... *що пан староста Краль брав участь у нашій українській аматорській представленні...*» [1: 51] — **Пан** — 1. Інтелігентний, поважний чоловік, 2. Багатий, заможний чоловік, 3. Мужчина (ЛЛ 2012: 521); (ВТС СУМ: 880).

Окрему групу слів складають професіоналізми, як-от: **відчит**: «... *мав Ромко відчит про Хмельницького, відтак йшли співи...*» [9, 12] — **Відчит**, у, ч., зах. Доповідь, лекція. *Відчит, на який Ви* [І. Франко] *ласкаво згодні прийти, не може відбутися* (Василь Стефаник, III, 1954, 247) (СУМ-11 I: 661); **Відчит** 1. Доповідь, 2. Звіт (ЛЛ 2012: 156); **виховниця** (покоління) [1: 46] — **Віховання** — вихованість (ЛЛ 2012: 148); **Виховник** -а, те саме, що **вихователь** (ВТС СУМ: 159). Своє місце у досліджуваному мовному портреті посідають номінації-словосполучення, які К. Малицька-вчитель використовувала в текстах на професійні, педагогічні теми. Серед них виділяємо назви 1) педагогічних понять: *ціль виховання, народне вихованє, національне вихованє, система виховання, моральні впливи, шкільна наука, анальфабетизм, педагогічно-дидактичний твір, методи читання, шкільна дисципліна, систематичний розвиток дитини*; 2) навчальних предметів: *фізика, геологія, астрономія, суспільні науки, література, історія рідного краю, всемирна історія, українська мова*; 3) навчальних закладів, їхніх працівників: *ясла, передшкільне вихованє, захоронки, школи (народні, середні, світські), рідношкільна установа, повна 5-класова школа, українська виділова дівоча школа, школа-пансіонат, дівочий інститут, університет, інституції, шкільний інспектор, члени іспитових комісій, професори, учителі, служебниці* (у знач. «вихователі» — прим. наша С.Г.), *учительський семінар, часописи (фахові, педагогічні, літературні, диточі), шкільні учебники* та ін.

Чимало інших лексичних одиниць, які об'єднані довкола тем текстів К. Малицької (художньо-образне відображення дійсності, жіночий рух, громадська діяльність), виявляють її професійну мовну діяльність, власне її ідіолект як варіант соціолекту. Нетранслітеровані елементи та фразеологізми в спогадах письменниці не трапляються, проте, як і в творах Уляни Кравченко, у текстах Константи́ни Малицької знаходимо юкта-

позити: *хлопці-гімназисти, товариші-вчителі* [1: 46], *зайди-уніяти* [1: 52], *їмості-протопопи, огнище-прибіжище* [1: 53], *відозва-статейка, члени-робітниці* [1: 55], *гості-вчителі* [1: 57].

Мовна діяльність представників української галицької інтелігенції відображає картину світу як знання про нього, його цілісний образ, визначення свого місця у суспільстві і світі, цінності, стиль та спосіб життя, соціальні ролі та статуси, соціальні інститути як систему норм, традицію, потреби та схильності, процедурне знання, що передбачає певні навички, уміння, способи й методи здійснення намірів. Саме у мовній діяльності, комунікації інтелігенція виявляла себе як окрема соціальна група з власною субкультурою, сформована в окреслених часі та просторі. Зокрема, К. Малицька нерозривно пов'язана з історією жіночого руху в Україні, у якому вона брала активну участь майже із самого початку його організованого існування. Саме тут перетинаються життєві дороги К. Малицької і Н. Кобринської (ініціатора зародження феміністського руху в Галичині). Як автор педагогічних статей і художніх творів, що протягом 1904–1907 рр. вона друкує на сторінках часопису «Промінь», К. Малицька контактує з іншими авторами видання, зокрема з І. Франком, О. Маковеєм, Н. Кобринською, Я. Веселовським.

Отже, адресатом мовної комунікації К. Малицької був широкий письменний та освічений загаль українських національно свідомих читачів, серед яких колеги-вчителі, представниці й учасниці жіночого руху, українська інтелігенція краю.

Світоглядні та ментальні риси визначного українського письменника, політичного та громадського діяча, науковця **Івана Франка** у сконденсованій формі містить авторська передмова до видання польською мовою 1897 р. «Дещо про себе самого», яка також є предметом нашого аналізу [11: 28–32]. Зауважимо, що попри всі напрацювання у вивченні мови І. Франка, для нас у його мовній діяльності важливим є саме те, що вирізняє його мову як варіант соціолекту галицької української інтелігенції окресленого періоду. Стаття І. Франка є, на нашу думку, квінтесенцією проаналізованих текстів представників інтелігентського середовища Східної Галичини, оскільки виявляє високий рівень освіченості й самосвідомості мовця, про що свідчить вже сама її композиційна побудова. В аналізованому тексті подано нарис історії Русі-України, національної, етнополітичної, соціопсихічної ментальності української еліти у когерентному симбіозі «Я-особистості» мовця і спільноти, до якої він належить, самоідентифікація і самовизначення щодо свого життєвого вибору й обов'язку, сенсу власного життя і діяльності, визначено місію письменника та психологію його творчості.

Текст передмови І. Франка можемо умовно поділити на окремі частини, сюжети, мотиви, світоглядні й соціокультурні твердження, позицію письменника-інтелігента, письменника-патріота: 1 — «життя і творчість обранця долі — архітвір епохи», 2 — «культурно-цивілізаційна праця і роль письменника-робітника», 3 — «я і моя сверблячка до писання»,

4 — «що можна назвати оригінального у маленької, звичайнісінької людини? — відповідаю: хіба те, що я русин», 5 — «автобіографічні дані», 6 — «недопуск до роботи в університеті», 7 — «не люблю Русі і русинів», 8 — «почуваю себе русином і працюю на Русі: патріотизм як обов'язок». У тексті есе знаходимо мовні засоби, звернені до читачів зі свого середовища, близьких авторові за своїм місцем у суспільстві, діяльністю, освітою, переконаннями: пряме цитування мовою оригіналу /нетранслітеровані елементи/, алюзії, ремінісценції щодо життя і діяльності діячів світової культури — німецького поета Йоганна В. Гете, польського письменника, критика, етнографа Юзефа-Ігнація Крашевського, польського літературознавця, бібліографа Кароля Естрайхера, апологета європейського літургичного руху о. Ламбера Бодуена, білоруської польськомовної письменниці Елізи Ожешко, польських письменників Марії Конопніцької, Болеслава Пруса, Теофіля Ленартовича, автора перекладів творів Т. Шевченка польською мовою Едмунда Леона Остої Солецького, польського композитора і письменника Мечислава Карловича. У тексті наявні книжні елементи (слова й словосполучення, фрагменти висловлень): *життєпис, характеристика, складові частинки, корифеї літератури, бібліографія, ідеальне, з першоджерельним апаратом опрацьовані біографії, скарбниця людського духу, з обов'язку чемності, фарисеї, гідне уваги, зукраїнізовані німецькі колоністи, світла людина, публічна арена, таємне товариство, оригінальні риси, літературна продукція, скласти з відзнакою докторат з славістики, патріотична праця, така делікатна матерія, як любов, висновок, географічне поняття, ворог порожніх фраз*. Численні в тексті І. Франка й означення суспільно-політичних понять, які входили до активного слововжитку національно свідомої, близької до соціалістичного руху частини української галицької інтелігенції розглядуваного періоду, ідіоми, текстові кліше: *соціалістичний процес, коаліція урядових сфер, реакційні газети, політичне життя, національна гордість, загальнолюдські ідеали справедливості, братерства й волі, справжній громадянський дух, самопожертва, вселюдські ідеали, обранці долі, нові напрямки, ніколи й нічим, ані читати, ані писати й ін*. Показовим є й уживання в цьому тексті слова *інтелігенція*: «...знаю між русинами декілька винятків, декілька осіб чистих і гідних усякої пошани (говорю про інтелігенцію, не про селян), але ці винятки, на жаль, тільки стверджують загальний висновок» [11: 31]. Вживає І. Франко й галицькі елементи: **правдоподібно**: «На це питання Гете відповідаю: хіба те, що я русин і походжу, правдоподібно, від зукраїнізованих німецьких колоністів, що мій батько був звичайний селянин і робив паничину...» [11: 29] — **Правдоподібно** 1. Присл. до **правдоподібний**. 2. У знач. вставн. сл., діал. Уживається для вираження припущення чого-небудь. *Ключ від мого покою забираю з собою, бо, правдоподібно, забавлюсь [забарюся] довше* (О. Кобилянська I, 1956: 86); *До постаті зблизивсь і мовив: «А, се ви, правдоподібно, Від пана Дороша!»* (І. Франко X, 1954: 198); (СУМ-11 VII: 500); (ВТС СУМ: 1100); **слабовитий, слабкий**: «мій батько... був світлою людиною і віддав мене, слабовиту і до селянської праці нездатну дитину, до школи»

[11: 29]; **слабий** — 1. Хворий, 2. кволий, немічний (ЛЛ 2012: 679); **слабовитий**, а, е, розм. Немічної будови, схильний до захворювань; хворобливий; // *рідко*. Хворий. [Орися:] *Нема роботи, татко слабовитий, До тяжкої праці не хочуть приймати* (І. Франко IX, 1952: 425) (СУМ-11 IX: 343); (ВТС СУМ: 1341); **студії**: «...я вступив до університету у Львові, але мої студії перервав соціалістичний процес 1877-8 року...» [11: 29]; **студіювати** — вивчати (ЛЛ 2012: 710); (ВТС СУМ: 1406); **сурдут** «Подивіться тільки, в якому сурдута він ходить!» [11: 30]; **сурдут** — верхній чоловічий одяг, сюртук (ЛЛ 2012: 712); **сурдут**, а, ч., *заст.* Сюртук (СУМ-11I: 853); (ВТС СУМ: 1416); **будущина**: «Чи, може, маю любити світлу будущину тієї Русі, коли тої будущини не знаю і для світлості її не бачу ніяких основ?» [11: 31]; **будущина**, и, ж., *заст.* Будучність, майбутнє (СУМ-11 I: 249); **будучність** — майбутнє (ЛЛ 2012: 11).

Охоче використовує І. Франко й нетранслітеровані елементи: «*Was ist denn an dem ganzen Wicht Originell zu nennen?*» [11: 29] — нім., із Й.В. Гете «Що можна назвати оригінального у маленької, звичайнісінької людини», «*Politisches Vorleben*» [11: 30] — «політичне минуле»; просторічну, експресивно-оцінну лексику й вислови: *рідка річ, бозна-чому замішано мене* (про причетність до чогось) [11: 29], *порпатися у купях щоденно надрукованого паперу, бійтеся Бога, на ті тисячі більших і менших шпильок, які вони...вбивали мені під шкіру*» [11: 30], *любов бризкає, життя на власному смітнику, почуття собачого обов'язку, тяжке ярмо, покладене долею на мої плечі...* [11: 31] й інші. В аналізованому тексті І. Франко використав і прислів'я: *Не робися солодким, бо тебе злижуть; не робися кислим, бо тебе обплюють, Якщо так добре моїй жінці, нехай і мене б'ють* [11: 32].

І. Франко виявляє вміння поєднати в одному тексті елементи просторічної, народно-розмовної мови, навіть зниженої лексики з книжною лексикою «високого стилю», нетранслітерованими елементами, суспільно-політичною термінологією, а це надає тексту та його сприйняттю певного емоційного настрою, відтінку іронії, інтертекстуальності. Адресатом мовлення І. Франка є широкий загаль, насамперед, польськокомвні читачі, до свідомості яких український галицький інтелігент доносить свою життєву позицію, цінності та ідеали особистого і національного життя, ідейне кредо своєї соціальної групи — середовища прогресивної й національно свідомої інтелігенції Східної Галичини.

Здійснений аналіз дає підстави стверджувати, що дослідження мовних портретів представників галицької української інтелігенції кінця XIX — початку XX ст. є актуальним з огляду на процес формування норм української літературної мови окресленого періоду в Східній Галичині і на Наддніпрянській Україні після 1905 р. Мовні одиниці, які використовувала ця соціальна група, увійшли до складу лексичного фонду української мови й впливали на формування койне освіченої верстви Східної Галичини, її соціолекту як самостійного системно-структурного явища. Вони знайшли відображення у формі та значенні лексичних, фразеологічних і граматичних одиниць сучасної української літературної мови.

Формально-семантичний і функціонально-прагматичний аналіз текстів Уляни Кравченко, Константи́ни Малицької, Івана Франка дозволив нам змодельовати мовний портрет названих авторів як представників інтелігенції — учителів, письменників, громадських діячів, вказати на окремі його лексико-семантичні особливості, виділити в мовних портретах типові, спільні риси, які дають змогу моделювати соціолект галицької української інтелігенції як мовний портрет цієї соціальної групи окресленого періоду, а також висвітлити соціальні аспекти функціонування української мови в Східній Галичині на зламі XIX—XX ст.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- ВТС СУМ — *Великий тлумачний словник сучасної української мови* (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. — К. : Ірпінь : Перун, 2009. — 1736 с.
- ЕСУМ — *Етимологічний словник української мови* : у семи томах / НАН України. Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні; Редкол. О.С. Мельничук (головний ред.) та ін. — К. : Наук. думка, 1982 — 2012. — Т. I — VI.
- ЛЛ-2012 — *Лексикон львівський: поважно і на жарт* / 2-е вид., доповн. і випр.; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича / Хобзей Н., Сімович К., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. — Л. : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. — 852 с. (Серія «Діалектологічна скриня»).
- РУСКЕ — *Російсько-український словник* / за редакцією акад. А.Ю. Кримського та акад. С.О. Єфремова. — К. : Червоний Шлях, 1924 — 1932 рр. — Інтернет ресурс. Режим доступу : <http://r2u.org.ua/>
- СГ — *Словарь української мови* (Зібрала редакція журналу «Киевская Старина» / Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Гринченко). — Томи I — IV. — Київ : [б. в.], 1907 — 1909 рр.
- ССІС — *Сучасний словник іноземних слів* : близько 20 тисячі слів і словосполучень / Уклали: О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк ; НАН України, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. — К. : Довіра, 2006. — 789 с.
- СУМ-11 — *Словник української мови: в 11 т.* / АН УРСР; Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні. — К. : Наук. думка, 1970 — 1980 рр.
- УСС Ог. — *Огієнко І. Український стилістичний словник* : підручна книжка для вивчення української літературної мови / І. Огієнко. — Львів : Видання Української книгарні й антикварні, 1924. — 496 с.

1. Виховниця поколінь Константина Малицька: громадська діячка, педагог, письменниця. — Торонто : Накладом Світової Федерації Українських жіночих Організацій, 1965. — 126 с.
2. *Кравченко Уляна*. Замість автобіографії. Твори. — Т. III. — Коломия : Накладом «Загальної Книгозбірні», 1934. — 152 с.
3. *Кравченко Уляна*. Спогади учительки. — Коломия : Накладом «Загальної Книгозбірні», 22/X, 1935. — 315 с.
4. *Кравченко Уляна*. Твори. Повне видання (у 100-річчя жіночого руху) / Зредагував Юліан Бескид. — Торонто : Накладом Марії Козак, 1975. — 796 с.
5. *Кравченко Уляна*. Розгублені листочки. — Л. : Каменярь, 1990. — 90 с. Бібліотечка «На добрий вечір».
6. *Малицька К.* З дитячих споминів // Дзвінок. — Львів 5 марта 1903, ч. 5.
7. *Малицька К.* Про захорони і діточі садки / Збірник «Українській дитині». — Львів, 1921. — С. 12—15.
8. *Малицька К.* На фільмі споминів // Нова Хата, 1934. — Ч 9.
9. *Малицька К.І.* Малі герої : Оповідання для дітей середнього шкільного віку / Упоряд., автор перед. Г.В. Дем'ян. — Львів: Каменярь, 1991. — 62 с.

10. *Франко І.* Говоримо на вовка — скажімо і за вовка // Зібрання творів у 50-ти томах. — Т. 28. Літературно-критичні праці (1890 — 1892). — К. : Наук. думка, 1980. — С. 167—175.
11. *Франко І.* Дещо про себе самого // Зібрання творів у 50-ти томах. Літературно-критичні праці (1897 — 1899). — К. : Наук. думка, 1981. — Т. 31. — С. 28—32.
12. *Франко І.* Учитель (комедія в трьох діях) // Зібрання творів у 50-ти томах. Драматичні твори. — К. : Наук. думка, 1979. — Т. 24. — С. 65—123.
13. *Грицак Я.* Що нам робити зі своєю власною історією? // Львівська газета від 1.11. — Інтернет ресурс. Режим доступу : <http://www.dialog.lviv.ua>; <http://bibrka-city.in.ua/pro-uljanu-kravchenko/>
14. *Карпенко М.А., Меймескул Е.А.* На стыке культур: нетранслитерированные иноязычные элементы в идиостиле Н.В. Гоголя / М.А. Карпенко, Е.А. Меймескул // Мова і культура : Серія «Філологія». — К., 2000. — Вип. 1. — Т. 4 : Мова і художня творчість. — С. 220—228.
15. *Космеда Т.* Комунікативна компетенція Івана Франка : міжкультурні, інтерперсональні, риторичні виміри / Тетяна Космеда. — Львів : ПАІС, 2006. — 326 с.
16. *Лесюк М.П.* Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині : монографія / Микола Лесюк. — Івано-Франківськ : Місто НВ, 2014. — 732 с.
17. *Масенко Л.* Вступне слово «Те, що Грушевський зробив для української історії, я зробив для української мови» / У кн. : Шевельов Ю. Вибрані праці: У 2 кн. — Кн. І. Мовознавство/ Упорядник Л. Масенко. — 2-ге вид. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. — 583 с. — С. 5—25.
18. *Матвіяс І.* Взаємодія між східноукраїнським і західноукраїнським варіантами літературної мови в кінці XIX і в XX ст. [Електронний ресурс] / Культура мови на щодень. — Інтернет-ресурс. Режим доступу: <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine50-6.pdf>
19. *Мацюк Г.* Прескриптивне мовознавство в Галичині (перша половина XIX ст.). — Львів, 2001. — 352 с.
20. *Панько Т.І.* Мова і нація в естетичній концепції І. Франка / Таміла Іванівна Панько. — Львів : Світ, 1992. — 192 с.
21. *Селігей П.О.* Мовна свідомість: Структура, типологія, виховання. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. — 120 с.
22. *Сербенська О.А.* Мовний світ Івана Франка : статті, роздуми, матеріали / О.А. Сербенська ; Львівський національний університет імені Івана Франка. — Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. — 371 с.
23. *Статєєва В.І.* Українські письменники: Про проблеми літературної мови та мовознавства кінця XIX — початку XX ст. (на матеріалах спадщини М. Коцюбинського, Лесі Українки, Б. Грінченка та ін.) / Валентина Іванівна Статєєва ; Ужгородський державний університет. — Ужгород : Патент, 1997. — 406 с.
24. *Ткач Л.* Вплив польської мови на українську літературну мову Буковини кінця XIX — початку XX ст. (зовнішні чинники) / Людмила Ткач // Мовознавство. — 2000. — № 6. — С. 22 — 29.
25. *Ткач Л.О.* Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX — на початку XX ст. / Людмила Ткач. — Частина 1 : Матеріали до словника. — Чернівці : Рута, 2000. — 408 с.
26. *Ткач Л.О.* Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX — на початку XX ст. / Людмила Ткач. — Частина 2 : Джерела і соціокультурні чинники розвитку. — Чернівці : Книги — ХХІ, 2007. — 704 с.
27. *Ткач Л.О.* Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX — на початку XX ст. / Людмила Ткач. — Частина 3: Буковинська фразеологія у міжмовних зв'язках та в загальноукраїнському контексті. — Чернівці : Книги — ХХІ, 2007. — 252 с.
28. *Шевельов Ю.* Внесок Галичини у формування української літературної мови / Юрій Шевельов ; Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові, Національний університет «Києво-Могилянська академія». — К. : ВД «КМ Академія», 2003. — 158 с.
29. *Grabias S.* Środowiskowe i zawodowe odmiany języka — socjolekty / Grabias Stanisław. — Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. T. 2 Język polski pod redakcją Jerzego Bartmińskiego. — Wrocław : Wiedza a kultura, 1993. — S. 223 — 241.

30. *Mały słownik języka polskiego* / Red. E. Sobol. — Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1993. — Wyd. zmienione i poprawione. — 1181 s.
31. *Walczak B.* Rola socjolektu szlacheckiego w dziejach polszczyzny // *Języki słowiańskie w ujęciu socjolingwistycznym* / pod redakcją H. Kurek. — Kraków : Księgarnia Akademicka, 2012. — S. 269 — 279.

Статтю отримано 26.05.2016

Svitlana Hirnyak

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych

LINGUISTIC PORTRAITS OF UKRAINIAN GALICIAN INTELLECTUALS:
ULYANA KRAVCHENKO, KONSTANTYNA MALYTSKA, IVAN FRANKO

The article presents a model of sociolect Ukrainian Galician intellectuals which personified linguistic portraits of Ulyana Kravchenko, Konstantyna Malytska, Ivan Franko. Linguistic features of the execution of the Ukrainian intellectuals in gradation from the linguistic portrait of the individual to the sociolect of language as a portrait of a particular social group are proposed.

Keywords: *Ukrainian Galician intellectuals, linguistic personality, linguistic consciousness, linguistic portrait, idiolect, sociolect, Eastern Galicia.*

Мовна мозаїка

ЗУСТРІТИСЯ У **СМІЛІ** ЧИ **СМІЛІЙ**?

Один пропонує зустрітися у *Смілі* чи *Вільшані*, інший виправляє — у *Смілій* або *Вільшаній*. А як потрібно відмінювати назви міст, містечок, сіл відприкметникового походження на зразок *Сміла*, *Вільшана* і под. Якщо зважати лише на правило, викладене в пункті 3 § 112. **Відмінювання географічних назв** чинного «Українського правопису», то — як звичайні прикметники, тобто: Р. в. *Смілої*, *Вільшаної*, Д. в. *Смілій*, *Вільшаній*, З. в. *Смілу*, *Вільшану*, О. в. *Смілою*, *Вільшаною*, М. в. (у) *Смілій*, *Вільшаній*. Проте тут не можна обмежуватися тільки цим правилом, бо в ньому не зазначено про відмінювання деяких відприкметникових топонімів із закінченнями *-а*, *-е*, які мовці перестали сприймати як прикметники, за зразком іменників жіночого або середнього роду з відповідними закінченнями, що засвідчує сучасна мовна практика. До таких належать і топоніми *Сміла*, *Вільшана*. Відмінювання їх як іменників жіночого роду I відміни з основою на твердий приголосний зафіксували словники географічних назв, нові орфографічні словники, додатки до тлумачних словників та інші довідкові видання, зокрема: Горпинич В.О. Словник географічних назв України. — К. : Довіра, 2001. — С. 80, 392; Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики. — К.; Ірпінь : Перун, 2003. — С. 818, 860; Великий тлумачний словник сучасної української мови. — К.; Ірпінь : Перун, 2005. — С. 1664, 1701; три видання «Орфографічного словника української мови» (К. : Довіра, 1994, 1999, 2002) та шість видань «Українського орфографічного словника» (К. : Довіра, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009). Це дає підстави констатувати, що словники української мови, ґрунтуючись загалом на правилах «Українського правопису», у багатьох правописних питаннях повніші, докладніші, об'єктивніше відбивають новітні тенденції сучасної української орфографічної практики.

Отже, топоніми *Сміла*, *Вільшана* і под. потрібно відмінювати як **іменники жіночого роду I відміни з основою на твердий приголосний**: Н. в. *Сміла*, *Вільшана*, Р. в. *Сміли*, *Вільшани*, Д. в. *Смілі*, *Вільшані*, З. в. *Смілу*, *Вільшану*, О. в. *Смілою*, *Вільшаною*, М. в. (у) *Смілі*, *Вільшані*, Кл. в. *Сміло*, *Вільшано*.

Катерина Городенська

УДК 811.161.2:81'282+366

Галина Сікора

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ТЕКСТ МІСТА ЯК ЛІНГВІСТИЧНИЙ ФЕНОМЕН

До термінологічної парадигми урбанолінгвістичних досліджень уведено термін «текст міста». Обґрунтовано його зміст як надтексту на тлі тріади «текст — текст міста — місто як текст». Виявлено і доведено відмінність міського тексту від тексту сільського, що пов'язано зі специфікою лінгвістичної природи цих стратів. Виокремлено й потлумачено ознаки тексту міста. З'ясовано роль діалектного сегменту в міському тексті. Окреслено роль діалектної домінанти тексту міста і її значущість. Зафіксовано та проаналізовано особливості сучасного львівського тексту.

Ключові слова: термін, міське мовлення, текст міста, діалектний міський текст, львівський текст.

Місто як об'єкт аналізу є поліінформативним для дослідників різних дисциплін, зокрема лінгвістів. Воно формує свій мовленнєвий простір, а результатом мовленнєвої діяльності його мешканців є міське мовлення, або міське койне, — наддіалектне утворення, що займає проміжне місце між діалектом і літературною мовою. Як одна з найважливіших форм існування мови міське мовлення об'єднує різні форми її побутування: літературне мовлення, міське просторіччя, діалектне мовлення, мовлення окремих соціальних, професійних, молодіжних груп. У структурі загальнонародних мов статус міського койне щодо літературного стандарту є специфічним: з одного боку, воно перебуває на функціональній периферії, а з іншого — становить основу літературних мов.

Сучасний науковий процес репрезентує поширення й утвердження урбаністики як універсальної багатоаспектної теми в багатьох дисциплінах, а урбанолінгвістика сьогодні становить пріоритетний напрямок лінгвістичних студій. Стрімкий розвиток досліджень міського мовлення розгор-

© Г.В. СІКОРА, 2016

тається в різноманітних дослідницьких контекстах, його визначає ідея тісного взаємозв'язку з іншими гуманітарними дисциплінами. Залучення дослідниками міського мовлення наукових надбань інших наук зумовлене складністю його стратифікації, багаторівневостю та варіантністю структурної організації.

Для сучасних студій різних галузей гуманітарного знання характерне зацікавлення до аналізу *тексту*. «Текст, — писав М.М. Бахтін, — первинна данність (реальність) і вихідна точка будь-якої гуманітарної дисципліни. Конгломерат різнорідних знань і методів, що називається філологією, лінгвістикою, літературознавством, наукознавством і т. д. Виходячи з тексту, вони бредуть у різні напрямки, вихоплюють різнорідні шматки природи, суспільного життя, психіки, історії, об'єднують їх то каузальними, то смисловими зв'язками, перемішують констатації з оцінками» [2: 292]. Отже, оскільки поняття тексту перебуває на перетині різних дисциплін: історії, психології, філософії, літературознавства, культурології, етнографії та лінгвістики, зокрема діалектології, стилістики, соціолінгвістики, когнітивної лінгвістики, психолінгвістики, — то й при визначенні його змісту застосовують різні підходи й методи дослідження, що зумовлює його численні тлумачення.

Для мовознавця насамперед цінною є *лінгвальна сутність тексту*, що «потребує комплексного, всебічного вивчення на інтегральній основі» [13: 4], саме тому «до нього потрібно застосовувати основні поняття лінгвістичної науки» [4: 3]. Первісно поняття «текст» покривало тільки зразки писемної форми мови [Там само: 14], а розуміння тексту як певного утворення усної реалізації мови розвинулося пізніше. О.О. Селіванова подає таку дефініцію тексту: «Текст (від лат. *textum* — тканина, сплетіння, поєднання) — цілісна семіотична форма лінгвопсихоментальної діяльності мовця, концептуально та структурно інтегрована, що служить прагматичним посередником комунікації й діалогічно вбудована до семіотичного універсуму культури» [14: 599–600].

У сучасній діалектології, яка здебільшого скерована на дослідження сільського мовлення, текст — релевантне евристичне джерело лінгвальної інформації, а діалектологічні дослідження проводять на підставі широкого залучення діалектних текстів, що активізує *текстовий напрям аналізу діалектної мови*. За словами П.Ю. Гриценка, діалектний текст «репрезентує реальне буття мови, склад, функції мовних одиниць, динаміку їх форми і змісту» [5: XVI]. Діалектний текст, на думку Н.О. Руснак, є ідеальним полем для міждисциплінарних розвідок, а його дослідження має перспективний характер [13: 6].

Природа міської комунікації дуже неоднорідна і складна, що зумовлює її відмінність від менш здиференційованої сільської комунікації. Для дослідника сільського мовлення текст — це його усна реалізація, усне мовлення діалектоносіїв, текстова реалізація усного мовлення. Таке розуміння тексту є неприйнятним для дослідників міського мовлення через його звуженість. Відповідно, в основі опозиції «сільське / міське мов-

лення” полягає лінгвістична природа цих стратів, і ця кореляція проектується й на поняття “текст села” / “текст міста”.

У сучасному науковому дискурсі поняття міського тексту вже склалися, термін *текст міста* використовують у різнодисциплінарних та різноаспектних дослідженнях, усталеними стали терміни, що вказують на належність досліджуваного тексту до певного міста. Історія розвитку цього поняття бере початки з географії, історії та краєзнавства, архітектури; згодом її розвивають представники тартусько-московської семіотичної школи: В.М. Топоров, Ю.М. Лотман, Б.А. Успенський та їхні послідовники. Об’єктом аналізу міського тексту в таких дослідженнях обрано художню літературу про місто, зокрема її вагомні семіотичні категорії: текст, символ, міф. Поняття “текст міста”, яке ввів до наукового обігу В.М. Топоров на прикладі Петербурзького тексту¹, розвинулося в загальне поняття міського тексту і сьогодні становить важливий, невід’ємний компонент поняттєвої парадигми багатьох сучасних наук, зокрема сучасних літературознавчих студій.

Сприйняття й аналіз міського мовлення також відбувається через текст. У виокремленні тексту міста як особливого лінгвістичного об’єкта нема необхідності, адже сьогодні в урбанолінгвістиці вже склався досвід аналізу текстів міста: місто як об’єкт лінгвістичного аналізу чітко структуровано, а численні напрямки його досліджень уже мають поважні наукові здобутки. Обсяги поняття тексту міста і поняття тексту в сучасних лінгвістичних працях не збігаються: перше значно ширше від традиційного розуміння тексту в мовознавстві. Завдяки позитивній особливості наукового дискурсу маємо можливість чіткіше дефініювати поняття з міждисциплінарної царини, якими є місто і текст, за аналогією до понять із іншої філологічної галузі. Поняття “текст міста”, яке є продуктивним і для урбанолінгвістики, досі не введено в поняттєву парадигму досліджень міського мовлення, хоча переймання принципів та методик у сучасне розуміння тексту зумовило нові дослідницькі орієнтири аналізу тексту міста і в лінгвістичних студіях. До цієї проблеми в україністиці намагалася долучитися у контексті сучасного розвитку української мови Л.І. Мацько, однак обмежилася семантико-функційним підходом [11: 30]. З огляду на вищевикладене, наше дослідження набуває особливої актуальності, а увага скерована в напрямку відкритих питань, *що таке текст міста в урбанолінгвістиці та які смислові параметри дозволяють характеризувати його як лінгвістичний феномен*.

У сучасних урбанолінгвістичних дослідженнях поняття тексту використовують у формулюваннях “тексти усного розмовного міського мовлення”, “корпус текстів усного розмовного міського мовлення”, “писемні тексти”. Дослідники аналізують *тексти усного розмовного міського мовлення*, маючи на увазі записи усного мовлення містян (аудіо- і транскрибовані) як надійне джерело, що здатне відобразити реальний

¹ Зберігаємо авторську орфографію.

стан функціонування мовлення міського соціуму; а сукупність текстів усного мовлення мешканців міста іменують *корпусом текстів усного розмовного міського мовлення*. Зазвичай тексти усного мовлення містян складають лише один із компонентів ширшої джерельної бази: до наукового аналізу дослідники часто залучають різноманітні *писемні тексти* як додаткові джерела. До таких писемних текстових джерел зараховують: відповіді на анкети й тести, місцеві твори художньої літератури, мемуаристику, публіцистику, епістолярій, документальні джерела, наукові праці (історичні, краєзнавчі тощо) про місто чи написані місцевими авторами, тексти урбаномікону тощо. Отже, у *поняттєвій базі сучасних урбаністичних досліджень відсутнє розуміння тексту міста як цілості, як сукупності усного та писемного текстів*, а побутує звужене розуміння тексту — як усної форми реалізації мовотворчості міських мешканців чи її писемної реалізації, що маніфестують лише одну із форм її побутування.

Розв'язання порушеної у статті проблеми актуалізує і той факт, що в лінгвістиці немає єдиного узагальнювального терміна для позначення всієї сукупності мовних проявів, яку породжує соціум міста. Строкату картину створюють цілий спектр термінів і формулювань на зразок «мова міста», «мовний побут міста», «мовний портрет міста», «лінгвопортрет міста», «мовний образ міста», «мовний стан міста», «мовний міський простір», «лінгвокультурний простір міста», «мова міського колективу», «мова міського соціуму», «народно-розмовне мовлення міста», «мовний клімат» та ін. і визначень, що позначають вужчі поняття: «лінгвістичне градознавство», «мовний ландшафт міста» тощо, яким властива розмитість, семантична і прагматична дифузність. Учені неодноразово вказували на відсутність такої загальної категорії в сучасному мовознавстві та на необхідність коректування й уточнення цих термінологічних позначень, однак ця проблема залишилася нерозв'язаною і до сьогодні.

Серед цього термінологічного розмаїття найбільшою популярністю означений термін «мова міста», на нечіткість та невідповідність змісту якого щодо позначуваних реалій вказує, зокрема, наявність лапок, що часто його супроводжують. Наукову дискусію з цієї термінологічної проблеми розгорнули російські мовознавці. Як зазначає А.А. Юнаковська, нечіткий термін «мова міста» (у русистиці — «язык города» — Г.С.), хоч і має певну традицію і точно визначає об'єкт дослідження, не є суворим з теоретичного погляду [20: 80]. Лінгвісти, що оперують цим терміном, за спостереженнями Л.О. Шкатової, використовують його швидше «як описовий вираз, під яким розуміють не співвіднесені за обсягом поняття» [19: 19]. На цю наукову проблему вказують також О.В. Красильникова [8] і Н.О. Гайдамак [3]. Невідповідністю терміна «мова міста» змістові, що в нього вкладають, є також його основне трактування як комплексного наукового напрямку, що водночас є еквівалентом поняття урбанолінгвістики як такої [21: 117; 22: 194]; у вужчому розумінні це поняття позначає широкий діапазон мовних явищ, які реалізуються в мовному просторі міста.

Висновковою ланкою наших міркувань буде опертя на наукову гіпотезу П.Ю. Гриценка про те, що *текст становить модель досліджуваного локусу*. Мовознавець твердить, що “саме в тексті набір одиниць, їхні співвідношення, функції, частотність вияву є автентичними, об’єктивно сформованими й природно розгорнутими лінійно, що дозволяє визнати текст за модель досліджуваної говірки, покласти його в основу моделювання говірки як системи” [18: 7].

Отже, видається необхідним увести в науковий обіг урбанолінгвістичних досліджень поняття, що охоплює всі мовні реалії міста — сукупність міських текстів, і позначити його вже усталеним міждисциплінарним терміном *текст міста*, який став традиційним у різних дисциплінах. На слухність наших міркувань вказують такі беззаперечні аргументи: 1) відповідність цього загального терміна його компонентам: усному та писемному міським текстам; 2) відсутність загальної категорії, яка позначає сукупність мовних систем і підсистем національної мови мовного соціуму міста; 3) виконання поняттям тексту міста функції моделі міста.

Структуру тексту міста формує сукупність різних типів текстів, які функціонують в усній та писемній реалізаціях:

I. Усна реалізація: а) усне розмовне міське мовлення: монологи (розповіді), діалоги (розмовні мініатюри: мікродіалоги, ситуативні репліки), полілоги; б) медіатекст (мовлення ЗМІ); в) неофіційна (розмовна) антропонімія — особові імена людей, зокрема іменник, імена по батькові, прізвища і прізвиська; г) міська неофіційна (розмовна) мікротопонімія; д) міський фольклор; е) сучасні пісенні тексти.

II. Писемна реалізація: а) художні / нехудожні тексти — твори уродженців міста або твори про місто (твори художньої літератури, мемуаристика, публіцистика, епістолярій тощо); б) документальні джерела (матеріали перепису населення, статистичні звіти закладів освіти та ЗМІ, історичні коментарі, пам’ятки, архівні матеріали тощо); в) тексти урбаномікону, що становлять ономастичний простір міста: офіційна антропонімія — особові імена людей (іменник, імена по батькові, прізвища і прізвиська); міська мікротопонімія (офіційна): годонімія — назви лінійних внутрішньоміських об’єктів (вулиць, перевулків, площ, майданів, бульварів і т. д.); емпоронімія — назви магазинів, кіосків, павільйонів, салонів, торгових центрів, розважальних комплексів, залів тощо; ергонімія — назви підприємств і закладів різного профілю; епіграфіка (вуличні тексти) — офіційна (друковані тексти афіш, плакатів, оголошень, вивісок, стендів, реклам тощо) і неофіційна (тексти, написані містянами від руки чи на комп’ютері, графіті).

Текст міста розуміємо як текст вищого порядку — *надтекст*, — за аналогією до його розуміння в літературознавстві, закладеного В.М. Топоровим. Н.О. Купіна і Г.В. Битенська одними з перших дали визначення міського надтексту як «сукупності висловлювань, текстів, обмежених темпорально і локально, об’єднаних змістовно і ситуативно, що характеризуються цілісною і модальною установкою, достатньо визначеними

позиціями адресанта і адресата, з особливими критеріями нормального / аномального» [9: 215], проте така дефініція є близькою до розуміння поняття текстеми, яка є лише абстрактною інваріантною одиницею текстового рівня мови [15].

Поняття тексту набуло розширеного значення — *місто часто розглядають як текст* у постмодерністській культурі, зокрема в соціології, на відміну від інших гуманітарних наук, де текст розуміють як замкнуту структуру, яка підлягає вузькому колу інтерпретацій. Запропоноване французьким соціальним мислителем М. де Сарто прочитання міста як тексту [12], що підтримали і розвинули у своєму науковому доробку його послідовники (М. Бютор, А. Марков та ін.), розробляють і в сучасному літературознавстві. Звичайно, що і для дослідника міського мовлення є органічним *розуміти місто як текст і читати місто як текст* за аналогією до такого розуміння у філософії, соціології, літературознавстві. Осмислення тексту міста як тексту, що функціонує в місті та розуміння міста як тексту, якому властиве текстотворення, визначає унікальність міського тексту й унікальність міста як об'єкта лінгвістичного дослідження і дозволяє зробити висновок, що *текст породжує текст і текст функціонує в тексті*.

Наші міркування уповноважують ствердити, що *текст міста як текст вищого порядку (надтекст)* — це лінгвістичний феномен з потужною поліінформативною силою, складною архітектонікою; функційно варіативне ціле, скомпоноване з множини співіснуючих у діахронії та синхронії неоднорідних за своєю природою текстів (усних і письмових, кодифікованих і розмовних діалектних), що становлять органічно взаємопов'язану і взаємозумовлену єдність (текстову єдність) та функціонують у єдиному міському просторі як вияв мовної та загальнокультурної компетенції містян, і які об'єднує єдина діалектна база. Діалектну базу тексту міста формують його диференційні локальні ознаки, що становлять діалектну домінанту (ДД), яка забезпечує інтегрованість структури і якій властивий менший чи більший ступінь вираження. Багатогранному поняттю міського тексту не властиві інваріантні та варіантні зразки текстів, оскільки будь-який різновид тексту творить компонент складного цілого.

Зауважимо, що запропоноване розуміння тексту міста як модельованої узагальненої системи в її різноплановій текстовій реалізації уможливорює розмежування вузького та широкого розуміння тексту: воно є ширшим, ніж у літературознавстві, де базується лише на одному компоненті текстової тканини міста — художній літературі.

З'ясування змісту поняття «текст міста» передбачає виокремлення і тлумачення його *характерних ознак* у вже відомій системі лінгвістичних понять. Міському текстові як структурно інтегрованому явищу притаманна ознака *полікомпонентності*. Властивість тексту міста бути надтекстом породжує його *надтекстуальність* — вищість над текстами, сукупність яких він складає. Протилежні ознаки тексту міста *автотекстуальність* та *інтертекстуальність* (*просторова текстуальність*) визначають

відсутність або наявність міжтекстової взаємодії, оскільки текстові міста властиві, з одного боку, закритість структури, з іншого — її відкритість; до уваги беруться показники інтертекстуальних зв'язків. Ці ознаки впливають з аналізу проблеми межі тексту міста, зокрема проблеми можливих зміщень його просторових меж шляхом застосування порівняльного аналізу, наслідком чого є з'ясування спільного з текстами інших міст через застосування прийому зіставлення — “прочитання” тексту міста у зіставленні з текстами(ом) інших(ого) міст(а). Це дозволить розрізнити міські *тексти-донори* і *тексти-реципієнти*, виявити й дослідити міжтекстову взаємодію, *інтертекстові засоби* та *зони*. Різновидами інтертекстуальності є *міжмовна* і *міждіалектна інтертекстуалізація*. Для текстів сучасних міст України властива *міжмовна інтертекстуалізація*, зумовлена впливом англійської мови, зокрема для міської емпоронімії та ергонімії. Здатність тексту міста бути частиною більшого цілого визначає його *гіпертекстовість*, що відбувається за умови потужного впливу тексту міста з високим статусом на довкілля, більші ареали, його здатність бути основою варіанта літературної мови, літературного стандарту тощо. У можливості розуміння міста як тексту і тексту міста як тексту, що функціонує в місті, полягає *двоплановість* нашого об'єкта. В основу *двоплощинності* тексту міста покладено його функціонування у двох площинах: в усній та письмовій формі. Тексту міста, як і тексту села властива *двовимірність*, оскільки його функціонування розгортається від діакронії до синхронії.

Міський текст виступає маніфестантом *коду культури*, зумовленого культурою містян і репрезентованого «в семіотичних системах природної мови, мистецтва, обрядів, звичаїв, вірувань, а також у нормах моралі, поведінці членів етнічної спільноти» [17: 220]. Складовою цього коду є *мовний код* (усний та писемний) — система знаків, що обов'язково супроводжує місто, і якому властива своєрідність та семантична зв'язність усіх його компонентів, що досягається способами т. зв. мовного кодування; володіння мовним кодом певного міста передбачає оволодіння його системою знаків. Для міста в межах цього коду властиве також *перемикання кодів* (підкодів «загального» коду) під час спілкування його мешканців як «комунікативна стратегія переходу адресанта на мовний регістр адресата з метою досягнення кооперативного результату» [16: 456].

Локальна обмеженість тексту міста, наявність ДД, коду культури, зокрема мовного коду, зумовлює *гомогенність* міського тексту, яку можна означити як відносну. *Гетерогенність* тексту міста пов'язана з його неоднорідністю, що підтверджує, зокрема, висловлювання Ю.М. Лотмана, який порівнював місто із казаном «по-різному влаштованих гетерогенних текстів і кодів, які належать різним мовам і різним рівням» [10: 325].

Високий ступінь варіантності мовних засобів у міському тексті, зумовлених складною стратифікацією міського соціуму, тісною взаємодією з різними ідіомами та функційним різноманіттям варіантів структури міського койне, на які впливають комунікативні сфери функціонування

та різний ступінь володіння літературною нормою, зумовлює *поліваріантність* тексту міста, на противагу монолітнішому в цьому плані тексту сільському. На тлі поліваріантності простежується особлива спеціалізація засобів у міському тексті, що їх використовують у різних комунікативних ситуаціях.

Обов'язковими для всіх міст є такі ознаки, як полікомпонентність, надтекстуальність, автотекстуальність, двоплощинність, двовимірність, гетерогенність і гомогенність, код культури, на відміну від здатності до інтертекстуальності, гіпертекстовості, які властиві здебільшого тільки великим містам; по-різному можуть виявлятися гетерогенність та гомогенність міського тексту. Частина текстових ознак у різні історичні періоди під дією різноманітних екстралінгвістичних факторів може послаблюватися чи актуалізуватися, зокрема це стосується коду культури, мовного коду та ДД.

В основі розуміння тексту міста лежить його *модель, культуромовна матриця*. Оскільки саме слово “текст” безпосередньо означає тканину, сплетіння, поєднання, то для дослідника тексту міста важливо встановити, *що з'єднується, як і чому*. Саме тому лінгвістичне дослідження тексту міста передбачає аналіз його складових, з'ясування чинників, що модифікують міський текст, виявлення й аналіз внутрішньоструктурних трансформацій. Комплексне моделювання тексту міста як надтексту передбачає осмислення його специфіки та з'ясування таких наукових проблем, як *текст міста й епоха, текст міста і суспільство, текст міста і культура, текст міста і літературний стандарт, текст міста і ДД, текст міста і діалектний міський текст, текст міста і його межа* із залученням до наукового аналізу всього текстового масиву, що продукує місто.

Центральним поняттям тексту міста для лінгвістів є ДД, яке покладено в основу студій із *діалектології міста* як одного із напрямків урбаністичних досліджень. ДД реалізується у диференційних діалектних рисах (ДДР) на різних мовних рівнях і породжує *діалектний текст міста*, дослідження якого є особливо значущими. Основними лінгвістичними проблемами дослідження діалектного міського тексту є: 1) виявлення співвідношень літературного і діалектного сегментів у міському просторі; 2) визначення ДДР та простеження їхнього функціонування в кореляції з соціальними характеристиками мовців; 3) з'ясування статусу ДДР, тобто їхньої ідіомної належності; 4) окреслення ролі ДДР як лінгвомодельовальних координат для ієрархічно вищих ідіомів (варіант літературної мови, літературний стандарт); 5) аналіз сфер та меж його поширення.

Розглянемо особливості сучасного тексту Львова. У сучасній україністиці текст, який функціонує в соціумі Львова, означено як *львівський текст* [1: 7]. Львівський текст репрезентує соціально-історичну категорію, лінгвокультурний феномен, якому властиві як загальні, так і специфічні ознаки міського тексту. Базою для львівського тексту є рідна діалектна система — наддністрянський говір, а діалектний і літературний сегменти переплітаються в єдиний комплекс.

Розвиток сучасного львівського тексту визначає *актуалізація ДД*, яка бере початки з кінця 90-х років минулого століття і динамічно розгортається й досі, що пов'язано не тільки з активними міграційними процесами сільського населення із ближнього й дальнього довкілля в місто, а й зі зростанням статусу діалектної мови в сучасному суспільстві. Актуалізація ДД поширюється на *такі сфери міського тексту*: писемні твори, урбаномікон, пісенні тексти львівських співаків та гуртів, — підвищуючи *значущість діалектного тексту міста*.

Однією з основних прикмет сучасного львівського тексту є *тенденція до взаємозближення й утворення тісніших взаємозв'язків між усним та письмовим текстами* (і навіть їхньої лінгвістичної totoжності) внаслідок дії ДД, що виявляється в більшому ступені насиченості останнього ДДР. Це призводить до часткового стирання опозиції “текст письмовий / текст усний”, коли трансформація писемних текстів відбувається шляхом репродукції усного діалектного мовлення, а літературні тексти стають текстами діалектними. Характерно, що це поширюється як на художні так і нехудожні тексти: мемуарні, публіцистичні, краєзнавчі твори тощо. Якщо в попередні історичні епохи ДДР використовували як засіб стилізації мовлення дійових персонажів художніх творів, засіб типізації героїв, увиразнення їхнього індивідуалізованого мовлення, то сучасна писемна традиція Львова продукує пласт писемних текстів, які є зразками усного діалектного мовлення городян. Отже, сучасний стан львівського тексту, зокрема його писемна реалізація, відрізняється від мовної ситуації середини — кінця ХХ ст., коли особливості мовлення діалектоносіїв відбивали лише автентичні тексти, на противагу текстам писемним, які не фіксували їх або ж засвідчували лише зрідка [6: 8].

Актуалізація ДД, тобто розширення сфер функціонування діалектного міського тексту становить один із напрямків розвитку *сучасного львівського урбаномікону, зокрема ергонімії*, підґрунтям чого є контрастне спрямування пострадянської доби до глибшого, дорадянського історичного минулого міста, підкреслення неповторного колориту міста, що є визначальним фактором національно-культурного збереження самоідентичності львів'ян. Діалектний сегмент текстової тканини львівського тексту творять такі ергоніми, як назви кав'ярень — *каварень, кнайп, цукерень*, зокрема «Бандерівська пательня», «Бульба», чоколядова кав'ярня «Золотий Дукат», «Зупка-канапка», «Кава на шпалер», «Кавалерка», «КРЕДЕНС-КАФЕ» («KREDENS-KAFE»), «Лігумінка», «На бамбетлі», «Рантка», «Родзинка люксична», «Родзинка», «Теплий П'єц», «У пані Стефці», «Фацет», «Фраєрка», «Францішка», «Цвібак», «Цукерня», «Цукрарка»; ресторанів — *ресторацій*: «Бальова саля», «Гальба», «Гасова лямп-па», «Перша кляса», «Перша львівська грильова ресторація м'яса і справедливості», ресторан-пивоварня «Кумпель», мережа ресторанів «Фест»; пабів: «Берлін. Лемберг» («Bierlin. Lemberg»), «Бігос», «Когут»; продуктових магазинів: «ДІДО. Правдива їжа», «Конфітюр», «Буденні бомбони», «Чоколядка»; пекарень: «Рурмайстер», «У цюці Рузі», «Перша місь-

ка пекарня сирників та штруделів «Львівські плячки» та ін. Характерно, що меню в таких закладах, яке пропонує найкращі страви галицької, зокрема львівської кухні, маніфестує діалектну локальну лексику. Такий напрям ергонімної номінації творить неповторний колорит міста, виконує рекламну функцію, в основі якої — привернення уваги до об'єкта, його оригінальності та неповторності. За нашими спостереженнями, дія ДД найбільше виявляється в номінаціях сфери громадського харчування та відпочинку, що пов'язано з високим ступенем насиченості мовлення львів'ян локалізмами тематичної групи назв страв, продуктів харчування, спецій, напоїв. Меншою мірою цю тенденцію ДД спостережено в інших сферах ергонімії.

Популярною не тільки у Львові, а й в Україні та поза її межами є пісенна творчість львівських музикантів, тексти пісень яких маніфестують діалектне львівське мовлення. Цей напрям у музиці реалізовували за період незалежності України рок-групи: «Вуйки», «Брати Гадюкіни», «Мертвий Півень», «Океан Ельзи», «200 Boys», «Лесик Band»; відомі виконавці-львів'яни: Віктор Морозов, Кузьма Скрябін, Святослав Вакарчук, Лесик Дацюк та ін. Особливо продуктивно працює колектив «Батяр-бенд «Галичина»», який випустив альбоми: «Тільки ві Львові» із передвоєнними піснями легендарних львівських батярів початку ХХ ст. у текстовій редакції Ю. Винничука; «Серце батяра», «Батярський блюз» із пісенним стилізованим авторським матеріалом у виконанні відомого львівського барда Віктора Морозова.

Вагому роль у популяризації діалектної львівської лексики як у Львові, так і поза його межами відіграв словник діалектологів відділу української мови Інституту українознавства імені І. Крип'якевича Н. Хобзей, К. Сімович, Т. Ястремської, Г. Дидик-Меуш «Лексикон львівський: по-важно і на жарт», який у 2009 р. став володарем гран-прі на XVI Міжнародному книжковому ярмарку «Форум видавців у Львові» і був двічі перевиданий (2012, 2015 рр.).

Однією зі значущих особливостей функціонування сучасного львівського тексту є *прогресування інтертекстуальності*, що виявляється в його інтеграції — впливові на тексти інших міст, коли засобом міжтекстового зв'язку виступає ДД. Ширше цей процес означає міжкодовий перехід культури, вужче — часткове переконструювання кодів містресипієнтів внаслідок представлення однієї кодової системи в іншій. За таких умов львівський текст, а зокрема львівський діалектний текст виконує функцію тексту-донора, зумовлюючи зсув поняття норми сучасної української літературної мови внаслідок дії західноукраїнського (галицького) варіанта літературної мови, основою якого є львівський текст. Таке явище спостерігаємо в усній та писемній реалізації сучасного київського тексту, на який чинить потужний вплив львівський текст. Внаслідок органічного входження львівського тексту у структуру тексту Києва відбувається його часткове переконструювання, а інтертекстуальними стають такі зони: 1) усне розмовне мовлення, зокрема мовлення ЗМІ та у

сферах утвердження соціального престижу української мови як державної та її культивування як зразка офіційного спілкування: освіти, науки, культури, державного управління; 2) молодіжний сленг; 3) антропонімія; 4) книжкова продукція львівських видавництв, популяризована, зокрема, щорічним Міжнародним книжковим ярмарком «Форум видавців у Львові»; 5) урбанонімія.

Внаслідок активних міграційних процесів кінця ХХ ст. і до сьогодні, зумовлених прагненням здобути освіту чи працевлаштуватися, львів'яни та мешканці Львівщини стали важливою складовою інтелектуальної еліти Києва. Українське розмовне мовлення львів'ян, що є носіями львівського койне, сприймається як мовлення еталонне та зразкове і стає орієнтиром у формуванні мовних навичок як киян, так і представників інших регіонів України, зокрема російськомовних громадян зі Сходу. Студенти-львів'яни, що здобувають освіту в столиці, беруть активну участь у формуванні молодіжного сленгу Києва. Вихідці із Західної України, зокрема львів'яни, сприяли моді на імена із «західним» колоритом: Назар, Зоряна, Марта, Остап, Соломія, Стефанія, Роксолана та ін., які належать до категорії рідкісних у столиці. Це складає одну із тенденцій у формуванні сучасного київського антропонімікону.

Інтертекстуальні функції виконують такі складові львівського тексту, які ввійшли в урбаномікон київського тексту: а) урбаноніми з опорою на лексичні маркери, серед яких популярними є ті, що містять найяскравіші маркери львівського мовного етикету, зокрема лексеми *пан*, *пані*, *панночка*, *панянка*; б) урбаноніми із означенням *львівський*; в) урбаноніми із назвою міста, зокрема *Львів*, *Lemberg*. Інтеграцію львівського тексту в текст Києва ілюструють ергоніми: 1) назви магазинів, наприклад «Велика Пані», «Пані», «Панянка», «Панночка»; магазин-кафе «Наливки зі Львова»; кавово-шоколадна крамниця «Чоколядка»; 2) назви закладів відпочинку і громадського харчування, зокрема караоке-бар «Панночка», бістро «Пані Олеся», мережа кав'ярень «Львівська майстерня шоколаду», мережа міні-кав'ярень «Львівська кав'ярня», «Перша міська пекарня сирників та штруделів і кав'ярня «Львівські пляцки», пекарня-кав'ярня «Галицький струдель», чоколядова кав'ярня «Золотий дукат», мережа кав'ярень «Ваша Львівська Кав'ярня»; гриль-кафе «Панночка», кафе-ресторан «ПАНночка»; ресторан-кав'ярня «Місто Лева (Львівський світ кави та кухні)», львівська ресторація «Lemberg», цукерня «Ваниль»², кав'ярня «Горнятко»; 3) назви аптек, салонів краси, перукарень тощо, зокрема мережа аптечних маркетів «Пані Аптека»; салон зачісок «У пані Ірини»; салони краси «Пані Краса», «Панночка»; компанія з ремонту і продажу авторадіаторів СТО ЧП «Панночка» та ін.; 4) годоніми, зокрема Львівська вулиця, Львівська площа, Галицька вулиця; станція метро «Львівська брама»; 5) назви громадських організацій, товариств тощо, зокрема Львівське товариство у Києві (Львів'яни У Києві / ВКонтакте),

² Не змінюємо автентичної назви.

спільнота «Дні Львова у Києві» / Facebook; 5) назви святкових заходів тощо, зокрема Дні Львова у Києві («Відчуй Львів!» у Мистецькому Арсеналі) та ін.

Виробляючи концептуальні засади теорії тексту міста як лінгвістичного феномена в урбанолінгвістиці, ми спиралися на сучасні надбання гуманітарної науки. В основу розуміння тексту міста як надтексту покладено матрицю моделі міста. Вибраний аспект дослідження зобов'язав окреслити широкий науковий діапазон проаналізованої тріади «текст — текст міста (надтекст) — місто як текст», центральною ланкою якої є текст міста; спонукав з'ясувати його природу, структуру, ознаки. Теоретичне обґрунтування поняття тексту міста, вужче — діалектного міського тексту, уможливило виявити і проаналізувати його роль у соціальному комунікативному просторі, що реалізовано на прикладі львівського тексту.

Підсумовуючи, варто зауважити, що запропоноване теоретичне осмислення змісту поняття «текст міста» в урбанолінгвістичному контексті розширює, по-перше, горизонти його функціонування, а по-друге, — наукові обрії сучасної урбанолінгвістики та герменевтики. Аналіз тексту міста як особлива область наукового знання, один із новітніх напрямків дослідження мови міста у функційному аспекті, передбачатиме розв'язання невирішених наукових проблем щодо текстів міст України: 1) комплексний аналіз із урахуванням ДД, зокрема ДДР; 2) їхній зіставний аналіз, що уможливить з'ясування їхньої типології; 3) виявлення міжтекстових взаємодій.

Сучасне місто — це багатоаспектний феномен. Лінгвістичним феноменом є текст, що формує феномен тексту міста. Якщо феномен тексту полягає в його багатоаспектності та міждисциплінарності, то феномен тексту міста визначає складна стратифікаційно-функційна лінгвістична природа міського соціуму, ідея об'єктивного відображення мовного світу міста в міському тексті та розуміння міста як тексту.

1. Андрусів С.М. Модус національної ідентичності : Львівський текст 30-х років ХХ ст. — Львів, Тернопіль, 2000. — 340 с.
2. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / Сост. С.Г. Бочаров, примеч. С.С. Аверинцев и С.Г. Бочаров. — М., 1979. — 424 с.
3. Гайдамак Н.А. Диалектизмы как составная часть народно-разговорной речи современного города : На материале речи жителей г. Омска : дис. ... к. филол. н: 10.02.01. — Омск, 2003. — 271 с.
4. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. Изд. 5-е, стереотипное. — М., 2006. — 144 с.
5. Гриценко П. Тексти як джерело дослідження українських говірок Румунії // Павлюк М., Робчук І. Українські говори Румунії. Діалектні тексти. — Едмонтон; Львів; Нью-Йорк; Торонто. — 2003. — С. I—XVI.
6. Гриценко П. Тексти як джерело дослідження чорнобильських говірок // Говірки Чорнобильської зони. Тексти. — К., 1996. — С. 7—16.
7. Євстаф'євич Н.С. Львів як континуальний і просторовий надтекст у прозі письменників літературного угруповання «Дванадцятка» // Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство : Міжвуз. зб. наук. ст. 2010. — Вип. XXIII. — Ч. 1. — С. 26—33.

8. Красильникова Е.В. Язык города как лингвистическая проблема // Живая речь уральского города. — Свердловск, 1988. — С. 5–18.
9. Купина Н.А., Битенская Г.В. Сверхтекст и его разновидности // Человек — Текст — Культура: коллективная монография. — Екатеринбург, 1994. — С. 214–233.
10. Лотман Ю.М. Семиосфера : Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров. Статьи. Исследования. Заметки. СПб., — 2000. — 704 с.
11. Мацько Л. Семантико-функціональні аспекти тексту міста // Дивослово. — № 11 (620), 2008. — С. 30–33.
12. Сартр Мишель де. Практика повседневной жизни. [Электронный ресурс]. Режим доступа : [http://www.intelros.ru/pdf/Prognosis/1\(20\)_2010/7.pdf](http://www.intelros.ru/pdf/Prognosis/1(20)_2010/7.pdf)
13. Руснак Н.О. Лінгвокогнітивні та прагматичні виміри діалектних текстів буковинських говірок: монографія. — Чернівці, 2009. — 448 с.
14. Селіванова О. Текст // Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. — Полтава, 2006. — С. 599–601.
15. Селіванова О. Текстема // Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. — Полтава, 2006. — С. 601–602.
16. Селіванова О. Перемикання кодів // Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. — Полтава, 2006. — С. 456.
17. Селіванова О. Код культури // Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. — Полтава, 2006. — С. 220–221.
18. Український діалектний фонофонд / П.Ю. Гриценко, О.А. Малахівська, М.В. Поістогова. — К., 2004. — 168 с.
19. Шкатова Л.А. Специфика городского общения // Живая речь уральского города. — Свердловск, 1988. — С. 19–28.
20. Юнаковская А.А. Социальная дифференциация языка города (проблемы и перспективы) // Филол. ежегодник. — 1998. — Вып. 2. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.univer.omsk.su/trudy/fil_ezh/n2/unakov.html
21. Юнаковская А.А. «Язык города»: основные компоненты и их функционирование (на материале г. Омска) // Гуманитарный вектор. Серия: Педагогика, психология. — 2010. — № 3. — С. 116–121.
22. Юнаковская А.А. «Язык города» как лингвистическая проблема // Вестник Ом. ГУ. — 2011. — № 3. — С. 193–197.

Статтю отримано 29.03.2016

Galyna Sikora

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

THE TEXT OF THE CITY AS A LINGUISTIC PHENOMENON

The study provides an answer for the question: what is a text of the city in urban linguistics and which semantic parameters allow characterizing it as a linguistic phenomenon.

The differences between urban and rural texts are revealed and proved, which relates to specific linguistic nature of these strata.

A term *supertext* — the city text as the text of the highest order — is introduced to the terminological paradigm of urban linguistic research, covering all main linguistic realities of the city — the complex of city texts, and it is marked with the already established interdisciplinary term — *text of the city*. Sense of this term is substantiated on the background of the triad “text — text of the city — city as a text”. According to the author’s definition, text of the city is a modeled generalized system, based on: 1) compliance of the general term with its components: oral and written text of the city; 2) lack of general category, which denotes a complex of language systems and subsystems of the national language of the speech society of the city; 3) performance of the function of city model by the term *text of the city*.

The features of the text of the city are determined and distinguished: The role of the rural dialect segment in city text is defined. Basic linguistic problems of the research of urban dialect text of the city and role of the dialect dominant of the text of the city along with its significance are outlined.

The features of modern Lviv text are fixed and analyzed; they are caused by mainstreaming of the dialect language, i.e. the expansion of function areas of Lviv dialect text. Features of modern Lviv text are revealed: a) tendency to rapprochement and establishment of closer relationships between oral and written texts; b) the effect on the texts of other cities, in particular, on Kyiv text.

The conclusion is made that phenomenon of the text of the city is determined by the complicated stratification-functional linguistic nature of the city society, idea of objective reflection of linguistic reality of the city in the text of the city and understanding of a city as a text.

Keywords: term, urban speech, text of the city, dialect urban text, Lviv text.

Мовна мозаїка

ВІДПРАВНИЙ І ЙОГО СИНОНІМИ

У наукових та інших текстах нерідко читаємо: *відправне положення, відправний принцип, відправна теза, відправна точка, відправна база (основа), відправний момент, відправний пункт руху* тощо. Прикметник *відправний* набув поширення в українській мові насамперед під впливом російського прикметника *отправной*, поєднаного з іменниками у стійких словосполученнях, пор.: *отправное положение, отправной принцип, отправной тезис, отправная точка, отправная база, отправной момент, отправной пункт движения*. Щоб уникнути неорганічних та одноманітних уживань, потрібно замінити *відправний* у названих словосполученнях точнішими прикметниковими синонімами, пор.: *вихідне (базове, засадниче) положення* замість *відправне положення*; *вихідний (базовий, засадничий) принцип* замість *відправний принцип*; *вихідна (базова) теза* замість *відправна теза*; *вихідна (первинна, первісна, твірна) база (основа)* замість *відправна база (основа)*; *початковий момент* замість *відправний момент*; *вихідний пункт руху* замість *відправний пункт руху*.

Отже, замість *відправний* у словосполученнях уживайте синонімічні прикметники *вихідний, базовий, засадничий, початковий, первинний, первісний, твірний* та ін., зважаючи на властиві їм значеннєві відтінки.

Катерина Городенська

УДК 811.161.2'373.7

Федір Прилипко

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ЕТИКЕТНІ КОМУНІКЕМИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКОМОВНІЙ МУЛЬТИПЛІКАЦІЇ

У статті відзначено особливості мови українськомовної мультиплікації у зв'язку з обґрунтуванням поняття «етикетної комунікеми». Вперше визначено ознаки етикетних комунікем як мовних формул. Подано класифікацію етикетних комунікем за функціями. Розглянуто структурні (одно-, дво-компонентні), стилістичні (нейтральні, розмовні, книжні) та семантичні особливості етикетних комунікем у сучасних текстах українськомовної мультиплікації. Зауважено розширення складу етикетних комунікем за рахунок варваризмів, сленгізмів, жаргонізмів у зв'язку зі стилізацією колориту усно-розмовної невимушеності.

Ключові слова: мова мультиплікації, комунікативна ситуація, мовний етикет, етикетна комунікема, комунікема-привітання, комунікема-прощання, комунікема-побажання, комунікема-згода, комунікема-звертання, комунікема-знайомство, комунікема-прохання, комунікема-вибачення, комунікема вдячності, комунікема похвали (компліменту), комунікема-вітання, комунікема-варваризм, комунікема-сленгізм, комунікема-вульгаризм.

Мова дитячого мультиплікаційного фільму як актуальний жанр екранного мистецтва має широку зацікавлену аудиторію. Українськомовна мультиплікація — це феномен, який об'єднує переважно тексти-переклади іноземної продукції і невелику частину текстів власне вітчизняних мультфільмів. Вони наповнені *етикетними комунікемами (етикетними мовними стереотипами)* — синтаксично і функціонально самостійними стійкими формулами спілкування, активними в усній розмовній мові.

У лінгвістиці існують різні терміни на позначення етикетної одиниці: стилістичні шаблони (Б.О. Ларін), форми ввічливості, етикетні мовні формули, формули звертання, вибачення, подяки й т. ін. (Н.П. Плющ), стійкі формули спілкування, формули ввічливості (О.М. Мацько), стилістичні

© Ф.Є. ПРИЛИПКО, 2016

формули (М.К. Гудзій, С.С. Богуславський), стилістичні трафарети (Д.С. Лихачов), стійкі формули (І.П. Єрьомін), стереотипні формули (В.І. Мансика), традиційні формули (О.В. Творогов), стійкі формули спілкування, стійкі висловлювання, фразеологічні речення (Н.І. Формановська).

У дослідженні пропонуємо поняття *етикетні комунікеми*, що позначає вербальні засоби регулювання норм моральної поведінки в обставинах безпосереднього контактування мовців. Ці специфічні одиниці усної мови входять до системи комунікем, що різняться функціонально і за семантичними ознаками. Порівняймо дві класифікації. Одна з них — В.Ю. Мелікяна, який розрізняє комунікеми ствердження / заперечення (*Авжеж, Ще б пак! Їй-богу!*); емоційно-оцінні комунікеми (*Оце так! Чудово! Жах!*); комунікеми волевиявлення (*Давай! Ну!*); комунікеми для встановлення контакту (*Алло, Увага! Слухай!*); питальні комунікеми (*Як? Що? А?*); етикетні комунікеми (*Дякую; Вибачте; Будь ласка*); текстостоутворювальні комунікеми, які виконують композиційно-організувальну роль, ділять мовлення на відносно завершені частини, а також вказують на наміри мовця продовжити чи завершити висловлювання (*Так. Все*) [5: 87]. Автор другої класифікації — Н.Ф. Баландіна — також виділяє етикетні комунікеми як прагматичні кліше ритуального характеру в системі метакомунікативних прагматичних кліше, прагматичних кліше спонукання, оцінки, поздоровлення, подяки, вибачення, негопозитивних прагматичних кліше [2: 329–330]. Попри різні засади запропонованих класифікацій названі дослідники одностайні в тому, що етикетні мовні стереотипи — специфічні одиниці комунікації.

За нашими спостереженнями, дослідники виділяють від п'яти до п'ятнадцяти формул мовного етикету. При цьому ядерними є етикетні комунікеми привітання, вибачення (перепросин), прохання, прощання. Дослідження розширюють перелік цих різновидів: комунікеми привертання уваги, знайомства, компліменту, співчуття (О.М. МIRONЮК), комунікеми поради, пропозиції, дозволу, заборони, згоди, відмови, побажання (А.О. АКИШИНА, Н.І. ФОРМАНОВСЬКА), комунікеми для вираження емоційно-оцінних реакцій, спонукання (В.Ю. МЕЛІКЯН) [7: 10–12; 1: 5–9; 4: 58–59].

На сьогодні відомі праці з історії мовного етикету (О.М. МIRONЮК та Н.М. Журавльова), його особливостей у листуванні — письменницькому (Н.П. Плющ) та дипломатичному (О.М. Мацько), в усній мові студентів (С.С. Мусаелян). Однак поза увагою дослідників залишається такий вагомий жанр екранного мистецтва, як дитячий мультиплікаційний фільм, стилізовані в ньому ситуації побутового спілкування, насичені етикетними комунікемами. Отже, актуальність дослідження зумовлена потребою посилити увагу до вивчення *стійких етикетних формул спілкування, які виконують функцію засобу стилізації усності й розмовності в сучасній українськомовній мультиплікації*. Нові джерела мовного матеріалу розширюють уявлення про склад і систему етикетних комунікем у різні періоди історії літературної мови, у різних дискурсах, сприяють їй удосконаленню класифікаційних засад комунікем загалом.

Аналіз матеріалу дитячої українськомовної мультиплікації показав, що найпоширенішою є група **комунікем-привітань**. Привітання належить до найчастотніших етикетних виразів, з його допомогою встановлюється контакт між людьми, визначаються їхні взаємини вдома чи на роботі, водночас підтримуються стосунки і контакти [4: 58]. Склад цих одиниць різноманітний, оскільки забезпечує широкий спектр етикетних ситуацій. Зазвичай комунікеми-привітання емоційно нейтральні, їхня основна функція полягає у привертанні уваги співрозмовника, вони є сигналом для початку комунікації.

У мультиплікаційних діалогах засвідчено комунікеми-привітання як невимушені однослівні формули (Сенді: *Привіт, Губко Боб*. Губка Боб: *Привіт* (ГБ); Мамбл: *Вітаю* (ВН) або формули за моделлю “привіт” + [назва особи у кличному / називному відмінку]: Саллі: *Сирнику, привіт*. Сирник: *Тобі теж, Саллі*. Салі: *Привіт, друзі*. Хором: *Привіт, Саллі* (Т). У таких діалогічних ситуаціях наявна доброзичлива іронія, фамільярна тональність. Етикетні комунікеми *добрий день, добрий вечір* тощо також широко представлені в українськомовній мультиплікації, наприклад: Майло: *Доброго дня, джентельмени* (ПДА); Януз: *Доброго ранку, хлопці* (С); Морський слон: *Доброго дня* (ВН).

Вибір етикетних комунікем для одних і тих самих ситуацій залежить від того, до якої соціальної групи належить персонаж. О.М. Миронюк виділяє чинники, що впливають на вибір словесної формули в конкретній комунікативній ситуації: фактор адресата (його вік, стать та ін.), комунікативні умови (місце, час, тривалість спілкування), характер взаємин між співрозмовниками тощо [7: 30]. У тих контекстах, де стилізовано мову молоді й фамільярне ставлення до співрозмовника, у функції комунікеми-привітання актуалізовані сленгізми: Боб: *Салют, Містере Крабс*. *Маєте як ся?* (ГБ) [ВТССУМ: 1286: Салют. Уживається як фамільярне привітання при зустрічах]; Сирник: *Здорова, Отіс* (Т) [у словниках у такому значенні не засвідчено].

Серед комунікем-привітань є варваризми, які різняться функціональним умотивуванням. Одні з них — це соціально марковані жаргонізми, наприклад: Грю: *Бонжур, посіпаки*. *Дякую вам* (НЯ) (іншомовна етикетна комунікема підносить соціальний статус персонажа перед підлеглими). Інші ж — вказують на належність персонажа до певної культури спілкування, наприклад, арабської (Араб: *Ас салям і добрий вечір, дороженькі мої* (А), індіанської (Вождь: *Моя донечка*. Покахонтес: *Вінгагу, тату*. Вождь: *Така радість тебе бачити* (П) [засвідчено характерне для індіанського мовного середовища ‘привіт’]. Як бачимо, одні комунікеми-привітання сприймаються як емоційно нейтральні формули встановлення контакту, інші ж посилюють експресивність вислову, увиразнюють колорит ситуації, у якій опинилися персонажі.

Широко представлені в мультиплікаційних діалогах **комунікеми-прощання**, які завершують діалоги. Вони виконують функцію побутового прощання, наприклад: Сінбад: *Бувай*. Маріанна: *Бувай* (С) [ВТССУМ:

100: Бувай. Усталена формула прощання з однією особою]; Мама: *Так, що тут у нас* (вибирає іграшки на розпродаж). Висклик: *Прощавай, Вуді* (П) [ВТССУМ: 1181: Прощавай. Прощальний вигук, формула прощання при розлуці, розставанні, а також наприкінці листа. Уживається для вираження неминучості втрати, необхідності розлуки з ким-, чим-небудь]. Частина таких етикетних комунікем часово маркована, наприклад: Маріанна: *На добраніч*. Сандокан: *Солодких снів, люба* (С).

Деякі етикетні комунікеми поліфункціональні. Вони використовуються у ситуаціях побажання і прощання. Наприклад, у мультфільмі «Покахонтес» друзі прощаються зі своїм пораненим товаришем: Матрос: *Щастя, парубче*. Пітер: *Щасливої дороги, Джоне* (П) [ВТССУМ: 1637: Щастя. Побажання щастя, успіху кому-небудь у житті, праці (переважно при прощанні)].

Серед комунікем-прощань засвідчено варваризми — *адьє* (походить від французького *adieu* (до побачення), *адіос* (походить від італійського *addio* (до побачення), *чао* (походить від італійського *ciao* (до побачення), наприклад: Механік: *Ми кидаємо вас, пане голово*. Блискавка: *Хо-хо-хо. Добре. Йдіть. Ха-ха. Хіба ж я знайду мастаків, що вміють бензин заливати? Адьє, Чак*. (Т); Пінгвін: *Та їх же ціла зграя*. Пінгвін 2: *Вони запанують над світом*. Ловелас: *Адіос, аміго* (ВН); Сквідвард: *Геть звідси!* (Викидає Боба через вікно) Боб: *Чао! Зустрінемось на відкритті* (ГБ). Такі етикетні комунікеми, що не засвідчені у словниках, поширені серед молоді. Вони надають мультиплікаційним діалогам фамільярної тональності.

Комунікеми-звертання доволі частотні, адже вони задають тон розмові загалом, використовуються також для встановлення контакту зі співрозмовником [3: 224]. З-поміж комунікем-звертань засвідчено загальні назви осіб у кличному або називному відмінках. Серед них є власне українські загальноновживані назви спорідненості, назви сторонніх осіб (на зразок *сину, тату, батьку, добродії* тощо), а також ті, що зв'язані з іншими національними культурами (*сер, сеньйорина, лорд, джентельмен*), наприклад: Протей: *Курс на Сіракузи*. Матрос: *Так, сер*. Пінгвінятко1: *Довіртеся нам, сер*. Пінгвінятко 2: *Йоу! Точняк* (ВН); Сіндбад: *Ред, слідкуй за фоком*. Ред: *Вибачте, сеньйорина* (С); Майло: *Доброго дня, джентельмену* (ПДА); Слуга: *Лорде Даргвінтон! Султан запрошує вас приєднатися до нього у залі для ігор* (С).

У мультфільмі «Тачки» зафіксовано макаронічну етикетну комунікему *Herr Professor*. Вона органічна у змішаній українсько-німецькій мові персонажа, наприклад: Професор: *Das ist nicht камера, а потужна зброя*. Торпеда: *Що це ви задумали, Herr Professor?* (Т).

Також у мові мультиплікації засвідчено комунікеми-звертання до персонажів найвищого соціального рангу, що репрезентують високий стиль спілкування, наприклад: Слуга: *Ваше високосте, радий представити вашого нового радника* (С); Король: *Якщо ти це збагнеш, то все буде добре*. Блискавка: *О, дякую. Це мудра порада, пане король* (Т); Снігова королева: *Дочекайся Північної зірки і розбий флакон. Північний вітер домчить*

вас у замок. Троль: Угу. Спасибі, **Ваше величносте** (СК). Комунікеми-звертання є й засобом стилізації молодіжної субкультури, наприклад: Хіпак: *Кажу тобі, **чувак**, кожен третій блиск — довший*. Бусик: *Ти, мабуть, обкурувся, Хіпак* (Т) [УЖ: 367: Чувак, крим, мол. Молодий чоловік, юнак]; Динозаврик: *Здорова. Що ти тут робиш, **шкет**?* Гарло: *Нічого* (ДД) [УЖ: 377: Шкет, крим. 1. Підліток. 2. Недосвідчений злодій-одинак].

Комунікеми-знайомства призначені для встановлення взаємин між людьми, які не знають один одного, наприклад: Вуді: **Вітаю, мене звуть Вуді!** (П). Стилізовані ситуації відбивають офіційні реєстри спілкування, у яких вживаються етикетні комунікеми з варіативним складом — за формулою “офіційна назва особи + власне ім’я персонажа”, як-от: Принц: **Принц Ганс з південних островів**. Анна: **Принцеса Анна Арендейська** (КС).

Широко представлені в мультиплікації етикетні **комунікеми-згоди** на зразок: Боб: *Ну, будь ласочка. Благаю, візьми мене з собою*. Сенді: *Ну добре, добре. Полетиш у вантажному відсіку* (ГБ); Раллі: **Так, звісно** (ДН). Такі контексти спілкування персонажів є стилістично нейтральними. Натомість відтінок просторічності, згрубілості привносять комунікеми-згоди, виражені жаргонізмами кримінального походження: Злодій 1: *Починайте* [виводити машини з ладу]. Злодій 2: **Без базару** (Т) [УЖ: 42: Базар, мол., жрм, крим. Бесіда, розмова. *Базару (базарів) не має*. Уживається на знак згоди]. Орієнтацію на загальний сленг відбиває okazionalna етикетна комунікема *окей-хокей*: Горнер: *Хочеш встигнути — не базікай, а берись до роботи. Чіпляй його, Сирник*. Сирник: **Окей-хокей** (Т) [УЖ: 242: Окей, від англ. (амер.) абрєв. О. К.— «добре!», «гаразд!», «згода!»]. Так само природні в мові мультиплікації **комунікеми незгоди з чимось**, наприклад, Машинка: *Хлопче, може пофарбувати?* Блискавка: **Ні, дякую**. Військовий автомобіль: *Отої бормотухи*. Блискавка: **Я пас** (Т) [ВТССУМ: 891: Пас, розм. Не в силах, змушений відмовитись що-небудь робити].

У мультиплікаційних текстах-перекладах використовують традиційні для українськомовної культури **комунікеми-прохання**: наприклад, Боб: *Я готовий весь політ провести за ґратами*. Сенді: *Це вентиляційна труба. Вона також потрібна*. Боб: *Ну, будь ласочка. Благаю, візьми мене з собою* (ГБ) [ВТССУМ: 86: Благати. Наполегливо, невідступно, ласкаво просити]; Дівчина: *Мамо, дивись, це іграшковий ковбой. Купи мені його*. **Ну, будь ласка, будь ласка, будь ласочка** (П) [ВТССУМ: 607: Будь ласка. Чемне звертання у разі прохання або згоди на що-небудь]. У проаналізованих діалогах засвідчено й комунікеми-прохання з відтінком офіційності, наприклад: Рекс: **Дозвольте, можна поцікавитись? Що власне космічний рейнджер робить?** (П).

Комунікеми-вибачення складають одну з найчастотніших груп етикетних мовних формул: Кейлі: **Вибач, але цей сокіл має знати, де Екскалібур** (УПК); Хел: **Вибачте, що перериваю лекцію, але .. Діти!** (П); Вихователь: *У притулку вихованцям заборонено розмовляти, якщо до вас не звернувся вихователь. Категорично забороняється сміятися — це негативно впливає на дисципліну. А ще нахабно спізнюватись тричі на тиждень!!!*

Герда: **Пробачте**, я більше не буду (СК); Троль: **Які квіточки**. Тут живуть хороші люди. Герда: **Пробач**. Я помилилася. А ще дякую, що ти допоміг мені коло тих воріт (СК) [ВТССУМ: 1142: Пробач. Звертання до кого-небудь із проханням пробачити за щось учинене; перепрошення]. Є етикетні комунікеми, модель яких призначена уточнити причину вибачення [даруйте + за; пробачте + за], наприклад, Салі: **Даруйте за** запізнення (Т). У зібраному матеріалі було засвідчено комунікеми-вибачення, характерні для офіційної ситуації спілкування: Ганс: **Офіційні вибачення за збиття конем принцеси і за мої манери** (КС).

Як і щодо попередніх груп етикетних комунікем, у цьому різновиді відзначаємо також наявність комунікем-варваризмів. Пор., як *пардон* (від французького *pardon* (‘вибачте’), входить у структури з підсилювальними компонентами, наприклад: По: **Даруйте, сто пардонів** (ПКФ); Бо: *Хо-хо-хо. Вітаю вас, друзі. Веселе цього року видалося Різдво. Селяни мої. Воу (спускає санчата з іграшками). Вибачте, пардончики. Дякую* (П) [ВТССУМ: 887: Пардон, виг., рідко. Вибачте, пробачте, даруйте].

У мультиплікаційних діалогах зафіксовано **комунікеми вдячності**. Одні з них стилістично нейтральні, традиційні, загальнономовні: Вуді: *Молодчинка, Бастер. Усе, ми тебе вивеземо*. Висклик: **Спасибі, Вуді** (П); Сід: *Тоді спасибі за порятунок, бувай*; Баз: *Ну що ж. Дякую вам усім за такий щирий прийом* (П); Алекс: *Та ну, Марті, я ж тебе вітаю з Днем народження*. Марті: *О, дякую, друже* (М). Серед таких етикетних комунікем вдячності було виявлено варваризми і похідні від них — *граціас* (з іспанської), *мерсі* (з французької): Мамбл: *Ти справжній друг. Дякую, аміго*. Рамон: **Красно граціас** [пор.: *красно дякую*], *та це не моя заслуга* (ВН); Франческо: *Я надеру йому бампер. Блискавка: А ось і вони. Слова образи. Грацією* (Т); Грю: *Цитьте я сказав. Мерсі* (НЯ) [ВТССУМ: 660: Мерсі, розм. Дякую, спасибі]. Такі комунікеми приносять у мультиплікаційні діалоги додатковий реєстр невимушеної тональності. Якщо комунікема *мерсі* зафіксована як розмовна одиниця, бо слово-формула давно запозичена в українській побутовій культурі, то комунікема *граціас*, похідне *грацією* — це нові явища в усно-розмовному спілкуванні. На нашу думку, крім ремарки *розм.*, вони можуть бути позначені як іронічні (*ірон.*).

Серед **комунікем-побажань** зафіксовано в українськомовній мультиплікації тільки “смачного”: Дитина: *О, а в пластівцях нові зефірки*. Мати: *Ні, це Баратові пластівці. Лише так він приймає свої вітаміни (пігулки для пам’яті у пластівцях). Смачного* (С) [ВТССУМ: 1347: Смачного. Уживається в знач. виг. Як традиційне побажання доброго апетиту].

Функцію **комунікеми-похвали** (компліменту) виконують оцінні лексеми й словосполучення, а також сленгізми: Татко: **Дуже добре, Рятівник. Усіх під замок** (П); Орел: *Так, так. Гадаю, мої крики пробудили в їх душах щось добре*. Мамбл: *А я пробуджую у вас щось добре?* Орел: **Гарний хід. Та дарма** (ВН); Пінгвіни: **Так тримати, здоровило** (ВН); Пінгвін 2: **Клас** (МН); Мейвіс: **Я знаю. Він супер** (МН) [ВТССУМ: 1414: Супер, розм. Вищої якості, властивості або підсиленої дії]. У мультфільмах засвідчено

формулу похвали [особовий займенник + іменник із семою ‘похвала’]: Віола: *Ти молодчинка. Як чудово. Дякую* (ВН); Пінгвін 3: *Ти боєць, брате* [ВТССУМ: 90: Боєць, перен. Про людину, що бореться за здійснення чого-небудь] (МН); Януз: *Переплести? Ти збожжеволів, братику? Ми ж не гіпопотами*. Сандокан: *Ти геній* (С). Серед етикетних комунікем із функцією похвали також засвідчено варваризми, наприклад: Вантажник: *Дивіться, професоре. Ви ж хотіли все перевірити*. Професор: *О я-я. Обережно. Sehr gut!* [це добре. — Ф. П.]; Машина: *Йому кранти, професоре*. Професор: *Wunderbar!* [чудово. — Ф. П.] *Якщо Торпеда загинув, мене вже ніхто не зупинить* (Т).

Комунікеми-вітання — це одні з найпоширеніших етикетних мовних стереотипів, натомість мовних засобів вираження вітання небагато. В українськомовній мультиплікації зафіксовано такі: Мюрей: *Вітаємо пана. Зацініть, що я приніс* (МНК); Алекс: *Та ну, Марті, я ж тебе вітаю з Днем народження*. Марті: *О, дякую, друже* (М); Король: *Вітаємо Вас, добродію, у нашому королівстві. Ви хто такі будете? Звідкіля?* (СБ); Патрик: *Я чую промову, гідну нового менеджера «Красті Крабс». Ой, я зараз [з’являється знову, урочисто]. Мої вітання, Бобе* (ГБ) [ВТССУМ: 90: Вітати. Радісно сприймати, схвалювати що-небудь].

Отже, етикетні комунікеми — це самостійна група комунікем з особливими функціями. У мові персонажів українськомовних мультфільмів засвідчено як загальноновживані комунікеми, так і соціально марковані — сленгізми, варваризми, жаргонізми. Такі мовні одиниці відбивають зміни в лексико-тематичному наповненні українськомовної мультиплікації 90-х рр. XX ст. — початку XXI ст. Це спричинене орієнтацією на стилізацію й типологізацію мови “дорослих персонажів”, носіїв літературно-фамільярного стандарту спілкування. Поширені в мові дитячої мультиплікації як інваріантні форми, так і такі, що змінюють (розширюють склад чи модифікують форму) своє мовне вираження відповідно до ситуацій спілкування.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

А	— мультиплікаційний фільм «Аладдін»
ВН	— мультиплікаційний фільм «Веселі ніжки»
ВТССУМ	— Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. : Бусел В.Т. — К., Ірпінь : Перун, 2005. — 1728 с.
ГБ	— мультиплікаційний фільм «Губка Боб»
ДД	— мультиплікаційний фільм «Добрий динозавр»
П	— мультиплікаційний фільм «Історія іграшок»
КС	— мультиплікаційний фільм «Крижане серце»
М	— мультиплікаційний фільм «Мадагаскар»
МНК	— мультиплікаційний фільм «Монстри на канікулах»
НЯ	— мультиплікаційний фільм «Нікчемний Я»
ПДА	— мультиплікаційний фільм «Подорож до Атлантиди»
ПКФ	— мультиплікаційний фільм «Панда кунг-фу»
С	— мультиплікаційний фільм «Сандокан»
СК	— мультиплікаційний фільм «Снігова королева»
Т	— мультиплікаційний фільм «Тачки»

УЖ — Ставицька Л. Український жаргон: словник / Л. Ставицька. — К. : Критика, 2007. — 494 с.

УПК — мультиплікаційний фільм «У пошуках Камелота»

1. Акишина А.А. Русский речевой этикет / А.А. Акишина, Н.И. Формановская. — М. : Высшая школа, 1978. — 186 с.
2. Баландіна Н.Ф. Функції і значення чеських прагматичних кліше в комунікативному контексті / Н.Ф. Баландіна. — К. : АСМІ. — 330 с.
3. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики / Ф.С. Бацевич. — К. : Академія, 2009. — 375 с.
4. Богдан С.К. Мовний етикет українців: традиції і сучасність / С.К. Богдан. — К. : Рідна мова, 1998. — 475 с.
5. Меликян В.Ю. Современный русский язык. Синтаксис нечлененого предложения: Учеб. пос. / В.Ю. Меликян. — Ростов н/Д. : РГПУ, 2004. — 288 с.
6. Меликян В.Ю. Этикетные коммуникемы в составе русского языка / В.Ю. Меликян // Русский язык за рубежом. — 2012. — № 6. — С. 57–62.
7. Миронюк О.М. Історія мовного етикету / О.М. Миронюк. — К. : Логос, 2006. — 167 с.
8. Плющ Н.П. Формули ввічливості в системі українського мовного етикету // Українська мова і сучасність [Електронний ресурс] / Н.П. Плющ // НМКВО. — 1991. — Режим доступу до ресурсу: [tp://www.philology.kiev.ua/Lingua/art_64.htm](http://www.philology.kiev.ua/Lingua/art_64.htm).
9. Українська мова: Енциклопедія / Редкол. В.М. Русанівський, О.О. Тараненко, М.П. Зяблюк та ін. — 2-ге вид., випр. і доп. — К. : Вид-во Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2004. — 824 с.

Статтю отримано 26.04.2016

Fedir Prylypko

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

ETIQUETTE COMMUNICATIVE UNITS IN THE MODERN UKRAINIAN — SPEAKING ANIMATED CARTOONS

This article substantiates the concept of the “etiquette communicative unit” in order to study the dialogical situation in the language of the animated cartoons. It analyzes the classifications of thematic groups of etiquette language units identified by researchers of linguistic etiquette. For modern interpretation, the formulas of speech etiquette suggested to qualify as a group of communicative units. This definition of etiquette communicative units as one of the varieties of syntactically and functionally independent stable formulas, which create the etiquette expressions and effectively operate in the field of communication etiquette. For the first time the research of etiquette communicative units carried out on the material of the modern Ukrainian-speaking animated cartoons. Identified features of etiquette communicative units as language formulas. Submitted classification of etiquette communicative units under functions. Suggested to divide the etiquette communicative units into ten semantic groups: greeting, farewell, address, acquaintance, request, apology, thank, wish, praise (compliment), congratulations. Such detailed differentiation of etiquette communicative units caused by polysemy of their meanings, and also their specific of functioning in animated cartoon dialogues. Considered structural (one-, two-component) stylistic (neutral, colloquial, literary) and semantic features of etiquette communicative units in modern texts of Ukrainian — speaking animated cartoons. It is noted features of the language of Ukrainian-speaking animated cartoons in terms of culture of language: noticed expansion of composition of etiquette communicative units by barbarisms, slang and jargon due to the stylization of coloring of oral conversational ease and national marked communicative units.

Keywords: *language of animated cartoon, communicative situation, language etiquette, etiquette communicative unit, communicative unit of greeting, communicative unit of farewell, communicative unit of wish, communicative unit of consent, communicative unit of address, communicative unit of acquaintance, communicative unit of request, communicative unit of apology, communicative unit of thank, communicative unit of praise (compliment), communicative unit of congratulations, communicative unit of barbarism, communicative unit of slang, communicative unit of vulgarity.*

УДК 821.161.2'04'373.21:801.82"15/17"

Віктор Мойсієнко

Житомирський державний університет ім. Івана Франка,
м. Житомир

УКРАЇНЦЯМ ВІДКРИЛИСЯ ДАВНІ КРАЄВИДИ

Ганна Дидик-Меуш, Олена Слободзяник.

Українські краєвиди XVI—XVIII століть.

Слово. Текст. Словник. — Львів, 2015. — 384 с.

Студії над давніми текстами іноді надихають дослідника на створення оригінального дослідження. Очевидно, так сталося й із авторками (упорядницями) цілком новаторської в українській медієвістиці праці «Українські краєвиди XVI—XVIII століть. Слово. Текст. Словник». Ганна Дидик-Меуш та Олена Слободзяник запропонували читачам від **слова** через **текст** побачити **словник**. Словник незвичний, оскільки містить не лише реєстрове слово та значення, але й контексти. Причому контексти не усічені, обмежені ілюструванням лише лексеми зі словникової статті, а повні, що дає можливість максимально зрозуміти значення слова. До деяких словникових гасел авторки подають розлогі фрагменти із пам'яток, як от читаємо в статтях **болотина** (с. 27–28), **купля** (с. 165–166) та багатьох інших, зауважуючи, що «користувач оцінить їх як, з одного боку, ілюстрацію слова, з іншого — як ілюстрацію епохи, культури, звичаїв в Україні XVI—XVIII ст.» (с. 12). Вражає й обсяг матеріалу, звідки добирали дослідниці ілюстрації — 233 джерела, з-поміж яких тексти скорописні й стародруки. Пам'ятки охоплюють усі три українські наріччя.

Що дає дослідникові української мови, культури, історії таке видання? Передовсім — це реєстр назв українського ландшафту, які в багатьох випадках виблискують неспо-

© В.М. МОЙСІЄНКО, 2016

діваною, уже давно забутою, лексикою, семантикою, як то: *ворота* ‘відгалуження ріки, рукав’ (с. 52), *надро* ‘затока, бухта’ (с. 216), *пазуха* ‘затока, бухта’ (с. 247); по-друге, засвідчені географічні назви укладують значення відомих у славистиці апелятивів. Наприклад, *имѣньє* ‘земельне володіння; маєток’ наші предки диференціювали на: *имѣньє бабизное*, *дєдичное* /*дѣдизное*, *дѣдинное*/, *материзное* /*материстое*/, *отцевское* /*отчистое*, *отчинное*, *отчизное*/, *небожчиковское*, *детинное*, *спадковое*, *спалое*, *венное*, *вечистое*, *выслужное*, *заставное*, *купленое*, *набытое*; *поле* ‘земельне угіддя’ — на: *поле простое*, *степное* /*степовое*/, *сѣножатное*, *сѣнокосное*, *дворное*, *земляное*, *зораное*, *ораное* /*оремое*/, *пахарное* /*пахотное*, *пашное*/, *злоє*, *неуроженое*, *яловное* /*яловое*/ (с. 262–264). Зауважимо, що такі назви іноді прояснюють на сьогодні забуту етимологію. Невипадково українці називали поле *сѣножатное* та *сѣнокосное*. Траву на сіно наші предки жали серпом і косили. Але сучасні словники не фіксують до лексеми *сіножать* семантики, пов’язаної із процесом жаття серпом, а лише: 1. Косіння трави на сіно й період цього косіння; косовиця. 2. Місце, де косять траву на сіно [СУМ 2012: 1049]. А фономорфологічна структура слова *сножать* /*снопожать*/ нам засвідчує інше: у XVI ст., а, очевидно, й раніше, предки українців заготовляли сіно серпами — сіно жали. По-третє, серед реєсторів слів та ілюстрацій знайдемо довгі словотвірні ланцюжки, окремі ланки яких з ужитку вийшли: *островѣ* — *островецѣ* — *островокѣ* (с. 231); *платѣ* — *платчикѣ* — *платчикѣ* (с. 252); *ровѣ* — *ровокѣ* — *ровецѣ* — *ровчакѣ* (с. 287). По-четверте, словник дає вичерпний матеріал для характеристики звукової організації тогочасної української писемної мови: *кустовѣ* /*кустувѣ*/ (с. 168), *лѣсѣ* /*лесѣ*, *лисѣ*/ (с. 184), *окопѣ* /*окупѣ*/ (с. 230), *обшарѣ* /*опшарѣ*/ (с. 222), *пагорокѣ* /*пагорокѣ*, *пагурокѣ*/ (с. 246–247), *узлѣсѣ* /*узлесѣ*, *узлѣсѣ*, *узлѣсѣ*/ (с. 327). Дослідник звукових особливостей середньонаддніпрянських говірок знайде підтвердження місцевій вимові назви Шевченкової Кирилівки — *Керелівка*. У пам’ятці 1615 р. з Чигирини читаємо: «Я, Максим Михайлович, козакъ и обиватель мѣста *Чегерина*...» (с. 252). У вітчизняних історичних лексиконах не засвідчено іменника *джерело* із початковою африкатою *дж*, лише *жерело*. Приклад, який наводять Г. Дидик-Меуш та О. Слободзяник з покликанням на «Книгу крѣпостей Монастыря Мгарскаго Лубенскаго» (акти за 1619–1729 pp.), можливо, один із найдавніших: Дароваль на обитель стую ... джерело... в тых урочищах будучое (с. 98–99). По-п’яте, і це найголовніше. Уперше воедино зібрано за три століття з усіх регіонів України географічну номенклатуру. Зважаючи на те, що останній випуск створеного Словника української мови XVI — першої половини XVII ст. охоплює поки що тільки літеру *Л*, рецензоване видання заповнює, принаймні, однією тематичною групою лексики, вітчизняне діяхронійне словництво за цей період від *А* до *Я*. Книжка «Українські краєвиди XVI — XVIII століть. Слово. Текст. Словник» відтепер відкриває простір і значно полегшує порівняльно-історичний аспект студій з вивчення сучасної географічної номенклатури. У «Краєвидах...» дослідник регіональної мікротопонімії будь-якого українського ареалу віднайде паралелі.

Що хотілося б побачити в такому виданні? Добре було б, аби наведений ілюстративний матеріал був погрупований за ареалами: пам'ятки північноукраїнські, південно-західні та південно-східні. Охоплений часовий проміжок дає можливість це зробити, адже від другої половини XVII ст. маємо тексти з Полтавщини, Черкащини, півдня Київщини. Таке представлення матеріалів одразу б вирізняло, щонайменше на фонетичному та морфологічному рівнях, три українські наріччя.

Зрозуміло, що заголовне слово в кожній статті словника має стояти в називному відмінку однини, але не завжди можна віднайти в пам'ятці таку форму до засвідченої лексеми. Тому укладач історичного лексикону нерідко має реконструювати початкову форму. Що і здійснили автори. Більшість таких реконструкцій логічні й закономірні, очевидно, відповідають мовній епосі. Однак деякі початкові форми викликають застереження. Форма *гайокъ* у Словнику проілюстрована прикладами з текстів 1541 — *к ... гайку*, 1546 — *ѡт ... гайку* та 1600 р. — *въ гайку* (с. 63–64). Такі само цитати наведені й у Словнику української мови XVI — першої половини XVII ст., де також у початковій формі — ГАЙОКЪ [СУМ XVI — XVII, вип. 7, с. 183]. До XVII ст. прикладів переходу *e > o* після *й* в українських пам'ятках не засвідчено. Запис в іншій ілюстрації — *гаіок* за 1693 р. (с. 64), можливо, один із найдавніших, який відображає цю зміну після *ј*. Думаємо, не варто подавати беззастережно початкові форми з протетичним *в*: *вольхи* (с. 52), *возеро* (51), *возерце* (с. 226), *вустья* (332). Усі приклади з цими словами представлені в конструкціях з прийменником *у*: *вкинули есмо у возеро, тых дву тонь у возере* (с. 224); *зарослыє у вольхахъ* (с. 52); *руду сягловку у вустьи* (с. 332). У прикладах з іншими прийменниками та в безприйменникових уживаннях це слово засвідчене без протези. Очевидно, тут ідеться не про приставний *в* — *у возере*, а про варіант прийменника *ув* — *ув озерє*. Щонайменше, біля таких слів потрібно було б поставити позначку, яка б указувала на сумнівність реконструкції.

Насамкінець звернемо увагу на рівень поліграфії. Ошатна обкладинка Богдана Боліщука й верстка Віктора Мартинюка зробили видання приємним не лише для душі медієвіста, але й для очей та рук.

Без сумніву, така книга знайде свого читача.

СУМ 2012 — Словник української мови / Відп. ред. В.В. Жайворонок. — К., 2012.
СУМ XVI—XVII — Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. / Відп. ред. Д.Гринчишин. — Вип. 7. — Львів, 2000.

Статтю отримано 19.05.2016

Viktor Moysiienko

Zhytomyr Ivan Franko State University, Zhytomyr

UKRAINIANS DISCOVER THE ANCIENT LANDSCAPES

Hanna Dydyk-Meush, Olena Slobodzyanyk. Ukrainian landscapes of the XVI—XVIII centuries. Word. Text. Dictionary. — Lviv, 2015. — 384 p.

The review indicates relevance and importance of the published book for national studies on the history of language. The Authors suggested quite the original presentation of the material: from the word through the text to a dictionary.

Keywords: historical lexicography, geographical terminology, Ukrainian lingual heritage Anna.

УДК 81'373.46:001.4

**НАУКОВЕ ОБЛИЧЧЯ
УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ
(до ювілею Л.О. Симоненко)**

Хто думає про науку, той любить її,
а хто її любить, той ніколи не пере-
стає вчитися, хоча б зовні він і зда-
вався бездіяльним

Г. СКОВОРОДА

Історію вітчизняної термінології творять люди — визначні особистості, справжні вчені й ентузіасти своєї справи. Сьогодні українська термінологічна спільнота вітає з ювілеєм одного зі своїх корифеїв — Людмилу Олександрівну Симоненко. Вона належить до тієї благословенної когорти українських мовознавців, хто, хоча й не посів найвищу сходинку в академічній науці, але має незаперечне визнання. У своїй практичній царині зроблено стільки корисних і суспільно значущих справ, за якими вітчизняні термінологи вважають її беззастережним лідером. Набути такого статусу через офіційні інстанції неможливо, його можна заслужити лише колосальною працею, відданістю своїй справі, професіоналізмом.

Усе починалося у невеликому селі на Житомирщині, де восени 1936 р. у сім'ї Олександра Семеновича та Парасковії Яківни Поплавських народилася майбутня берегиня української термінології. Людмила Олександрівна з надзвичайною теплою згадує своїх батьків, на долю яких випало лихоліття війни та повоєнні негаразди. Тато дуже рано пішов із життя, залишивши молоду вдову з двома дітьми. З раннього дитинства призвичаїлася наша ювілярка до тяжкої селянської праці, хоча душа понад усе прагнула на-

© Л.В. ТУРОВСЬКА, 2016

вчатися. Після закінчення школи Людмила Олександрівна, серед небагатьох однокласників, впевнено витримала іспити до педагогічного вишу, відпрацювала рік у звичайній сільській школі після його закінчення, а вийшовши заміж, повернулася до столиці. Попереду було багато труднощів, але вона успішно все подолала.

За плечима Людмили Олександрівни понад 50 років самовідданої праці на теренах вітчизняного термінознавства. До наукової спільноти наша берегиня термінології прийшла з легкої руки А.А. Бурячка ще зовсім юною. З червня 1962 р. життєва стежина міцно переплелася з долею спочатку Інституту мовознавства імені О.О. Потебні, а згодом — Інституту української мови НАН України. Починала наукову діяльність в Інституті мовознавства на посаді лаборанта відділу лексикології та лексикографії, який того часу очолював її майбутній науковий керівник (тоді ще кандидат філологічних наук) Леонід Сидорович Паламарчук — талановитий адміністратор, умілий організатор лексикографічної роботи і досліджень із лексикології та теорії лексикографії, гуманна і доброзичлива людина. Навіть через багато років Людмила Олександрівна вважає, що для неї було великим щастям працювати під керівництвом Леоніда Сидоровича. Саме він прищепив своїй аспірантці любов до тяжкої, іноді виснажливої, але такої потрібної праці лексикографа. Ще тих часів сягає її прагнення створювати ґрунтовні, науково виважені словники. Першою великою працею, де помічником редактора працювала Л.О. Симоненко, став академічний «Словник української мови». Це було якісно нове зібрання української лексики і фразеології, про створення якого мріяло не одне покоління діячів української інтелігенції. Справжня лексикографічна школа, що дала змогу отримати невичерпний досвід лексикографічних пошуків від корифеїв словникарства — Леоніда Сидоровича Паламарчука, Сергія Івановича Головащука, Тетяни Купріянівни Черторизької, Лідії Андронівни Юрчук. Саме відтоді зародилося глибоке переконання Людмили Олександрівни в необхідності створювати словники фахової лексики, що допоможуть утвердженню української мови в професійній сфері.

1973 р., попри виснажливу хворобу, Людмила Олександрівна успішно захищає кандидатську дисертацію «Мікологічна лексика української мови», де порушує питання розмежування загальнонавчальної і термінологічної лексики, формулює основні характеристики терміна, розглядає етапи розвитку української термінологічної думки [2]. Її дослідження належить до нечисленних на той час праць, у яких почали порушувати проблеми українського термінознавства.

Саме Л.О. Симоненко однією з перших звернула увагу на специфіку розвитку термінології в лексичній системі української мови, виокремивши основні його ознаки: «У широкому розумінні термін (лат. *terminus* — межа, рубіж) — це слово або словосполучення, що позначає поняття певної галузі науки, техніки та інших сфер людської діяльності. Термін відіграє велику роль у процесі вербалізації наукових і технічних

здобутків людства. Основними його ознаками є: системність; наявність дефініції; тенденція до однозначності в межах свого термінополя, тобто термінології певної галузі. На відміну від загальновживаного слова термін є виразником понять (одиниці думки, що узагальнено відбиває предмети та явища дійсності), які нерозривно пов'язані з мовною оболонкою, виникають на базі слів і не можуть існувати без них. Отже, однією із ознак терміна є належність його до лексичної системи мови» [4: 3]. Вона дотримується думки, що між названими категоріями лексики відбувається постійне взаємопроникнення на рівні обміну мовними знаками (термін — загальновживане слово і навпаки), використанні спільних словотвірних моделей тощо. «На збереження зв'язку між терміном і загальновживаним словом указує й те, що значна частина термінів є продуктом деривації в межах готового мовного матеріалу. Проблема введення таких одиниць до загальномовного словника впливає з його завдань: описати лексичний арсенал, який розкриває загальну панораму сучасної науки і прогресу суспільства» [12: 218].

Серед основних завдань сучасного термінознавства Людмила Олександрівна наголошує на вивченні історії становлення як окремих терміносистем, так і національної термінології загалом: «Одним із першочергових завдань українського термінознавства є дослідження історії формування національних терміносистем, поглиблення вивчення теорії терміна, його місця в системі літературної мови, співвідношення національних і міжнародних компонентів у сучасних терміносистемах, шляхи їх творення та збагачення» [14: 102]. Професор Л.О. Симоненко виокремлює кілька етапів у розвитку української термінології: «Історія розвитку національної термінології була нерівномірною — хвилеподібною. Кожний наступний період доповнював попередній, привносив щось нове в теоретичному і практичному плані. У становленні і розвитку української наукової термінології умовно можна виділити кілька етапів: **накопичувальний**, який багато дослідників називають **донауковим!**» [11: 1]. Водночас вона звертає увагу на некоректність такої назви: «Термін *донауковий* видається невиправданим, оскільки пізнання людиною навколишнього середовища відбувається разом з її розвитком, що підтверджують і літописи, в яких зафіксовані назви астрономічних, природничих, юридичних та ін. понять. *Накопичувальний* період — це час фіксації спеціальних слів у грамотах, юридичних актах, монастирських книгах, лікарських порадишниках, загальномовних словниках тощо. Цей період продовжувався до першої половини XIX ст.» [11: 2]. Аналізуючи подальші процеси розвитку вітчизняного термінознавства, Людмила Олександрівна підсумовує: «На кінець XIX — початок XX ст. українська мова мала вже свою термінологію з багатьох галузей знань ... У розвитку української наукової термінології спостерігаються періоди піднесення і спаду, обумовлені різними чинниками, переважно суспільно-політичного характеру. Новим витком у розбудові терміносистем є 2-а половина XX — початок XXI ст.» [11, с. 2]. Не залишалися поза її увагою й нормалізаційні

процеси в термінології: «Упорядкування й унормування терміносистеми будь-якої мови починається з виявлення системних відношень між матеріальними об'єктами, а це можливо лише при створенні термінологічних словників, які виконують три функції: навчальну, довідкову й систематизувальну» [7: 163].

З її ім'ям пов'язані сторінки кропіткої праці над термінографічними словниками. Така робота сприяє розвитку самої галузі завдяки вноормуванню та систематизації термінологічного матеріалу, яким послуговуються мовці в цій царині людської діяльності. Наслідки термінологічної роботи втілюються в словниках, призначених для широкого кола користувачів. Праця термінолога покликана не лише ретельно і кваліфіковано репрезентувати повний обсяг термінологічних одиниць, але й зняти «наболілі» термінологічні питання: уточнити семантику, уніфікувати правила їхнього дефініювання, правильного витлумачення синонімії, варіантності, калькування термінів тощо.

Саме проблемами української термінографії найбільше переймається Людмила Олександрівна, звертаючи увагу на відмінності термінологічного словника від загальномовного: «Галузевий словник, на відміну від загальномовного, має свою специфіку. Він є проміжним типом між загальномовним і енциклопедичним словником. У ньому семантичні й граматичні ремарки зведені до мінімуму. Основним його завданням є розкриття змісту терміна, що полягає в адекватності дефініції позначуваному терміном поняттю. Дефініція має бути стислою і виразною з дотриманням однотипності розкриття змісту системно пов'язаних між собою понять» [9: 45].

Як зауважує ювілярка, «... українська термінологічна лексикографія започаткована в II половині XIX ст. працями І. Верхратського, І. Гавришкевича, Є. Озаркевича та ін. У її розвитку умовно виокремлюємо кілька періодів: I період: II половина — кінець XIX ст.; II період: початок XX — 30-ті роки XX ст.; III період: 50—80-ті роки XX ст.; IV період: 90-ті роки XX — початок XXI ст.» [7: 92].

Ще у 80-х рр. XX ст. вчена зауважувала: «При укладанні словників треба використовувати кращий досвід як вітчизняної, так і світової лексикографії; орієнтуватися перш за все на сучасну нормативну наукову термінологію, широко вживану в науковій, навчальній літературі, кодифіковану в державних стандартах на терміни та визначення, засвідчену лексикографічними джерелами» [3].

Зважаючи на те, що практично всі перекладні термінографічні праці XX ст. надавали перевагу російській мові для формування реєстру, а від фахівців різних сфер знань є нарікання на відсутність двомовних словників із першою українською мовою, Людмила Олександрівна разом з однодумцями вирішує заповнити цю прогалину, створивши якісно новий словник — «Українсько-російський словник наукової термінології» (К., 2004), що успішно завершив колектив авторів відділу наукової термінології Інституту української мови НАН України (за загальною ред.

Л.О. Симоненко). Словник, як зазначено в передмові до нього «є першою в україністиці лексикографічною працею, що охоплює найуживанішу термінологію двох близькоспоріднених мов... Він покликаний дати читачеві максимум відомостей щодо сучасного стану національних терміносистем, а також еквівалентних форм вираження того самого поняття в українській та російській мовах» [15: V].

Із становленням України як суверенної держави, конституційне закріплення за українською мовою статусу державної, проблема національної термінології набуває глобального значення, що зумовило посилену увагу до термінографічної продукції. Аналіз виданих праць вказує на різні тенденції у підході до їх створення, основні з них: беззастережне відновлення термінології 20-30-х років, спрямоване на заміну усталених у мові термінів та зловживання іншомовними, переважно англійськими термінами, що особливо помітно у сфері обчислювальної техніки, економіки, банківсько-фінансової справи. Часто-густо термінографічні джерела 90-х рр. XX — початку XXI ст. вирізняє низька якість опрацьованого матеріалу. Серед причин появи таких словників можна виокремити кілька основних: втрата висококваліфікованих фахівців-лексикографів академічного рівня; брак належного фінансування лексикографічних проєктів; відсутність системної державної підтримки цієї праці, яка не може здійснюватися фрагментарно або в авральному режимі; безвідповідальність та дилетантизм тих, хто, не обтяжуючи себе академічними вимогами і традиціями, ставить за мету задовольнити власні амбіції, а не створити суспільно вагомий науковий продукт. Така зміна пріоритетів дорого коштуватиме суспільству. Як слушно зауважує Л.О. Симоненко: «Ніхто не заперечує, що працюючи над унормуванням та кодифікацією сучасної української термінології, ми маємо використовувати кращий досвід учених 20-х років, зберегти кращі українські терміни та позбавитися від невластивих українській мові лексем, але це не значить, що наявну й усталену в мові термінологію, яка прижилася в багатьох мовах світу, варто замінювати вузькорегіональними термінами» [13: 359].

Проте далеко не всі термінологічні словники, видані за останні десятиліття в Україні, хоча й мали б за своїм призначенням полегшити спілкування в тій чи тій спеціальній сфері, виправдали сподівання користувачів. На жаль, деякі з них не лише не розв'язали нагальних проблем, але й створили низку нових. Як зауважує Л.О. Симоненко: «Питання добору термінів у кожному окремому випадку укладачі розв'язують довільно і стихійно, що призводить, з одного боку, до заповнення значної частини реєстру лексемами, які не стосуються термінології, а з другого — неповноти охоплення термінів різних терміносистем» [10: 310].

Проте, незважаючи на зазначені негативні тенденції, вітчизняна наука має свої здобутки й досягнення, продовжує активно розвиватися. Її поступальний рух забезпечують насамперед справжні сподвижники, віддані справі вчені, для яких пошук істини став сенсом життя. Людмила Олександрівна завжди прискіпливо підходила до питань творення

нових та реактуалізації відомих раніше термінів: «Враховуючи потреби державотворення, основним завданням сучасного термінознавства є практичний аспект: систематизація, упорядкування, уніфікація та стандартизація наукової термінології шляхом вилучення з неї невиправданих слів-покручів, відродження окремих забутих або несправедливо «репресованих» термінів; створення підручників, посібників, довідників, військових статутів, державних стандартів на терміни та визначення, вироблення різних законотворчих актів державною мовою» [6].

Праця в галузі української термінографії — участь у створенні словникових праць і розроблення питань теорії словникарства була визначальним напрямом у науковій діяльності Л.О. Симоненко, але далеко не єдиним. Коло її наукових інтересів досить широке: термінологія, історія української термінографії, окремі питання теорії наукового перекладу, методології та методики викладання термінознавства як навчальної дисципліни у вишах. 1986 р. Л.О. Симоненко стає вченим секретарем Комітету наукової термінології НАН України. Заслуги Людмили Олександрівни були гідно оцінені: 2003 р. Київська міська держадміністрація нагородила її Подякою за вагомий внесок у популяризацію українського слова, 2006 р. — одержала Почесну грамоту Верховної Ради України та Почесну грамоту Президії НАН України.

У її науковому доробку понад 150 наукових публікацій. Вона є співавтором академічних видань, що вийшли друком у видавництві «Наукова думка» в 80-90 рр. минулого століття — «Склад і структура української термінологічної лексики» [3], «Актуальні проблеми упорядкування наукової термінології» [1] та власної монографії «Формування української біологічної термінології» [4].

Зауважимо, що свої знання Людмила Олександрівна охоче передає аспірантам та здобувачам. Під її керівництвом захищені дисертації, присвячені різним фаховим терміносистемам: військовій (Л.В. Мурашко, Н.О. Яценко), археологічній (С.М. Локайчук), бібліотечній (М.В. Сташко), медичній (Н.В. Місник), морфологічній (І.А. Ярошевич), журналістики (М.О. Гонтар), економічній (О.В. Чорна, Н.Л. Краснопольська), авіаційній (Л.А. Халіновська). Навіть виступаючи опонентом, Л.О. Симоненко завжди допомагала розв'язати складні наукові питання, знаходила потрібний аргумент, доброзичливо спрямовувала у творчому пошуку.

Усе своє наукове життя Людмила Олександрівна прагнула піднести українське термінознавство до світового рівня, показати найкращим європейським осередкам, що національна наука пройшла самотній тернистий шлях, долаючи і заборони на українське слово, і чиновницьке небажання розвивати власну мову, і шовіністичні зазіхання сусідів. Саме їй належить ідея проведення наукових термінологічних конференцій «Українська термінологія і сучасність», започаткованих 1996 р. у Києві. Організаторами їх були Інститут української мови та Комітет наукової термінології НАН України. Перша конференція зібрала 120 учасників із 17 міст України й об'єднала академічних науковців, освітян, фахівців

різних галузей знання. Виступи доповідачів засвідчили, що українське термінознавство не лише має тривалу історію розвитку, а й потребує термінового вирішення нагальних питань системного вивчення та упорядкування термінологічного матеріалу. З 2001 р. ці конференції переросли в міжнародні, а їхня проблематика висвітлювалася в українських засобах масової інформації, зокрема в газетах «Демократична Україна», «Світ», «Хрещатик», на ТРК «Золоті ворота», «Факти», «УТН», радіостанції «Новини» тощо. Своєрідними підсумками проведення конференцій 2001–2009 рр. стали 5 збірників наукових праць «Українська термінологія і сучасність», незмінним відповідальним редактором яких була Л.О. Симоненко.

Неабияку роль у становленні Людмили Олександрівни як науковця й особистості відіграла та відіграє її родина. Чоловік, Леонід Олексійович, підтримував в усіх починаннях, вірив у реальність здійснення запланованого. Тому зовсім не дивно, що в родині Симоненків завжди панує любов і злагода. Понад 50 років подружнього життя пліч-о-пліч вони крокують через незгоди і радості.

Міцного здоров'я, творчого натхнення, добра та великої людської любові Вам, Людмילו Олександрівно!

Людмила ТУРОВСЬКА

Інститут української мови НАН України, м. Київ

1. Крыжановская Л.В., Симоненко Л.А. Актуальные проблемы упорядочения научной терминологии. — К. : Наук. думка, 1987. — 163 с.
2. Симоненко Л.О. Мікологічна лексика української мови: Дис. ... канд. філол. наук. — К., 1973. — 218 с.
3. Симоненко Л.О., Богуцька М.П., Крижанівська А.В., Марченко В.С., Панько Т.І. Склад і структура української термінологічної лексики. — К. : Наук. думка, 1985. — 193 с.
4. Симоненко Л.О. Формування української біологічної термінології. — К. : Наук. думка, 1991. — 149 с.
5. Симоненко Л.О. З історії розвитку української термінографії // Українське термінознавство. — К. : Либідь, 1992. — Вип. 19. — С. 89–96.
6. Симоненко Л., Тараненко О. Українська термінологія: стан, проблеми і перспективи // Уряд. кур'єр. — К., 1993. — 18 березня.
7. Симоненко Л.О. Систематизація та кодифікація національних терміносистем // Слово и словарь Vocabulum et vocabularium. Сб. научн. трудов по лексикографии. — Гродно, 2002. — С. 162–65.
8. Симоненко Л.О. Актуальні проблеми сучасного термінознавства // Українська термінологія і сучасність. Зб. наук. праць. — К. : КНЕУ, 2009. — Вип. VII. — С. 9–15.
9. Симоненко Л.О. Лексикографічне опрацювання біологічної термінології // Лексикографічний бюлетень. — К., 2009. — Вип. 18. — С. 41–48.
10. Симоненко Л.О. Тлумачно-перекладна лексикографія // Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті. — К., 2011. — С. 308–314.
11. Симоненко Л.О. Термінологічні студії в Україні // Opera Slavica slavisticke rozhledy jazykovedný sešet. Ročník XXI. 2/2011. — Брно, 2011. — Вип. XXI. — С. 41–50.
12. Симоненко Л.О. Термін у загальномовних словниках // Українська і слов'янська лексикографія. — К., 2012. — С. 218–224.
13. Симоненко Л.О. Галузеві словники у формуванні культури фахової мови // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного ун-ту імені Івана Огієнка. Філологічні науки. — К.-П. : «Элетона», 2013. — С. 356–361.

14. Симоненко Л.О., Білоноженко В.М., Годована М.П. та ін. Історія, стан і перспективи розбудови української термінології. — К. : НМК ВО, 1992. — 127 с.
15. Українсько-російський словник наукової термінології / За заг. ред. Л.О. Симоненко. — К.—Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. — 403 с.

Статтю отримано 29.06.2016

Lyudmila Turovska

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

SCIENTIFIC FACE OF UKRAINIAN TERMINOLOGY

(for the anniversary of L.O. Symonenko)

This article provides a brief overview of the life and works of the famous Ukrainian terminology L.O.Symonenko, which for many years studied the peculiarities of Ukrainian terminology, history of its formation and characteristics terminographic processing; was the founder and organizer of conferences “Ukrainian terminology and modernity.”

Keywords: *Ukrainian terminology, term, terminology, scientific activity.*

Мовна мозаїка

ПІН-код, ДНК-експертиза, Е-декларація

Якщо ініціальні (буквені та звукові) аббревіатури вживали донедавна в українській мові самостійно (пор.: УНР, МЗС, НБУ, ЕОМ, ЧАЕС, МАУ, ТУМ, ПДВ, неп, загс), то нові, серед яких чимало аббревіатур англійського походження, переданих великими або малими літерами латиниці чи кирилиці, тепер поєднують із цілими словами (пор.: ВІЛ-інфекція, ВІЛ-інфекція, віл-інфекція, ПІН-код, пін-код, ДНК-експертиза, ДНК-діагностика, ДНК-дослідження, ДНК-лабораторія, ВІП-зала, віп-зала, ВІР-житло, віп-житло, віп-палата, віп-стоянка, віп-обслуговування, віп-вечірка, віп-гість, SMS-повідомлення, sms-повідомлення, смс-повідомлення, MMS-повідомлення, е-навчання, е-сервіс, е-ринок, е-декларування, е-декларація та ін.) або з іншою ініціальною аббревіатурою (ВІЛ-СНІД, ВІР-ДТП). Усталеного правопису такі похідні утворення ще не мають, тому постало питання: «Як їх передавати?». Оскільки за структурою вони подібні до складних іменників, утворених із двох самостійних компонентів, то їх так само треба писати через дефіс. Від іменників вони відрізняються лише тим, що їхній перший компонент є загальновідомою буквеною чи звуковою аббревіатурою, пор.: ВІЛ, віл, ПІН, пін, ДНК, ВІП, віп, SMS, sms, смс, е.

Отже, ініціальну (буквену та звукову) аббревіатуру з наступним словом чи такою самою аббревіатурою потрібно писати через дефіс.

Катерина Городенська

УДК 881.161.2(092)

ЖИТТЄВІ Й НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНІ ПРОСТОРИ СТЕФАНІЇ ПАНЦЬО (до 70-річчя від дня народження)

Усім відомо, що Всевишній наділяє кожну людину, яка приходить у світ, різними талантами. Хтось працює над розвитком і збагаченням цих талантів, хтось, на жаль, не прагне їх розвивати, а деколи й сам не знає, або не хоче знати, що здатен до тої чи тої діяльності, творчості.

Серед людей, які все життя поповнюють, збагачують, розвивають і прагнуть поділитися Божими дарами — талантами, —

Стефанія Панцьо. 15 липня 2016 р. виповнилося 70 років від дня народження Стефанії Єлисеївни Панцьо (Ковтко), відомого українського діалектолога, ономаста, лексиколога, талановитого педагога, професора Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка.

Народилася С.Є. Панцьо в мальовничому с. Лошнів Тербовлянського р-ну на Тернопільщині в 1946 р. Батьки Єлисей Юрійович Ковтко і Варвара Григорівна (із родини Тхір) проживали у с. Пстружне Горлицького повіту на Лемківщині. Після депортації 1945 р. їх із п'ятьма дітьми поселили на Тернопільщині.

© О.В. КРОВИЦЬКА, Ю.В. ОСІНЧУК, 2016

Філологічну освіту Стефанія Єлисеївна здобула в Чернівецькому державному університеті — одному з найкращих навчальних закладів України. 1969 р. після закінчення вишу С. Панцьо розпочала свою педагогічну діяльність: працювала вчителем української мови та літератури.

Від 1980 р. С.Є. Панцьо — викладач Тернопільського державного педінституту (нині — Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка) — гармонійно поєднує педагогічну діяльність із науковою, виховує не тільки філологів, учителів-словесників, небайдужих до рідного слова, а й справжніх патріотів рідної землі. Тривалий час Стефанія Єлисеївна працювала доцентом на кафедрі української мови, яку очолила 1998 р., згодом була обрана професором цієї кафедри.

Організаторські таланти Стефанії Панцьо віддзеркалювалися у навчально-виховній роботі. Разом із викладачами кафедри проведено чимало бесід на морально-етичні, національно-патріотичні теми, про етикет ділового спілкування, мовні КВК, брейн-ринги, свята «Мова калинова», «А мова — як море», діалектологічне свято «Мова — схованка людського духу», круглі столи «Яким повинен бути сучасний вчитель?», «Компетентність і компетенції у роботі вчителя-словесника». У цьому полягала головна мета діяльності кафедри: підготовка висококваліфікованих учителів української мови на основі національного, загальнолюдського й освітнього досвіду, у формуванні професіоналізму, духовної культури словесника.

Стефанія Панцьо читає класичні курси сучасної української мови: морфологія, морфеміка і словотвір, діалектологія. Колишній студент Ювілярки, а нині к. філол. н., науковий співробітник відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Ю. Осінчук згадує, що її лекції були настільки неординарними, що студенти не потребували якогось додаткового стимулу, їм було цікаво пізнавати нове через бесіди, дискусії, уявні подорожі тощо.

1985 р. С.Є. Панцьо захистила кандидатську дисертацію «Антропомімія давньої Лемківщини». Її науковим «хрещеним батьком» був відомий український ономаст, професор Ужгородського університету Павло Павлович Чучка.

Стефанія Єлисеївна — автор понад 200 публікацій з різних галузей українського мовознавства, методики викладання української мови у вищих навчальних закладах. Значну частину наукового доробку професора С. Панцьо становлять укладені у співавторстві з викладачами кафедри навчально-методичні посібники, зокрема: «Практичні заняття з морфеміки і словотвору (методичні рекомендації)», 1992; «Українська мова: Морфеміка і словотвір (навчальний посібник)», 1999 (співавт. Л.О. Вакарюк); «Сучасна українська літературна мова. Самостійні роботи з морфології (для студентів II–III курсів філологічного факультету)», 2003 (співавт. Т.П. Вільчинська); «Українська мова: Морфеміка і словотвір», 2004 (співавт. Л.О. Вакарюк); «Українська діалектологія. Програма навчального курсу (за вимогами кредитно-модульної системи) для філоло-

гічних факультетів вищих навчальних закладів України», 2007 (співавт. Н.О. Свистун); «Морфеміка і словотвір: тестові завдання (навчально-методичний посібник)», 2008 (співавт. Н.О. Свистун); «Українська мова. Морфеміка і словотвір (навчальний посібник)», 2010 (співавт. Л.О. Вакарюк); «Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Робочий зошит 2 (навчально-методичний посібник)», 2011 (співавт. Н.І. Лісняк); «Навчальна практика з української діалектології (навчальний посібник)», 2012 (співавт. М.Я. Наливайко); «Українська діалектологія. Практикум (навчально-методичний посібник)», 2013 та ін.

Заслуговує уваги також словник-довідник «Український словотвір у термінах», 2007 р. (співавт. Л.О. Вакарюк). У ньому вперше подано терміносистему словотвірного рівня української мови — не лише найуживаніші терміни, а й новаторські, відібрані з новітніх дериватологічних праць. У словнику-довіднику опрацьовано понад 1500 реєстрових лексичних одиниць. У структурі словникової статті представлено тлумачення конкретного терміна, процитовано визначення з використаних джерел, подано ілюстративний матеріал і коротку етимологічну довідку.

Працюючи з художніми текстами, як справжній дослідник рідного слова С. Панцьо звертала увагу і на структуру й стилістичні особливості цих текстів, і на цікавий лексичний матеріал, який згодом аналізувала у спеціальних розвідках, присвячених характеристиці мовного світу українських письменників, а саме: «Демінутивна лексика у творах Маркіяна Шашкевича» (1995); «Зменшено-емоційні іменники на позначення назв людей в спогадах Богдана Лепкого «Казка мого життя» (1998); «Основні словотвірні моделі похідних іменників в оповіданнях О. Кобилянської» (2004); «Особливості похідних одиниць у художній мові (на матеріалі творів Уласа Самчука)» (2005); «Словотвірний потенціал лексики оповідань Івана Франка» (2007); «Принципи укладання словника фразеологізмів у творах Бориса Харчука» (2011) тощо. За ініціативою Стефанії Панцьо побачили світ лексикографічні праці, присвячені творчості Б. Лепкого та Б. Харчука: «Фразеологізми у творах Богдана Лепкого. Словник» (2010); «Фразеологія творів Бориса Харчука. Словник» (2012). Тут уперше в історії української лексикографії подано фразеологічні одиниці, прислів'я, приказки, традиційні побажання, клятви та ін., засвідчені у творах Бориса Харчука.

Особливе місце в науковій творчості Ювілярки посідають праці з української діалектології. Як справжня берегиня свого лемківського роду дослідниця упродовж багатьох років збирає й вивчає багату духовну спадщину своїх предків. Наукові зацікавлення зосереджені переважно на особливостях ономастики, словотвору, образних засобів лемківського діалекту. Професор активно працює також у сфері лінгвістичного аналізу текстів народних пісень із Лемківщини. Серед важливих публікацій назовемо такі: монографія «Антропонімія Лемківщини» (1995), статті — «Прізвища-девербативи в антропонімії Лемківщини» (1997), «Прізвища на *-ин* в антропонімії Лемківщини» (1998), «Назви особи у лемківському

діалекті» (2001), «Префіксальне та префіксально-суфіксальне творення іменників у лемківському діалекті» (2001), «Діалектні похідні слова як засіб відображення емотивності у лемків» (2009), «Лемківсько-західно-поліські паралелі та відмінності у творенні іменників з формантами *-ало*, *-ило*, *-ло*» (2010), «Зоонімічні символи в етномовній картині світу (на матеріалі лемківської пісні)» (2011), «Лексико-синтаксичний спосіб творення імен в лемківському говорі» (2011), «Словотвірні типи імен — назв осіб у лемківському говорі» (2011), «Оцінні назви осіб у лемківських говірках: словотвірний аспект» (2012), «Лінгвалізація ключових образів у колискових лемківських піснях» (2013), «Символічний потенціал лемківських пастуших пісень» (2013) тощо.

Аналізуючи конкретний лемківський матеріал, Стефанія Панцьо по своєму підійшла до лексикографічного опрацювання — за частинами мови; авторка уклала, систематизувала й опублікувала дієслівну і прикметникову лексику («Матеріали до словника лемківських говірок (дієслівна лексика)» (2009); «Словник прикметникового лексикону лемківських говірок», співавтор Н.І. Лісняк, яка значною мірою акумулює діалектні риси.

Дослідниця обрала власну методику збирання діалектного матеріалу із живого мовлення. Під час бесід не використовувала анкет, натомість «питання ставили непрямым способом. Часто просто прислухалися до суцільної розповіді і «на ходу» записували діалектне слово чи проводили додатковий контроль, щоб усунути можливі помилки. Серед опитаних осіб було багато тямущих, говірких людей з добре розвинутим мовним чуттям. Правда, у розповідях часто звучали нотки суму, туги за рідним краєм, що спричиняло вживання одноманітної лексики. Нерідко інформатори пропонували послухати пісні. У подібних ситуаціях автору доводилося записувати на магнітофон пісні, щоб не вразити інформаторів і щоб проникнутися їхніми інтересами, болями тощо»¹.

У «Передмові» до словника дієслівної лексики зазначено: «Польові записи ми здійснювали у лемків старшого віку — 65–80 років. Наведені вікові межі не абсолютні. Бралось до уваги умовне середовище — компактне проживання лемків в окремих селах (Жовтневе Тернопільського, Остап'є Підволочиського, Залав'є Теребовлянського, Підзамочок Буцацького районів тощо), Монастирський район Тернопільщини. При записуванні говірки був обережним вибір інформаторів. Відомо, що старшому поколінню властивий старовинний спосіб життя, нижчий рівень освіти і більш консервативне мислення, тому старші люди найкраще зберегли архаїчні діалектні риси. Молодше покоління, яке народилося у Лемківщині і провело там дитячі роки, мало інший життєвий шлях, на ньому відбулася післявоєнна дійсність будівництва суспільства, мовний вплив довкілля. Тому інформаторів з молодшого покоління ми брали зрідка,

¹ Панцьо С. Матеріали до словника лемківських говірок (дієслівна лексика). — Тернопіль, 2009. — С. 11.

для уточнення звучання і значення слова зверталися до інформаторів старшого покоління. Це допомогло краще виявити відмінності у мові поколінь і простежити міру збереження лексики рідного говору. При добірї інформаторів бралися до уваги виключно лемківські сім'ї (дід — баба, батько — мати)»².

До речі, матеріали до цього словника зібрано в мешканців сіл Тернопільщини, які до виселення проживали у таких селах Галицької Лемківщини: Балутянка, Більцарева, Бодаки, Бліхнарка, Бортне, Босько, Вілька Висова, Воля Сенькова, Вороблик, Гладишів, Ганчова, Дальова, Душатин, Ждиня, Злоцьке, Зиндранова, Криниця, Квятонь, Мацина Велика, Межибрід, Мисцова, Одрехова, Пельня, Поляни, Пребишів, Прилуки, Пстружне, Радоцина, Роп'янка, Ропиця Руська, Синява, Солотвини, Тарнів, Тилява, Устя Руське, Шкляри, Щавник.

На думку дослідниці, мовлення лемків назагал вирізняється конкретністю, чіткістю. Емоційний потенціал лемківського слова дуже стриманий, дещо прихований за прагматичним наповненням самого мовлення лемків. У цьому сенсі особливого значення набувають прикметники, призначення яких полягає саме у створенні стриманого емоційного потенціалу³.

Цей словник охоплює понад 1550 прикметників, зібраних методом спостереження та власних польових записів, зроблених у с. Жовтневе (Тернопільщина), використано також художні твори Семена Мадзеляна, Івана Русенка, Петра Мурянки та ін.

Ідею об'єднання інтелектуального потенціалу дослідників, які вивчають і досліджують проблеми діалектології, зокрема лемківський діалект, уперше з ініціативи С.П. Панцьо втілено в організації і проведенні Міжнародної наукової конференції «Лемківський діалект у загальноукраїнському контексті» (Тернопіль, 2009).

Стефанія Панцьо — активна у громадській діяльності. У 1990-х рр. була одним із організаторів Обласного лемківського товариства та кількох осередків у Тернопільській області. Деякий час виконувала функції заступника голови товариства «Лемківщина», очолювала молодіжну секцію⁴. Окрім цього, дотепер бере участь у фестивалях лемківської культури, які проходять в Україні та поза її межами.

Нині Стефанія Єлисеївна продовжує досліджувати мовні та пісенні здобутки лемків, бо вважає, що це є її обов'язком дослідника-науковця, патріота, лемкині, обов'язком перед родиною, перед Лемківщиною.

² Панцьо С. Матеріали до словника лемківських говірок (дієслівна лексика). — Тернопіль, 2009. — С. 10—11.

³ Словник прикметникового лексикону лемківських говірок. / укл. С.Є. Панцьо, Н.І. Лісняк. — Тернопіль, 2015. — С. 7.

⁴ Н. Свистун. Із словом у серці... (до 70-річчя від дня народження професора Панцьо Стефанії Єлисеївни) // Лемківський календар на 2016 рік [Текст]: альманах / наук. ред. Микола Литвин. — Львів, 2015. — Ч. 65. — С. 100.

Під керівництвом нашої Ювілярки написані і успішно захищені кандидатські дисертації С.В. Шеремети («Антропонімія північної Тернопільщини» — Івано-Франківськ, 2002); Н.О. Свистун («Динаміка антропонімікону м. Тернополя ХІХ–ХХ ст.» — Чернівці, 2006); М.Я. Наливайко («Неофіційна антропонімія Львівщини» — Київ, 2011). З гідністю продовжують справу свого Вчителя вельми вдячні учні. Адже наукові консультації та спілкування з С. Панцю немов життєдайне джерело наповнюють їх новими ідеями, надихаючи й спонукаючи до творчих здобутків в науці та педагогіці.

Вельмишановна Ювілярко, із Вашої наукової ниви розійшлися світами науковці, викладачі, вчителі, серед яких — Ю. Осінчук, Н. Лобас, Н. Ліщинська, О. Задорожна, О. Петришина, Н. Лісняк Н. Фурманкевич та ін., які у своїх серцях мають особливу любов до рідного краю, до рідної культури, до скарбів рідного слова.

Свій ювілей Стефанія Панцю зустрічає у розквіті життєвих і творчих сил. Нехай вони додають Ювілярці невтомної наснаги для плідної праці на ниві української науки!

Ольга КРОВИЦЬКА, Юрій ОСІНЧУК
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича
НАН України, м. Львів

Статтю отримано 03.06.2016

Olha Krovitska, Yuriy Osinchuk
Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv

LIFE AND SCIENTIFIC-PEDAGOGICAL
SPACES OF STEPHANIA PANTS'O
(IN HONOR OF THE 70TH ANNIVERSARY)

The article describes the life and creative works of S. Pantsio, a prominent Ukrainian dialect expert, onomatologist, lexicologist, as well as a talented pedagogue who holds the position as a Professor at the Ternopil Pedagogical University named after Volodymyr Hnatiuk. The authors show the milestones and main spheres of her scientific work.

Keywords: talent, dialect studies, Lemkivshchyna, onomastics.

УДК 811.161.2'367.335

Катерина Городенська

Інститут української мови НАН України, м. Київ

А.П. ГРИЩЕНКО ЯК ДОСЛІДНИК СТРУКТУРИ СКЛАДНОСУРЯДНОГО РЕЧЕННЯ (до 80-річчя від дня народження)

Статтю присвячено аналізу теоретичних засад складносурядного речення, що їх запропонував відомий український мовознавець А.П. Грищенко наприкінці 60-х рр. XX ст. Обґрунтовано виокремлення трьох типів складносурядних речень — єднальних, зіставно-протиставних та розділових — на основі співвідношення граматичних характеристик із загальним значеннєвим змістом між сурядними частинами. Докладно проаналізовано структурно-семантичні моделі єднальних, зіставно-протиставних та розділових складносурядних речень, що ґрунтуються на кореляції відтінків загального значеннєвого змісту із граматичними показниками, серед яких — кількість поєднаних складників, їхня позиційна стійкість / нестійкість та здатність до трансформацій, співвідношення видо-часових ознак дієслівних присудків. Наголошено на відмінностях традиційної (за оцінкою самого автора) класифікації складносурядних речень від класифікацій, запропонованих дослідниками інших слов'янських мов. Відзначено важливість авторської концепції для подальшої розбудови загальної теорії складносурядного речення та докладнішої класифікації складносурядних речень української мови.

Ключові слова: складносурядне речення, єднальне складносурядне речення, зіставно-протиставне складносурядне речення, розділове складносурядне речення, загальний значеннєвий зміст, граматична рівнозначність, структурно-семантична модель, видо-часові характеристики дієслівних присудків.

В українській традиційній граматиці найповнішим дослідженням синтаксису вважали том II «Курсу сучасної української літературної мови» за редакцією Л.А. Булаховського. У цій праці складносурядним реченням названо «складне речення, у якому окремі його частини — речення поєднуються між собою як рівноправні одиниці, тобто таке складне, у якому немає залежності одного речення від другого» [4: 156]. Виразниками синтаксичного зв'язку тут визнано сполучники і засоби ритмомелодики, залежно від

© К.Г. ГОРОДЕНСЬКА, 2016

чого виокремлено «складносурядні речення з сполучниками» [4: 155] і «безсполучникові складносурядні речення» [4: 178]. Аналіз складносурядних сполучникових речень ґрунтований на семантичних групах сполучників, тобто на єднальних, протиставних та розділових сполучниках та їхніх внутрішніх підгрупах, але за назвами цих семантичних груп сполучників складносурядні речення в «Курсі...» термінологічно не диференційовані.

Інший підхід до аналізу структури складносурядного речення запропонував А.П. Грищенко у своїй дисертаційній праці [1] та створений на її основі монографії «Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові» [2]. Його відмінність полягає в тому, що складносурядні речення залежно від значень між їхніми складовими частинами (*уживаємо авторський термін — К. Г.*) поділено на три типи — єднальні, зіставно-протиставні та розділові. Хоч виразниками цих значень і визнано сполучники, проте аналіз самих сполучників тут не превалює. Характерною ознакою кваліфікації складносурядних речень як синтаксичних конструкцій є граматична однорідність складових частин, унаслідок поєднання яких за допомогою спеціальних сполучників утворюється складносурядне речення. У його внутрішньосинтаксичній структурі немає показників, які б визначали підпорядкування однієї частини іншій. Ці частини перебувають в однаковому зв'язку із синтаксичною конструкцією, у яку вони об'єднані, і функціонально ідентичні щодо зовнішньої синтаксичної структури складносурядного речення.

А.П. Грищенко заперечив проти традиційної кваліфікації частин складносурядних речень простими реченнями і назвав їх складовими або структурними частинами [1: 1–2; 2: 20–21], оскільки внутрішньої синтаксичної подібності складових частин до простих незалежних речень недостатньо для їх ототожнення, категорично не погодився з думкою про складносурядне речення як механічне поєднання простих речень, незалежних одне від одного. У своєму запереченні він сперся, зокрема, на твердження О.С. Мельничука, згідно з яким частини складносурядних речень неможливо назвати простими, бо вони в його складі втрачають свою граматично-комунікативну самостійність [5: 6]. Складним реченням властиві своєрідні граматичні та семантичні закономірності, завдяки яким вони і виділяються в граматичній системі української мови [2: 21]. Із граматичного погляду складносурядне речення визначив як синтаксичне ціле, утворене поєднанням кількох складових частин на основі граматичної рівнозначності, яку трактував як їхню однакову синтаксичну функцію в межах складносурядного речення. Характеризуючи внутрішньоструктурну подібність складових частин складносурядних речень і простих речень, наголосив на тому, що «складносурядні речення являють собою поєднання щонайменше двох таких одиниць, предикативність яких виявляється у взаємодії з предикативністю інших складових частин» [2: 21].

У концепції складносурядного речення А.П. Грищенка важливого значення надано питанню про можливу кількість складових частин у ньому. На противагу складнопідрядному реченню, граматична природа якого

вможлиблює лише дві складові частини, складносурядне речення не є однотипним із погляду можливої кількості граматично рівнозначних складових частин. В одних типах складносурядних речень кількість таких частин гіпотетично може бути довільною, фактично вони являють собою граматично і семантично відкритий ряд, довжину якого визначає комунікативна потреба. Інші типи складносурядних речень є бінарним поєднанням складових частин, що утворює закритий ряд [1: 3–4; 2: 21–22]. У разі закритої структури граматична рівнозначність складових частин зберігається, але їхня роль у загальному значеннєвому плані конструкції виявляється неоднаково в різних типах складносурядного речення.

Автор запропонував розмежовувати для складносурядного речення загальний значеннєвий план, що збігається із загальним значенням, що впливає із зв'язку (певною мірою — граматичного) його складових частин (наприклад, повідомлення про одночасність або послідовність кількох дій, станів, процесів, причиново-наслідковий або зіставно-протиставний зв'язок між складовими частинами), і конкретний зміст, створений конкретним лексичним наповненням його складових частин та контекстом або ситуацією [2: 23].

А.П. Грищенко визначив свою класифікацію складносурядних речень як традиційну. Вона об'єднала три типи — єднальні, зіставно-протиставні та розділові складносурядні речення, у межах яких виділено структурно-семантичні моделі на основі єдності граматичних і значеннєвих показників [2: 24].

Єднальні складносурядні речення кваліфіковано як неоднотипні з погляду граматичної залежності складових частин. Для них характерні такі спільні ознаки: 1) граматична рівнозначність складових частин і 2) вищий ступінь самостійності таких частин у вираженні загального значеннєвого плану складносурядного речення. Важливого значення надано формально-граматичній взаємодії двох або й більше присудків складових частин. Найтиповішими, найпоказовішими, на думку автора, є єднальні складносурядні речення, до складу яких уходять дві частини [2: 26], хоч їх може бути й більше. Спільним формальним показником цих речень визнано сполучник *і*.

На основі зв'язків між складовими частинами єднальних складносурядних частин зроблено кілька висновків, зокрема про менший ступінь граматичної взаєпов'язаності таких частин порівняно із складнопідрядними реченнями, оскільки вони вступають до складносурядного як рівноправні у формально-граматичному плані; про можливість застосування до компонентів єднальних складносурядних речень поняття синтаксичної рівноправності, суть якого потрактовано як виконання такими компонентами однакової синтаксичної функції і перебування їх як частин цілого в однаковому зв'язку із цілим; про порушення питання, які формально-граматичні і значеннєві чинники є основними для формування єднального складносурядного речення, оскільки для цього типу речень характерна формально-граматична тотожність дієслівних присудків їхніх структурних частин і одночасна виразна семантична диференціація

відношень між тими частинами, що поєднані сполучником *і*; про факультативний характер функції цього сполучника в семантичній взаємодії складових частин і обов'язковий її характер для визначення формально-граматичних властивостей єднального складносурядного речення [2: 27–28].

За значеннєвим зв'язком між складовими частинами А.П. Грищенко виокремив чотири типи єднальних складносурядних речень: 1) єднальні (або власне-єднальні); 2) причиново-наслідкові; 3) умовно-наслідкові; 4) результативно-висновкові [2: 30]. У межах єднальних складносурядних речень сформував три структурно-семантичні моделі:

1. З вільним порядком розташування кількісно не обмежених складових частин, в основі значеннєвого відношення між якими лежить повідомлення про одночасність кількох дій або станів. Ця модель має свій варіант, для якого характерне фіксоване розташування складових частин, у другій із яких є елемент (переважно анафоричний займенник), граматично і за значенням залежний від іменникового елемента першої частини, проте його значеннєва основа та сама, що й в основній моделі.

2. З фіксованим порядком розташування складових частин, кількість яких, подібно до речень першої моделі, не обмежена. Суть значеннєвого відношення між ними полягає в повідомленні про послідовність кількох дій або станів.

3. З фіксованим розташуванням складових частин, що утворюють закритий ряд. В основі значеннєвого зв'язку між такими частинами лежить причиново-наслідкове, умовно-наслідкове або висновково-результативне відношення [2: 30–31]. Виокремлені моделі дали підстави авторіві схарактеризувати єднальні складносурядні речення як такі, що, маючи спільну граматичну основу та спільні засоби поєднання сурядних частин, вирізняються своєю значеннєвою диференціацією [2: 32].

Структуру єднальних складносурядних речень за визначеними моделями проаналізовано за кількома критеріями, основними з-поміж яких названо сполучник як межу між сурядними частинами, визнання таких частин безпосередніми складниками всього речення, ступінь позиційної стійкості складових частин, тобто їхню можливість/неможливість переміщатися в межах складносурядного речення або навіть функціонування як самостійних граматичних одиниць поза межами складносурядного речення, спосіб вираження граматичної залежності між складовими частинами та окремими їхніми елементами [2: 34–35].

Докладно схарактеризовано зміст та синтаксичні зв'язки між частинами трьох структурно-семантичних моделей єднальних складносурядних речень, причому в межах першої виокремлено ще й структурно-семантичну модель **I а**. Загальний зміст структурно-семантичної моделі **I** визначено як «повідомлення про паралельне тривання... певних подій, станів, явищ об'єктивної дійсності в одному з трьох часів: теперішньому, минулому або майбутньому» [2: 35], а особливістю структури єднальних складносурядних речень цієї моделі названо «здатність їх поєднувати більше ніж по дві складові частини», тобто до двох частин (мінімальної кількості)

у разі потреби можуть приєднуватися інші, що подають нові відомості про певну картину об'єктивного світу, але видо-часові характеристики їхніх присудків повинні обов'язково збігатися з такими ж характеристиками присудків попередніх частин [2: 37–38]. Другою визначальною особливістю сурядного зв'язку цих єднальних складносурядних речень назвав оберненість відношень між складовими частинами, що засвідчує відсутність у них позиційної стійкості, яку повинні мати складносурядні речення як синтаксичні конструкції, утворені координативно [2: 38].

А.П. Грищенко констатував один дуже важливий значеннєвий відтінок у відношеннях між складовими частинами, поєднаними синонімічними сполучниками *і*, *та*: у єднальних складносурядних реченнях зі сполучником *та* паралелізм тривання дій, станів виразніший, ніж у таких самих реченнях зі сполучником *і*, що внеможливорює довільну заміну сполучника *і* сполучником *та* в структурно-семантичних моделях **I** та **I а** єднальних складносурядних речень [2: 41]. Водночас він відзначив вужчу сферу вживання сполучника *та*, порівняно зі сполучником *і*, в єднальних складносурядних реченнях, що пояснив широким уживанням *та* в зіставно-протиставних складносурядних реченнях [2: 42].

Виокремлення структурно-семантичної моделі **I а** в межах спільного значення одночасності, паралелізму тривання дій або станів структурно-семантичної моделі **I** єднальних складносурядних речень спричинене особливостями граматичної залежності між складовими частинами та між їхніми окремими елементами [2: 49]. Серед таких особливостей виокремлено наявність у другій частині займенників у ролі головних та другорядних членів речення, що мають у першій частині співвідносні елементи, з якими вони перебувають у формально-граматичній залежності. Саме граматична пов'язаність займенникових і відповідних їм частиномовних корелятивів у частинах єднальних складносурядних речень моделі **I а** внеможливорює транспозицію, переставляння таких частин, тобто спричинює їхню позиційну стійкість [2: 53].

На основі структурно-семантичної моделі **I а** єднальних складносурядних речень, коли обидва члени відношення іменник — займенник виконують роль підмета у сурядних частинах, що означає виконання дії тим самим діячем або перебування в стані тієї самої особи чи того самого предмета, тобто коли сурядні частини об'єднані спільним суб'єктом, А.П. Грищенко широко проаналізував проблему трансформації таких складносурядних речень у прості речення з однорідними присудками, що означало визнання, на противагу іншим дослідникам слов'янських мов, однорідних присудків у простому реченні. Вони «поєднуються в реченні координативно і пов'язуються з тим самим підметом, виконують у реченні однакову синтаксичну роль і не порушують двоскладної предикативної будови речення» [2: 60].

Змістову своєрідність структурно-семантичної моделі **II** єднальних складносурядних речень становить повідомлення про послідовність перебігу кількох дій або тривання станів, що внеможливорює транспозицію

складових частин у межах таких речень, свідчить про фіксацію позицій частин, неможливість їх оберненості [2 : 73 — 74]. На противагу структурно-семантичним моделям **I** та **I а**, цій моделі не властиві обмеження щодо граматичних характеристик дієслівних присудків в обох частинах, передусім однаковість їхніх видо-часових ознак.

Структурно-семантичну модель **III** представляють єднальні складно-сурядні речення з причиново-наслідковими та умовно-наслідковими відношеннями, кваліфіковані як речення зі своєрідним співвідношенням між їхнім формально-граматичним і значеннєвим планами, суть якого полягає в невідповідності між граматичним (формально вираженими ознаками сурядності) і значеннєвим зв'язком (причиново-наслідковими та умовно-наслідковими відношеннями між частинами, характерними для складнопідрядних речень) [2: 81–82]. Обґрунтовуючи виокремлення цієї моделі складносурядних речень, А.П. Грищенко докладно аналізує позиції чеських і словацьких мовознавців, які, надаючи перевагу граматичному аспекту в потрактуванні складних речень, для яких характерна невідповідність між їхніми граматичним і значеннєвим планами, усе-таки дійшли висновку: вибору універсального мовного знаку для розмежування гіпотактичних і паратактичних конструкцій за будь-яких умов не варто перебільшувати. Зокрема, на думку Я. Бауера, «паратаксис і гіпотаксис — граматичні категорії, у яких історично усталилося поєднання відповідних формальних показників будови з певними значеннєвими зв'язками» [6: 275]. Інші дослідники також визнали можливість невідповідності між формально-граматичним і значеннєвим планами складносурядних речень [7: 227–228]. На основі співвідношення граматичних і значеннєвих характеристик А.П. Грищенко зарахував єднальні складносурядні речення структурно-семантичних моделей **I**, **I а**, **II** до координативних, а речення структурно-семантичної моделі **III** — до детермінативних. На відміну від складнопідрядних речень з підрядними причинами та умови в єднальних складносурядних реченнях моделі **III** «між відповідними елементами складових частин немає прямого, безпосереднього зв'язку, що вказує на характер значеннєвої залежності», а причину та умову, виражені такими єднальними складносурядними реченнями, пропонує розуміти як факти, з яких у кожному конкретному випадку випливають інші факти [2: 84].

Структурно-семантичну модель **III** споріднюють зі структурно-семантичною моделлю **II** такі граматичні характеристики, як двочленність структури єднальних складносурядних речень, неможливість транспозиції їхніх сурядних частин та спільні видо-часові характеристики дієслівних присудків в обох частинах.

Зіставно-протиставні речення в самостійний тип складносурядних речень виокремлено на основі зв'язку їхнього граматичного та загального змістового плану, який визначено як «зіставлення або протиставлення відповідних фактів, явищ, ознак», що послугувало підставою для формування загального зіставно-протиставного відношення, у межах якого виділені «більш конкретні, глибші щодо змісту, але вужчі щодо обсягу

значення», які впливають з конкретного лексичного наповнення складових частин складносурядного речення [2: 87]. Як бачимо, А.П. Грищенко хоч і визнає зіставлення і протиставлення окремими значеннєвими відношеннями між складовими частинами, але не виділяє на їхній основі окремих зіставних і протиставних типів складносурядних речень. Крім того, граматичний зв'язок між частинами зіставно-протиставних складносурядних речень витлумачено як більш визначений порівняно з єднальними складносурядними реченнями, що виявляється в розподілі сполучникових засобів поєднання складових частин, а саме те, що в зіставних реченнях використовується тільки сполучник *а*, у протиставних — сполучники *а, але, та, зате, проте, однак* [2: 88].

За особливостями вияву граматичних та змістових ознак між складовими частинами зіставно-протиставні складносурядні речення дослідник поділив на моделі **I**, **I а** та **II**.

Модель **I** має не більше ніж дві граматично рівнозначних складових частини, для яких не характерна позиційна стійкість, крім випадків, коли в реченні є відношення іменник — анафоричний займенник; частини цієї моделі поєднані значеннєвим зв'язком зіставлення двох паралельних дій, станів, предметів, фактів.

Модель **I а** має у своєму складі понад дві граматично рівнозначні складові частини, поєднані відношеннями послідовного зіставлення.

Модель **II** представлена двома граматично рівноправними і позиційно стійкими складовими частинами складносурядних речень, значеннєвий зв'язок між якими полягає в протиставленні двох дій, станів, фактів [2: 88].

Загальний зміст складносурядних речень із зіставно-протиставними відношеннями в сучасній українській мові, на думку дослідника, виражений «у тому, що два (інколи і більше) факти дійсності, повідомлення про які становить зміст складових частин, зіставляються, порівнюються на основі різноманітних ознак як незалежні один від одного або ставляться у відношення протилежності, контрасту» [2: 95]. Він наголошує на потребі чіткішого розмежування двох варіантів зіставлення: 1) зіставлення-порівняння, що передбачає поєднання частин складносурядного речення задля виявлення відмінностей між зіставляваними предметами і явищами, що паралельно співіснують в об'єктивному світі, не суперечать один одному; 2) протиставлення-контрасту, що обов'язково передбачають виявлення невідповідності, відмінностей між предметами або явищами. Істотні відмінності між цими варіантами відношень, об'єднаних загальним значенням зіставлення, та поширення їх у мовній практиці послуговували підставою для кваліфікації складносурядних речень як зіставно-протиставних [2: 97]. Найпоширенішим в українській мові визнано нейтрально-зіставний зв'язок між складовими частинами складносурядних речень, за якого в цих частинах повідомляють про паралельне розгортання не протилежних одна одній дій або один одному станів та про факти, явища, що постійно виявляються [2: 98–99]. Протиставні відношення в складносурядних реченнях моделі **II** залежно від характеру

протиставлення поділено на три різновиди, на основі яких виокремлено три великі групи таких речень: 1) власне протиставні, 2) обмежувально-протиставні та 3) заперечно-протиставні [2: 103]. Власне протиставні складносурядні речення, що ґрунтуються на протиставних відношеннях між їхніми складовими частинами, виражених сполучником *а*, повідомляють про протиставлення двох незалежних дій, станів, фактів. Ці відношення можуть ускладнюватися відтінком допустовості, унаслідок чого постає додаткова значеннєва залежність між їхніми частинами [2: 103]. Специфіку обмежувально-протиставних складносурядних речень становить те, що в їхній другій частині, приєднаній сполучниками *але*, *та*, *проте*, *однак*, повідомлено, що дії, названі в першій частині, певним чином обмежені [2: 104]. Саме тому обмежувальне протиставлення ускладнюється відтінком допустової залежності: у першій складовій частині названо дію, усупереч якій відбувається дія в другій частині [2: 105]. Заперечно-протиставну групу становлять складносурядні речення, протиставні відношення яких формуються на основі модальної різноплановості складових частин: у першій обов'язково заперечується який-небудь факт об'єктивної дійсності, а в другій частині повідомлено про те, що насправді заступає місце запереченого в першій частині [2: 105–106].

Виняткового значення А.П. Грищенко надав позиційній пов'язаності складових частин зіставно-протиставних речень. Він не погодився з думкою тих дослідників, які вважали, що «...сама природа [протиставного] відношення сприяє тому, щоб зіставлявані конструкції і змісти, що виражаються ними, могли мінятися місцями» [3: 71]. Речення із зіставними і протиставними відношеннями неоднакові щодо можливості транспозиції їхніх складових частин: вона «можлива у складносурядних реченнях із зіставними відношеннями, крім тих, звичайно, випадків, коли до складу другої частини входить анафоричний займенник або цілий анафоричний комплекс, граматично пов'язаний з членом відношення (переважно іменником), що міститься в першій структурній частині» [2: 125]. Транспозиція складових частин залежить також і від збігу та відмінностей їхніх часових площин. Переставляння частин неможливе, коли зіставляються дві дії або два стани, що не пов'язані часовим паралелізмом, або наявні додаткові значеннєві відтінки (допустовості, причиново-наслідковий тощо) [2: 125]. У протиставних складносурядних реченнях моделі II транспозиція складових частин зовсім неможлива, що зумовлено їхніми функціональними відмінностями: перша частина повідомляє про незалежні дії або стани, яким протиставляються дії або стани другої частини [2: 130].

Обов'язковою вимогою до видо-часового оформлення присудків складових частин зіставно-протиставних речень А.П. Грищенко вважав зв'язок одночасності або часової послідовності [2: 132].

Розділові складносурядні речення як третій тип складносурядних речень визнано найвиразнішими, бо на противагу єднальним і зіставно-протиставним, що з логічного погляду являють собою так звані кон'юнктивні судження, вони інтерпретовані в логіці як диз'юнктивні (розділові)

судження, ознакою яких є логічний сполучник *або* з двома значеннями: строго-розділовим і єднально-розділовим [2:137].

На основі граматичних ознак та внутрішньої значеннєвої диференціації розділових відношень А.П. Грищенко виділив дві структурно-семантичні моделі розділових складносурядних речень.

Модель I представляє ті розділові складносурядні речення, до складу яких входить дві граматично рівнозначні складові частини, поєднані сполучниками *або*, *чи*, а їхній основний зміст полягає в повідомленні про несумісності або факти, з яких можливий за певних умов лише який-небудь один.

Модель II — це ті розділові складносурядні речення, кількість граматично рівнозначних складових частин яких не має обмежень, що свідчить про їхню структурно-граматичну незамкненість, про можливість поєднання в єдиному граматичному цілому довільної кількості частин. Крім повторюваного сполучника *або* в них уживають сполучники *чи* — *чи*, *не то* — *не то*, *чи то* — *чи то*. Ця модель об'єднує кілька підтипів, виокремлених за відтінками значеннєвого зв'язку між складовими частинами. Це — розділові складносурядні речення зі сполучниками *то* — *то*, яким властиві переліково-розділові відношення, зі сполучниками *не то* — *не то*, що виражають припущення, невпевненість [2: 144].

Розділовим складносурядним реченням обох моделей властива тісна формально-граматична взаємопов'язаність складових частин. Сприймання змісту попередньої частини розділових складносурядних речень залежить від наступної так само, як і сприймання змісту наступної залежить від сприймання змісту попередньої [2: 146]. Характер ужитого сполучника визначає дві особливості пов'язаності складових частин: 1) якщо перша частина починається сполучником, то з граматичного і значеннєвого погляду вона не може функціонувати без другої; 2) якщо друга частина починається сполучником (ідеться про вживання одиничного сполучника), то з граматичного і значеннєвого погляду вона не може функціонувати без першої [2: 147]. Попри двобічний граматичний зв'язок складових частин у розділових складносурядних реченнях обох моделей цілком можлива їх транспозиція, причому в похідній конструкції визначальним є той самий зв'язок, що й у вихідній. Видо-часові характеристики присудків складових частин розділових складносурядних речень однакові безвідносно до одночасності або послідовності дій чи станів.

Трикомпонентна класифікація складносурядних речень А.П. Грищенка кілька десятиріч домінувала і в синтаксичній теорії, і у вишівській практиці вивчення складносурядного речення. Подальше поглиблене вивчення семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами складних речень та засобів їх вираження посприяло тому, що на її основі спочатку було створено чотирикомпонентну (складносурядні єднальні, зіставні, протиставні та розділові речення), а потім — шестикомпонентну (складносурядні єднальні, зіставні, протиставні, розділові, градаційні та приєднувальні речення) класифікацію.

Отже, А.П. Грищенко, комплексно дослідивши структуру складносурядного речення в українській мові, обґрунтував граматичну рівнозначність

поєднаних складових частин як одну з його диференційних ознак, а співвідношенню граматичних характеристик із загальним значеннєвим змістом між структурними частинами надав важливого статусу в розмежуванні єднальних, зіставно-протиставних та розділових складносурядних речень.

На основі єдності відтінків загального значеннєвого змісту і граматичних показників, серед яких — кількість поєднаних складників, співвідношення вищо-часових характеристик їхніх дієслівних присудків, позиційна стійкість/нестійкість таких складників, здатність складносурядних речень до трансформацій, автор сформував та докладно схарактеризував структурно-семантичні моделі єднальних, зіставно-протиставних та розділових складносурядних речень, відзначив відмінності своєї класифікації складносурядних речень від класифікацій в інших слов'янських мовах.

Авторська концепція складносурядного речення української літературної мови послугувала теоретичним підґрунтям для подальшої розбудови загальної теорії складносурядного речення, а запропонована трикомпонентна класифікація цих складних речень — для створення нинішньої шестикомпонентної класифікації.

1. Грищенко А.А. Структура сложносочиненного предложения в современном украинском литературном языке : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02 «Украинский язык» / А.А. Грищенко. — К., 1965. — 15 с.
2. Грищенко А.П. Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові / А.П. Грищенко. — К. : Наук. думка, 1969. — 155 с.
3. Жельвис В.И. О классификации типов связи между непосредственно составляющими сложного союзного предложения в современном английском языке / В.И. Жельвис // Вопросы филологии. — М., 1962.
4. Курс сучасної української літературної мови / [за ред. Л.А. Булаховського]. — К. : Рад. школа, 1951. — Т. II. Синтаксис. — 408 с.
5. Мельничук О.С. Основні лінії розвитку складнопідрядних речень у слов'янських мовах / О.С. Мельничук. — К. : Вид-во АН УРСР, 1962. — 66 с.
6. Bauer J. Parataxe a hypotaxe při studiu souvětí / Jaroslav Bauer / O vědeckém poznání soudobých jazyků. — Praha, 1958.
7. Ružička J. Základné typy súvetia / Jozef Ružička // Otázky slovanské syntaxe. — Praha, 1962.

Статтю отримано 02.06.2016

Kateryna Horodenska

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

A.P. HRYSHCHENKO AS A RESEARCHER
OF COMPOUND SENTENCE
(the 80-th anniversary of his birth)

The article analyzes the theoretical basis of compound sentence proposed by the famous Ukrainian linguist A.P. Hrishchenko late 60-ies of XX century. Grounded separation of the three types of compound sentences — with meaning of addition, meaning of contrast and meaning of choice — based on the ratio of grammatical features and common semantic content between the independent clauses. Highlighted the importance of author's conception for further development of the general theory of compound sentences and for more detailed classification of Ukrainian compound sentences.

Keywords: *compound sentence, compound sentence with meaning of addition, compound sentence with meaning of contrast, compound sentence with meaning of choice, common semantic meaning, grammatical equivalence.*

УДК 811.161.2(092)

ХИСТ НАУКОВЦЯ Й ТАЛАНТ ПЕДАГОГА: АКАДЕМІК А.П. ГРИЩЕНКО

Славне ім'я Арнольда Панасовича Грищенка — випускника історико-філологічного факультету Ніжинського педагогічного інституту імені Миколи Гоголя 1958 р., доктора філологічних наук, професора, дійсного члена НАПН України, дійсного члена Академії вищої школи України, заслуженого діяча науки і техніки України, лауреата премії ім. І.Я. Франка НАН України, видатного українського мовознавця — широко відоме, глибоко ша-

новане як в Україні, так і в усьому слов'янському лінгвістичному світі, воно давно й заслужено вписане в історію українського та світового мовознавства [10: 5]. 23 вересня 2016 р. А.П. Грищенку виповнилося б 80 років від дня народження...

Арнольд Панасович розпочав свій життєвий і професійний шлях на Чернігівщині в невеличкому с. Мутичеві Ріпкинського р-у. Тут навчався в початковій школі, де його першою вчителькою була мама, Таїсія Іванівна, яка 40 р. віддала нелегкій педагогічній праці, додатково виконуючи обов'язки завідувачки Мутичівської початкової школи. Семирічку закінчив у с. Красківському (4 км від Мутичева), а впродовж 1951–1954 рр. навчався в Ріпкинській се-

© Н.І. БОЙКО, 2016

редній школі (8 км від рідного села). Восени і навесні ходив до школи пішки, а взимку жив на квартирі в чужих людей, із нетерпінням чекаючи неділі, щоб повернутися до рідної оселі, зустрітися з найдорожчими людьми, допомогти батькам по господарству.

Середню школу А. Грищенко закінчив зі срібною медаллю, настав час здобувати вищу освіту. І тоді «засвітив свою ніжність Ніжин»... 1954 р. вступив до Ніжинського державного педагогічного інституту (відділення української мови та літератури історико-філологічного факультету) — нині Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. Ніжин — місто юності мовознавця, а інститут — «білий лебідь, де білі колони органом звучать», — справжній храм науки, краси та духовної величі.

Отримавши 1958 р. диплом із відзнакою, розпочав трудову діяльність в Удаїцівській середній школі на Прилуччині. Сумлінного й винятково відповідального вчителя української мови та літератури, німецької мови відразу помітили й призначили директором Гучинської восьмирічної школи рідного Ріпкинського району.

Випускник Гоголівського вишу впродовж усього життя з теплотою, ніжністю і благоговінням згадував свою ALMA MATER, де переймав життєву й наукову мудрість від своїх учителів — мовознавців і літературознавців, працюючи за сумісництвом на посадах асистента (1960), професора кафедри української мови (1996–2006). 2005 р. побачила світ книжка спогадів випускників Ніжинської вищої школи різних років «І дорогий, і незабутній...». Серед них цікава й зворушлива стаття Арнольда Панасовича [6: 97–99], де з великою любов'ю і гордістю написано про те, що студентам 50-х рр. цього вишу «було в кого вчитися, зокрема у викладачів кафедри української мови — Ф.Я. Середи, А.Д. Батурського, Д.Д. Герасименка, М.Г. Кишенько, Н.В. Сладківської. Це були люди різних темпераментів і характерів, але всіх їх об'єднувало надто сумлінне ставлення до викладацького обов'язку й повага до студента» [6: 97]. З легкої руки Ф.Я. Середи, ерудованого мовознавця, фахівця з питань іменникового словотвору, розпочалася викладацька праця Арнольда Панасовича у вищій школі. Він двічі відгукувався на запрошення Ф.Я. Середи викладати історичну граматику української мови студентам-заочникам на літніх сесіях. Не міг не помітити Феодосій Якович допитливого, працьовитого юнака, сумлінну й кропітку працю студента-відмінника, його виняткові здібності до вивчення рідної мови та іноземних мов. Справді, цього часу Арнольд Панасович працював дуже багато і невтомно, адже майбутній фах було обрано за покликанням, «зі свідомої любові до рідної мови й літератури» [6: 97]. Стримано-сухуватому на лекціях, але запальному та вельми емоційному в дружній бесіді Ф.Я. Середи А.П. Грищенко склав своє особливе пошанування в цитованій статті.

Серед викладачів кафедри української літератури Арнольд Грищенко виокремив три визначні особистості — О.Д. Королевича (Леся Гомона), М.С. Чубача й Л.Й. Коцюбу, дякуючи долі, що вона подарувала студентам повоєнних років спілкування зі славними ніжинськими філологами,

лекції яких кваліфіковано як взірцеві за змістом і формою викладу. Не менш зворушливо написав Арнольд Панасович про викладачку німецької мови К.Ф. Духанову, «інтелігентку старої школи», яка спонукала розумного студента до серйозного вивчення свого предмета. Отже, не випадково він розпочав свою викладацьку кар'єру як учитель німецької мови Удайцівської середньої школи на Прилуччині.

Чимало добрих і теплих слів мовлено про корифеїв Ніжинської вищої школи — Т.Д. Пінчук й І.П. Костенка, учителів Арнольда Панасовича, людей по-справжньому відданих своїй справі. Тамара Дмитрівна не лише прекрасно викладала історію педагогіки, а й уміла зупинити та зафіксувати на фотоплівці мить, що «переростає в художній образ».

У стінах Ніжинської вищої школи Арнольд Панасович познайомився з майбутньою дружиною — чарівною Ніною Миколаївною. Він був вдячний долі, що стимулювала переведення англійського факультету з Вінницького, де вона навчалася, до Ніжинського педінституту. Великою радістю й гордістю подружжя Грищенків є син Тарас, який став відомим ученим-істориком.

Восени 1960 р. А.П. Грищенко став аспірантом Інституту мовознавства імені О.О. Потебні. Науковим керівником кандидатської дисертації був визначний мовознавець і прекрасна людина М. А. Жовтобрюх. Арнольд Грищенко по-синівськи любив свого Вчителя, із захопленням розповідав молодшим колегам про багаторічну плідну наукову співпрацю і щире дружбу з Михайлом Андрійовичем. У кандидатській дисертації Арнольд Панасович уперше в українському мовознавстві здійснив багатоаспектне дослідження природи складносурядних речень, що охопило формально-граматичний, семантичний і комунікативний плани. М.А. Жовтобрюх відкрив широкі лінгвістичні горизонти і для кандидатів філологічних наук М.Г. Кишенько та О.Д. Неділько: «Михайло Андрійович Жовтобрюх — мовознавець щонайширшого діапазону, який брав безпосередню участь у розбудові українського мовознавства в 30—80-х роках збіглого століття, для якого не існувало складних лінгвістичних проблем, оскільки він знав концептуальні засади всіх мовознавчих шкіл і напрямків, цитував класиків світової лінгвістики, бо багатьох із них читав в оригіналі» [10: 4].

Арнольд Панасович глибоко шанував і високо цінував свого наставника: «Як учений М.А. Жовтобрюх був справжньою енциклопедією українознавства. Він блискуче орієнтувався у складних перипетіях історії України, досконало знав специфіку становлення української літератури й культури, гуманітарних галузей наукового знання. М.А. Жовтобрюх був чуйним і дбайливим вихователем наукових кадрів. Що ж до кількості тих, кого він консультував, напучував добрим словом, то статистика тут безсила. Та найголовніше в тому, що довгі літа нічого не змінювали в характері М.А. Жовтобрюха: ані допитливого розуму, ані бажання творити, ані спраги спілкування. Засади людяності, наукового сумління, чесності й добропорядності, які визначали життєвий шлях М.А. Жовтобрюха,

варті наслідування» [2: 37]. Усі ці чесноти притаманні й Арнольдові Панасовичу, який майже непомітно, інтелігентно передавав їх своїм учням — студентам філологічних факультетів, здобувачам, аспірантам, докторантам.

Восени 1963 р. Арнольда Панасовича обрано на посаду молодшого наукового співробітника відділу теорії української мови і структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства. Через два роки успішно захистив кандидатську дисертацію, її матеріали були оформлені і подані до друку. 1969 р. з'явилася монографія «Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові» [5]. Праця до сьогодні є одним із найповніших і найґрунтовніших досліджень багаторівневої структури речення.

1979 р. А.П. Грищенко успішно захистив докторську дисертацію на тему «Історія становлення словозміни і словотвору прикметника в українській мові», присвячену історичній морфології. За її матеріалами опубліковано монографію «Прикметник в українській мові» [4], у якій уперше в українському мовознавстві визначено словотвірні та словозмінні характеристики прикметника через зіставлення з відповідними явищами білоруської, російської та багатьох інших слов'янських мов. Праця такого порівняльного плану засвідчила, що її автор вільно володіє російською, білоруською, німецькою, англійською мовами, читає й може розмовляти майже всіма слов'янськими мовами — чеською, словацькою, польською, болгарською, сербською, хорватською.

Із вересня 1981 р. обіймає посаду завідувача кафедри української мови Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького, гармонійно поєднуючи наукову роботу з освітянською. Кафедра, очолювана професором, який прийшов з академічної установи, починає працювати над новою актуальною науковою проблемою — «Лінгводидактичний опис функціонування української мови». З ініціативи та під керівництвом А.П. Грищенка створено підручник для студентів-філологів педагогічних університетів «Сучасна українська літературна мова», який витримав три видання (1993, 1997, 2002) і має в лінгвістичних колах України велику популярність та попит [11]. У ньому вдало поєднано загальнодидактичні і специфічно-методичні принципи навчання, передбачено зв'язок теорії з практикою на тлі науковості, доступності, систематичності викладу матеріалу. Арнольд Панасович написав ґрунтовні розділи «Лексикологія», «Фразеологія», «Лексикографія», «Морфологія» (предмет морфології, типи морфологічних форм і засобів їх вираження, частини мови і принципи їх класифікації, частини мови: іменник, прикметник; підрозділ «Дієслово» підготовлено у співавторстві з Л.І. Мацько), а також виконав загальне редагування праці. Він був членом Національної правописної комісії при Кабінеті Міністрів України, брав активну участь у роботі над новою редакцією орфографічного кодексу мови, підготував до нього розділ «Правопис слів іншомовного походження».

Студенти філологічних факультетів педагогічних університетів і сьогодні навчаються за низкою навчальних програм, укладених професором

А.П. Грищенком («Сучасна українська літературна мова» (співавт. П.С. Дудик), «Історична граматики української мови» (співавт. М.А. Жовтобрюх), «Порівняльна граматики української і російської мов» (співавт. М.Я. Бріцин).

Не втрачають своєї ваги й значущості розмисли вченого про високий рівень розвитку та досконалості української мови: «Українська мова повністю може забезпечувати комунікативні потреби сучасного суспільства і за своїми виражальними можливостями (номінативними, формально-граматичними і стилістично-експресивними) не поступається перед жодною іншою слов'янською мовою, до яких фальсифікацій не вдавалися б давні й сьогочасні автори шовіністичної орієнтації, називаючи її діалектом то російської, то польської мови, в такий спосіб позбавляючи її місця на карті лінгвістичної Славії...

Українська мова як явище, в якому зосереджуються і за допомогою якого об'єктивуються, передаючись від покоління до покоління, типологічно кардинальні ознаки національної ідентичності її носіїв, потребує державної підтримки шляхом реалізації заходів спеціального мовного планування, орієнтованих на поступове розширення її функціонального діапазону, та піднесення її суспільного престижу, приниженого протягом десятиліть панування спотвореного інтернаціоналізму на засадах возвелічення й поширення російської мови як мови міжнаціонального спілкування...» [1].

Кожного, хто мав щастя спілкуватися з Арнольдом Панасовичем, вражали його енциклопедичні знання, колосальна ерудиція та широта наукових інтересів. Він був поліглотом як у прямому, так і в переносному значенні слова. Глибокі знання німецької, англійської та всіх слов'янських мов послуговували підґрунтям у розбудові української лінгвістики, і що дуже важливо — майже всіх її царин: історії мови, морфології, синтаксису, лексикології, лексикографії, фразеології. Викладачі й студенти всієї України досі не лише послуговуються науковими та навчальними працями Арнольда Панасовича, а й захоплюються свіжими ідеями та концепціями розвитку української мовознавчої науки, властивим йому особливо сумлінним і відповідальним ставленням до будь-якої діяльності. Праці А.П. Грищенка і сьогодні особливо актуальні та значущі, їм належить особлива роль у становленні й розвитку українського мовознавства.

Неординарність, справжня інтелігентність, виняткова скромність, щирість і шляхетність, легкий гумор, притаманні Арнольдові Панасовичу, виявлялися скрізь і завжди. І тоді, коли він згадував про своє щемливо-солодке дитинство, маму-вчительку, з якою взимку возив дрова до школи; і тоді, коли йшлося про навчання в Ніжині, інститутських друзів, улюблених викладачів; і тоді, коли звучали в усій своїй красі і силі архаїчні форми з їхніми специфічними фонетичними та граматичними рисами північноукраїнських, західноукраїнських і південноукраїнських говорів, бо це зустрілися видатні мовознавці, колеги і справжні друзі (А.П. Грищенко, В.В. Німчук, П.Ю. Гриценко); і тоді, коли захоплено

розповідав про життєві долі й наукові досягнення своїх колег з Інституту української мови, Інституту мовознавства імені О.О. Потебні, Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова...

Великих зусиль докладав А.П. Грищенко для формування і розвою наукових шкіл. Академік підготував сімох докторів і кілька десятків кандидатів філологічних наук. Якісний склад кафедри української мови Ніжинського університету сьогодні — це результат багаторічної, сумлінної і копіткої праці професора А.П. Грищенка як наукового консультанта, наукового керівника, опонента, голови спеціалізованої вченої ради, завідувача кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Для кафедри української мови Ніжинського вишу Арнольд Панасович підготував доктора філологічних наук та чотирьох кандидатів наук. Під його керівництвом захистили кандидатські дисертації А.К. Мойсієнко (1983), Н.І. Бойко (1984), Г.М. Вакуленко (Шелемеха) (1996), Т.М. Сидоренко (2005). Ніжинські філологи щиро вдячні славному землякові, вони горді з того, що мали честь і щастя спілкуватися з визначним мовознавцем.

Уже майже десять років із невимовним сумом ми говоримо про Вчителя в минулому часі. Досягнувши значних наукових і професійних висот, поєднавши самотній хист науковця й великий талант педагога, Арнольд Панасович, на превеликий жаль, рано пішов за вічну межу. Проте «його багата наукова спадщина назавжди залишиться окремою віхою в неповторному світі однієї з найпрекрасніших і найточніших наук — лінгвістики» [10]. Досі для багатьох Учителів був і залишиться назавжди неперевершеним зразком справжньої інтелігентності, людяності, порядності, працелюбства, професіоналізму найвищого ґатунку. Учитель зумів «на всіх своїх учнях накласти печать свого духу».

Надія БОЙКО
Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя, м. Ніжин

1. Академік Арнольд Панасович Грищенко : біобібліографічний покажчик [Автор вступної статті й упорядник М.І. Степаненко]. — Полтава, 2006. — 156 с.
2. Грищенко А. Михайло Жовтобрюх / Арнольд Грищенко // Дивослово. — 2006. — № 6 (591). — С. 37–39.
3. Грищенко Арнольд Панасович // Наукові школи Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова / Уклад. Г.І. Волинка, О.С. Падалка, Л.Л. Макаренко; за ред. В.П. Андрушенка. — 2-е вид., доп. і перероб. — К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. — С. 112–117.
4. Грищенко А.П. Прикметник в українській мові : монографія / А.П. Грищенко. — К. : Наук. думка. — 207 с.
5. Грищенко А.П. Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові : монографія / А.П. Грищенко. — К. : Наук. думка, 1969. — 155 с.
6. «І дорогий, і незабутній... : Спогади випускників університету : До 200-ліття Ніжинської вищої школи». — Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2005. — 236 с.
7. Історія української мови: Морфологія / С.П. Бевзенко, А.П. Грищенко та ін. — К. : Наук. думка, 1978. — 540 с.
8. Історія української мови: Синтаксис / Г.П. Арполенко, А.П. Грищенко та ін. — К. : Наук. думка, 1983. — 503 с.

9. Синтаксис словосполучення і простого речення (Синтаксичні категорії і зв'язки) / М.А. Жовтобрюх, І.Р. Вихованець, А.П. Грищенко та ін. — К. : Наук. думка, 1975. — 222 с.
10. *Степаненко М.І.* Українського мовознавства вірний слуга / М.І. Степаненко // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: Збірник наукових праць / Відп. редактор М.Я. Плющ. — К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. — Вип. 8. — С. 4–10.
11. Сучасна українська літературна мова : підручник / [А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін.; за ред. А.П. Грищенка; 3-є вид., допов.] — К. : Вища шк., 2002. — 439 с.

Статтю отримано 29.07.2016

Nadiia Boyko

Nizhyn Mykola Gogol State University, Nizhyn

SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL TALENT: A.P. HRYSCHENKO

The article is about the famous Ukrainian linguist, the Nizhyn State Mykola Gogol University graduate of 1958. The article highlights the key milestones of the life path, as well as the scientific and pedagogical work of A.P. Hryshchenko.

Keywords: *Arnold Nryshchenko, the Ukrainian language, an outstanding linguist, Ukrainian language Department.*

ЗМІСТ

Дослідження

Василь Німчук

Пересопницьке Євангеліє — знову ювіляр **3**

Світлана Єрмоленко, Світлана Бирик,

Ангеліна Ганжа, Тетяна Коць, Наталія Мех, Галина Сюта

Українська лінгвостилістика та культура мови на межі століть:
полілог поколінь **24**

Євгенія Карпіловська

Системно-структурний підхід до вивчення динаміки сучасної
української мови: здобутки та перспективи **41**

Микола Степаненко

«Та ін.», «І т. ін.»... (граматична нотатка до розлогої теми) **61**

Тетяна Коць

Оцінність як семантико-стилістична категорія публіцистичного
стилю **78**

Наталія Сніжко

Структурна, функціональна та хронологічна параметризація лексики
у зведеному словнику, тезаурусі й електронній картотеці **87**

Світлана Гіряк

Мовні портрети української галицької інтелігенції:

Уляна Кравченко, Константина Малицька, Іван Франко **103**

Галина Сікора

Текст міста як лінгвістичний феномен **122**

Федір Прилико

Етикетні комунікеми в сучасній українськомовній
мультиплікації **136**

Огляди та рецензії

Віктор Мойсієнко

Українцям відкрилися давні краєвиди

Ганна Дидик-Меуш, Олена Слободзяник. Українські краєвиди
XVI—XVIII століть. Слово. Текст. Словник. — Львів, 2015. —
384 с. **144**

Ювілеї

Людмила Туровська

Наукове обличчя української термінології
(до ювілею Л.О. Симоненко) **147**

Ольга Кровицька, Юрій Осінчук

Життєві й науково-педагогічні простори Стефанії Панцьо
(до 70-річчя від дня народження) **155**

	<i>Катерина Городенська</i>	
	А.П. Грищенко як дослідник структури складносурядного речення (до 80-річчя від дня народження)	161
	<i>Надія Бойко</i>	
	Хист науковця й талант педагога: академік А.П. Грищенко	171
Мовна мозаїка	<i>Катерина Городенська</i>	
	У Республіці <i>Польща</i> чи Республіці <i>Польщі</i> ?	40
	Законопроект...— не даний	77
	<i>Держатель</i> чи <i>тримач</i> картки киянина?	86
	<i>Львів'янин</i> — два <i>львів'янини</i> чи двоє <i>львів'ян</i> ?	102
	Зустрітися у <i>Смілі</i> чи <i>Смілій</i> ?	121
	<i>Відправний</i> і його синоніми	135
	<i>ПІН-код</i> , <i>ДНК-експертиза</i> , <i>е-декларація</i>	154
Відомості про авторів		182

CONTENTS

Researches

Vasyl' Nimchuk

The Peresopnytsia Gospels celebrates the anniversary again **3**

*Svitlana Yermolenko, Svitlana Bybyk, Angelina Ganzha,
Tetyana Kots, Natalia Mekh, Halyna Siuta*

Ukrainian stylistics and culture of speech at the turn of the century:
polylogue of generations **24**

Ievgeniia Karpilovska

Systemic-structural approach to study the dynamics of modern Ukrainian
Language: achievements and prospects **41**

Mykola Stepanenko

«Et al.», «And so on. al.» ... (a grammar comment to a broad theme) **61**

Tetyana Kots

Axiology as semantic and stylistic category of journalistic style **78**

Natalia Snizhko

Structural, functional and chronological parameterization in summary
word index, thesaurus and electronic card file **87**

Svitlana Hirnyak

Linguistic portraits of Ukrainian Galician intellectuals:
Ulyana Kravchenko, Konstantyna Malyska, Ivan Franko **103**

Galyna Sikora

The text of the city as a linguistic phenomenon **122**

Fedir Prylypko

Etiquette communicative units in the Modern Ukrainian —
speaking animated cartoons **136**

Book review

Viktor Moysiienko

Ukrainians discover the ancient landscapes

Hanna Dydyk-Meush, Olena Slobodzyanyk. Ukrainian landscapes of the
XVI—XVIII centuries. Word. Text. Dictionary. — Lviv, 2015. —
384 p. **144**

Anniversaries

Lyudmila Turovska

Scientific face of Ukrainian terminology (for the anniversary
of L.O. Symonenko) **147**

Olha Krovytska, Yuriy Osinchuk

Life and Scientific-Pedagogical Spaces of Stepania Pants'o
(in Honor of the 70th Anniversary) **155**

	<i>Kateryna Horodenska</i>	
	A.P. Hryshchenko as a researcher of compound sentence (the 80th anniversary of his birth)	161
	<i>Nadiia Boyko</i>	
	Scientific and Pedagogical Talent: A.P. Gryshenko	171
Linguistic miscellania	<i>Kateryna Horodenska</i>	
	40, 77, 86, 102, 121, 135, 154	
Contributors		182

Відомості про авторів

БИБИК Світлана Павлівна, доктор філологічних наук, професор, старший науковий співробітник відділу стилістики та культури мови, Інститут української мови НАН України

БОЙКО Надія Іванівна, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

ГАНЖА Ангеліна Юріївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики та культури мови, Інститут української мови НАН України

ПРНЯК Світлана Петрівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри філологічних дисциплін та методики їх викладання у початковій школі, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

ГОРОДЕНСЬКА Катерина Григорівна, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу граматики, Інститут української мови НАН України

ЄРМОЛЕНКО Світлана Яківна, член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу стилістики та культури мови, Інститут української мови НАН України

КАРПІЛОВСЬКА Євгенія Анатоліївна, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України

КОЦЬ Тетяна Анатоліївна, кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу стилістики та культури мови, Інститут української мови НАН України

КРОВИЦЬКА Ольга Василівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу української мови, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів

МЕХ Наталія Олександрівна, доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу стилістики та культури мови, Інститут української мови НАН України

МОЙСІЄНКО Віктор Михайлович, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови, Житомирський державний університет ім. Івана Франка

НІМЧУК Василь Васильович, член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу історії української мови, Інститут української мови НАН України

ОСІНЧУК Юрій Васильович, кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу української мови, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів

ПРИЛИПКО Федір Євгенович, аспірант відділу стилістики та культури мови, Інститут української мови НАН України

СІКОРА Галина Вікторівна, молодший науковий співробітник відділу діалектології, Інститут української мови НАН України

СНІЖКО Наталія Володимирівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології та лексикографії, Інститут української мови НАН України

СТЕПАНЕНКО Микола Іванович, доктор філологічних наук, професор, ректор, Полтавський національний педагогічний університет ім. В.Г. Короленка

СЮТА Галина Мирославівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики та культури мови, Інститут української мови НАН України

ТУРОВСЬКА Людмила Володимирівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу граматики та наукової термінології, Інститут української мови НАН України